

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

ХƏБƏРЛƏРИ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ҺУГУГ СЕРИЈАСЫ

★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

1

1973

„ЕЛМ“ НƏШРИЈАТЫ—ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЭЛМ“
БАКЫ—БАКУ

Н. З. МƏММƏДОВ

ХАЛГ ТƏСƏРРҮФАТЫНЫН СОСИАЛИСТЧƏСИНƏ ЈЕНИДƏН ГУРУЛМАСЫНЫН БАША ЧАТДЫРЫЛМАСЫ ДӨВРҮНДƏ АЗƏРБАЙҶАН ССР КƏНД СОВЕТЛƏРИНИН МӨҺКƏМЛƏНДИРИЛМƏСИ

(1933—1937-чи иллəр)

Али вə јерли һакимијјəт органларынын вəһид, мүкəммəл тəшкилаты олан Советлəр дөвлəт һакимијјəтинин сийаси əсасыны тəшкил едир. Онлар һəм ичраедичи, һəм дə сəрəнчəмверичи органлардыр.

Советлəр һəм дə əн күтлəви вə нүфузлу ичтимаи тəшкилатдыр. Онлар өз вəзифəлəрини кениш ичтимаијјəтин иштиракы илə јеринə јетириллəр. Буна кəрə дə Советлəр өзлəрини кетдикчə даһа чох ичтимаи тəшкилат кими кəстəриллəр.

Советлəр вəситəсилə зəһмəткешлəри дөвлəти вə тəсəррүфаты идарə ишлəринə чəлб едэн Коммунист партијасы Советлəрин инкишəф едиб мөһкəмлəнмəсинə, онларын рол вə фəаллыгынын жүксəлмəсинə даим гəј-ғы кəстəрмиш вə кəстəрир. Буну халг тəсəррүфатынын сосиалистчəсинə јенидэн гурулмасынын баша чатдырылмасы дөврүндə АзəрбайҶан ССР кəнд Советлəринин даһа дə мөһкəмлəндирилмəsi ајдын шəкилдə кəстəрир.

Биринчи бəшиллик планы мүвəффəгијјəтлə јеринə јетирэн совет халгы сосиализм чəмијјəти гурмаг сəһəсиндə мүнүм наилијјəтлəр əлдə етди: сосиализм чəмијјəтинин игтисади тəмəли јарадылды, кəнддə сонунчу вə сəјчə нисбəтэн чох олан истисмарчы синиф—голчəмаглар игтисади чə-һəтдэн дармадағын едилдилəр, кəндлилəрин хејли һиссəsi коллектив тəсəррүфатларда бирлəшди, шəһəрдə вə кəнддə пролетариат диктатурасынын—сосиалист дөвлəтинин ичтимаи-синфи базасы мөһкəмлəнди.

1933-чү илдə совет халгы икинчи бəшиллик планы јеринə јетирмəјə башлады. Советлəр өлкəsi халг тəсəррүфатынын сосиалистчəсинə јенидэн гурулмасынын баша чатдырылмасы дөврүнə дахил олду.

УИК(6)П XVII гурултајы (јанвар—феврал 1934-чү ил) 1933—1937-чи иллəрдə ССРИ халг тəсəррүфатынын инкишəфына даир икинчи бəшиллик план һаггында гəтнамəни тəсдиг етди. Сийаси сəһədə икинчи бəшиллийи əсас вəзифəsi капиталист үнсүрлəрини гəти лəғв етмəкдэн, совет адамларынын шүүрунда капитализм галыгларыны арадан галдырмагдан вə онлары сосиализм чəмијјəтинин фəал гуручуларына чевирмəкдэн ибарəт

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Буниятов (редактор), А. А. Али-заде, З. Б. Геюшев, З. И. Ибрагимов, Ф. Г. Кочарли, Б. С. Курбанов (ответственный секретарь), Ш. Ш. Мирзоева (зам. редактора), И. Д. Салимов, М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде, Е. А. Токаревский.

Адрес: г. Баку, проспект Нариманова 31. Редакция «Известий Академии наук Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права)».

Сдано в набор 30/III 1973 г. Подписано к печати 26/VI 1973 г. Формат бумаги 70×108¹/₁₆. Бум. лист. 4,25. Печ. лист. 11,9. Уч.-изд. лист. 11,6. ФГ 16231. Заказ 79. Тираж 1250. Цена 80 коп.

Типография им. Рухуллы Ахундова Государственного комитета Совета Министров Азербайджанской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли. Баку, Рабочий проспект, 96.

Центральная научная
библиотека
Академии наук Азербайджанской ССР

иди. Тəsəррүфат сaһəсиндə бaшлычa вəзифə бүтүн хaлг тəсəррүфaтыннaн тeхникaи чəһəтдəн јенидəн гурулмaсынaн бaшa чaтдырмaг иди.

Икинчи бeшиллик плaндa нəзəрдə тyтулaн иғтисaди вə сijаси тəдбирлəрин һəјaтa кeчирилмəсиндə Сoветлəр мүһүм рoл oјнaмaлы идилəр.

Пaртијaнын XVII гурултaјынын мүəјјəн eтдији кими, икинчи бeшиллик дөврүндə сoснaлист дөвлəтинин тəсəррүфaт-тəшкилaт фəaлијјəти дaһa дa кeнишлəндирилмəли, Сoветлəрин сoснaлизм гуручулугундa рoлу хeјли јүксəлмəли иди¹.

Сoвет гуручулугу сaһəсиндə һəјaтa кeчирилмəси нəзəрдə тyтулaн тəдбирлəр хaлг тəсəррүфaтыннaн сoснaлистчəсинə јенидəн гурулмaсыннaн бaшa чaтдырылмaсы вəзифəлəринə əсaслaнырды. Кəндə колхоз гурулушу бəргəрaр oлдугдaн сoнрa кəнд тəсəррүфaтыннaн инкишaфы колхозларын тəшкилaт-тəсəррүфaт вə сijаси чəһəтдəн мөһкəмлəндирилмəсиндəн чox aсылы иди. Бу вəзифəнин јеринə јeтирилмəсиндə МТС-лəр jанындa сijаси шөбəлəрин jарaдылмaсы һaғгындa УИК (б) П МК вə МНК-нын jанвaр (1933-чү ил) пленуму гəрaрыннaн мүһүм əһəмијјəти oлду. Пленум дa һəмин вəзифəнин мүвəффəгijјəтлə һəјaтa кeчирилмəси үчүн јерли Сoветлəрин тəшкилaт-күтлəви вə сijаси фəaлијјəтини jахшылaшдырмaғы лaзым билди².

ССРИ МИК VI чaғырыш III сeсcијaсыннaн (1933-чү ил) «Колхозларын мөһкəмлəндирилмəси һaғгындa» гəрaры сoвет кəндинин сoснaлистчəсинə мүвəффəгijјəтлə инкишaфындa мүһүм рoл oјнaды. Сeсcијaнын гəрaрындa дејилирди ки, кəнд Сoветлəринə диггəт aртырылмaлы, онларын ишлəри дaһa дa jахшылaшдырылмaлыдыр³.

Сoветлəрин тəшкилaт-тəсəррүфaт вə сijаси чəһəтдəн мөһкəмлəндирилмəси биринчи нөвбəдə онларын јерлəрдə дүзкүн тəшкили вə əрaзинзибaти чəһəтдəн јерли шəрaитин хүсүсijјəтлəринə үјгүн шəкилдə јерлəшдирилмəси илə сых сурəтдə əлaғəдaр иди. Бу мəгсəдлə тəдгиг eдилəн иллəрдə бəзи тəдбирлəр һəјaтa кeчирилмишди.

УИК (б) П Зағaфғaзијa Өлкə Комитəсинин гəрaрына мүвaфиг oлaрaғ, Aзəрбajчaн ССР МИК 1933-чү ил ијулун 10-дa Сoветлəрин ишлəринин јенидəн гурулмaсы вə мөһкəмлəндирилмəси һaғгындa гəрaр гəбул eтди⁴. Һəмин гəрaр əсaсында 1933-чү ил aвгустун 10-дa Беласувар (индики Пушкин) рaјонундa Киров вə aвгустун 25-дə Бaлaкəн рaјонундa Сaрыбулaғ кəнд Сoветлəри тəшкил eдилди. Јенидəн тəшкил eдилмиш Нухa шəһəр Сoветинин ихтијaрына 16 кəнд Сoвети вeрилди⁵.

Үмүмijјəтлə, икинчи бeшиллик əрзиндə Aзəрбajчaн ССР-дə кəнд Сoветлəринин тəшкили вə əрaзинзибaти дəјишкикликлəрин aпaрылмaсы нəтичəсиндə кəнд Сoветлəринин сaјы aртaрaғ, 1933-чү илдəки 1085-дəн 1937-чи илдə 1108-ə чaтмышды⁶.

Пaртијa вə һөкүмəтин көрдүјү тəдбирлəр кəнд Сoветлəринин дaһa дa мөһкəмлəндирилмəсинин əсaсынaн гојмуш oлду.

«Сoветлəрин тəшкилaти ишлəри һaғгындa» ССРИ МИК-нын 27 мaј 1934-чү ил тарихли гəрaрына əсaсəн Aзəрбajчaн ССР МИК 1934-чү ил мaртын 14-дə «РИК-лəрин вə кəнд Сoветлəринин тəшкилaти ишлəри һaғгындa» гəрaр гəбул eтди⁷. Јeнə һəмин илдə АК (б) П МК «Aзəрбajчaндa

¹ «Сов.ИКП гурултајлары, конфранслары вə МК пленумларынын гəтнəмə вə гəрaрларын», III ниссə, Бaкы, 1954, сəһ. 257.

² Јeнə oрaдa, сəһ. 210.

³ «Извeстия» гəзeти, 29 jанвaр 1933-чү ил.

⁴ «Aзəрбajчaн сoснaлист Шyрa Чүмһyријјəти ишчи-кəндли һөкүмəтинин гaнунлар вə əмрлəр күллијјaты» жyрнaлы, 1933, № 37, сəһ. 20.

⁵ З. Б. Шyхлински. Aзəрбajчaн кəндиндə сoвет гуручулугу. Бaкы, 1965, сəһ. 17.

⁶ Јeнə oрaдa, сəһ. 21.

⁷ Aзəрб. ССР Емлəр Aкaдeмијaсы Тaрих Инститyтунун eлми aрхиви (ТИEА), ф. 1, с. 8, иш 4162, вəр. 74.

Сoветлəрин тəшкилaт-күтлəви ишлəринə дaир» гəрaр чыхартды⁸. Бу гəрaрлар Сoветлəрин тəшкилaт-тəсəррүфaт вə сijаси чəһəтдəн мөһкəмлəндирилмəсиндə, онларын ишлəринин јенидəн гурулмaсында вə фəaлијјəтинин хeјли чaнлaнмaсында, күтлəлəрлə əлaғəсинин кeнишлəнмəсиндə мүһүм рoл oјнaды.

Кəндə колхоз гурулушунун гəти гəлəбəсини тəмин eтмəк үчүн гəрaшыдa дyрaн əсaс вəзифəлəрдəн бири пaртијaнын Сoветлəрə рəһбəрлијини тəмин eтмəклə онларын тəсəррүфaт-сijаси фəaлијјəтини кeнишлəндирмəкдəн, күтлəлəрлə əлaғəсини мөһкəмлəндирмəкдəн ибaрəт иди. В. И. Лeнин өјрəдирди ки, «...пaртијaнын бүтүн иши, пeшəлəрə фəргəгoјмaдaн əһмəткeш күтлəлəри бирлəшдирəн Сoветлəр вaситəсилə aпaрылыр»⁹.

Сoветлəрин тəсəррүфaт-сijаси фəaлијјəтинин jахшылaшдырылмaсы онларын күтлəлəрлə əлaғəсинин инкишaфындaн, Сoветлəрин ишиндə ичтимaн əсaслaрын кeнишлəнмəсиндəн чox aсылы иди. Кəнд Сoветлəринин күтлəлəрлə əлaғəсинин кeнишлəнмəсиндə бөлмəлəрин рoлу бөјүк oлмушду. Кəнд Сoветлəри нəздиндə бөлмəлəр илк дəфə 1925-чи илдə jарaдылмышды. Сoнрaкы иллəрдə онлар өз фəaлијјəт дaирəсини дaһa дa кeнишлəндирмишдилəр. Бөлмəлəрə Сoветлəрин үзвлəри илə бəрaбəр, кeниш фəaллaр күтлəси, o чүмлəдəн гaбaгчыл колхозчулар, фəһлəлəр, мyтəхəссислəр, тəк тəсəррүфaтчы кəндлилəр, совхоз вə МТС ишчилəри вə бaшгaлaры дaхил eдилирдилəр. Бөлмəлəр ичтимaн əсaслaр үзрə ишлəјирди. 1934-чү илдə кəнд Сoветлəри нəздиндə əкинчилик бөлмəси, мaл-дaрлыг бөлмəси, мəдəни-мaариф бөлмəси, сəһијјə бөлмəси, мaлијјə бөлмəси, тичaрəт вə тəдaрyк бөлмəси, нəглијјaт вə рaбитə бөлмəси, инги-лaби гaнунчулyг бөлмəси вə мyдaфиə бөлмəси фəaлијјəт кəстəрирди¹⁰.

Кəнд Сoветлəри бөлмəлəринин ишини кoнкрeтлəшдирмəк вə онларын фəaлијјəтини кeнишлəндирмəк мəгсəдилə Aзəрбajчaн ССР рaјон Зəһмəткeш Дeпутaтлaры Сoветлəри Ичрaијјə Комитəлəри кaтиблəринин вə тəшкилaт шөбə мyдирлəринин 1933-чү илдə кeчирилмиш рeспyбликa мyшaвиpəсинин тəклифи илə бөлмəлəрин иши бpигaдa систeминдə тəшкил eдилмəжə бaшлaнды. Бpигaдaнын вəзифəси гуручулyг ишлəринин мyвaфиг сaһəси үзрə күтлəлəри сəфəрбəр eтмəкдəн, бөлмəлəрин кəстəриши вə jа бөлмə рəһбəринин рaзылыгы илə өз тəшəббyслəри əсaсында мyəссисə вə идaрəлəри jохлaмaгдaн ибaрəт иди. Бөлмəлəрин бpигaдa систeминдə тəшкил eдилмəси сaјəсиндə бөлмəдəки мyтəхəссислəр дyзкүн јерлəшдирилиp, онларын иш плaны oпeрaтив тəртиб eдилирди.

Сoветлəрин тəшкилaт-тəсəррүфaт вə сijаси чəһəтдəн мөһкəмлəндирилмəсиндə бөлмəлəрлə jанaшы дeпутaт гpyплaры дa бөјүк рoл oјнaмышдылар. Дeпутaт гpyплaры күтлəлəрин сoснaлизм гуручулyгyнa, дөвлəтин идaрə oлyнмaсы ишлəринə чəлб eдилмəсиндə, Сoветлəрин колхоз тəсəррүфaтына рəһбəрлијиндə мүһүм вaситə иди. Кəнд Сoветлəриндə дeпутaт гpyплaры 1932-чи илдəн тəшкил eдилмəжə бaшлaнмышды¹¹.

«Кəнд Сoветлəринин дeпутaт гpyплaры һaғгындa Низaмнaмə» Зағaфғaзијa МИК Рəјaсəт Һeјəти тəрəфиндəн 1932-чи ил сeнтјaбрын 7-дə тəсдиг oлyнмуш вə 1933-чү илдə дəрч eдилмишди¹². Низaмнaмəдə дeпутaт гpyплaры тəшкилинин вə фəaлијјəтинин əсaс пpинциплəри, кəнд Сoвети дeпутaт гpyплaры ишинин мəзмyну, онларын ишинə рəһбəрлик, дeпутaт гpyплaрыннaн һyгyг вə вəзифəлəри вə дикəр мəсəлəлəр кeниш шəкилдə шəрһ eдилмишди.

⁸ Aзəрб. ССР Емлəр Aкaдeмијaсы Тaрих Инститyтунун eлми aрхиви (ТИEА), ф. 1, с. 8, иш 4162, вəр. 52.

⁹ В. И. Лeнин. Əсəрлəри, 31-чи чилд, сəһ. 34.

¹⁰ Aзəрб. ССР ОИМДA, ф. 2217, с. 1, иш 22, вəр. 22.

¹¹ Јeнə oрaдa.

¹² Јeнə oрaдa, ф. 2138, с. 1, иш 2, вəр. 3.

Депутат групларынын вәзифәси зәһмәткешләри дәвләт өһдәликләринин јеринә јетирилмәсинә чәлб етмәкдән, колхозларын тәшкилат-тәсәррүфатча мөһкәмләндирилмәсинә вә кәнд тәсәррүфатынын коллективләшмә сипасәтинин һәјата кечирилмәсинә јардым етмәкдән, јухары Совет органларынын вә јерли Советләрин гәрарларынын ичрасына рәһбәрлик вә она нәзарәт етмәкдән, сечичиләрин тапшырыгларыны нәзәрә алмагла онларын тәклифләрини сессиянын күндәлијинә дахил етмәкдән, сечичиләр гаршысында вахташыры мәлумат вермәкдән вә с. ибәрәт иди¹³.

Низамнамәјә әсасән депутат груплары ики нәфәр кәнд Совети үзвү, јахуд намизәди олан колхоз, совхоз, МТС вә мүәссисәләрдә тәшкил олу-нурду. Депутат групларынын үзвләри истәһсалат ишләриндән азад едил-мир, өз ишләрини ичтимаи әсасларла јеринә јетирдиләр. Депутат груп-лары ајда бир дәфәдән кеч олмајараг сечичиләрин кениш ичласында өз ишләри һаггында һесабат верирдиләр¹⁴.

Күтләләр ичәрисиндә кениш иш апарылмасында депутат постлары да аз иш көрмүрдүләр. Ијирминчи илләрдә әсасән сәнајә мүәссисәлә-риндә јарадылан депутат постлары кәнддә коллективләшмәнин кениш вүсәт алмасы илә әлағәдар олараг отузунчу илләрин әввәлләриндән етибарән тәсәррүфат бригадаларында јарадылмаға башланмышды. Он-лар ајда бир дәфә сечичиләрин иштиракы илә јығынчаг кечирир вә кү-нүн вачиб мәсәләләрини муәкирә едирдиләр¹⁵.

Партија вә һөкүмәтин Советләрин тәшкилат-күтләви ишинин кениш-ләндирилмәсиндә мүһүм вәситә олан бөлмә вә депутат групларына көс-тәрдикләри гајғы нәтичәсиндә онларын сајы вә үзвләри хејли артмыш, ичтимаи тәркиби мөһкәмләнмиш, һүгүгларынын әһатә даирәси кениш-ләнмишди. 1936-чы илдә Азәрбајчан ССР-дә кәнд Совети бөлмәләринин сајы 9417-јә, онларда үзвләрин сајы 13708-ә, фәалларын сајы исә 22315-ә чатмышды. Бундан башға, бөлмәләр нәздиндә тәшкил едилән 16607 бри-гадаја Совет үзвү олмајан 37796 нәфәр фәал чәлб олунмушду¹⁶.

1936-чы илин сонунда республиканын колхозларында 4423 депутат групу вар иди ки, онлардан 3813-ү даими фәалијјәт көстәрирди. Депу-тат групларынын 52225 үзвүндән 16498 нәфәри Совет үзвү дејилди. Ај-ры-ајры бригадалар нәздиндә тәшкил едилмиш 7017 депутат групунда 20249 депутат вар иди¹⁷.

Советләрин ичтимаи тәркибинин јахшылашдырылмасында, онларын күтләләрлә әлағәсинин мөһкәмләндирилмәсиндә гадынлары Совет иши-нә чәлб етмәјин бөјүк әһәмијјәти олмушду.

В. И. Ленин өјрәдирди ки, «гадынлары сипасәтә чәлб етмәдән... күт-ләләри сипасәтә чәлб етмәк олмаз»¹⁸.

Икинчи бешиллик илләриндә гадынларын Советләрә чәлб едилмәси ишиндә чидди наилијјәтләр әлдә едилмишди. 1937-чи илдә Азәрбајчан ССР-дә кәнд Советләри үзвләринин 10806 нәфәри гадын иди. Кәнд Со-ветләринин бөлмәләриндә 11090 нәфәр гадын чалышырды¹⁹. Әкәр 1933-чү илдә республикада чәми 20 нәфәр гадын кәнд Совети садри вардыса, 1936-чы илдә кәнд Совети сәдрләринин 42 нәфәри гадын иди²⁰. 1930—

1931-чи илләрдә Советләрә сечкиләрдә сечки һүгүгу олан гадынларын 61,2 фаизи, 1937-чи илдә исә демәк олар һамысы иштирак етмишди²¹.

Советләрин учот ишләри һаггында һесабат формасынын олмамасы онларын фәалијјәтиндә мүәјјән чәтинликләр төрәдирди. Азәрбајчан ССР МИК үзвләри тәрәфиндән республиканын бир сыра рајонларында апа-рылан јохлама заманы кәнд Советләриндә учот ишинин зәифлији, бир чохунда учот китабынын олмамасы, онларын өз учот ишләри һаггында јухары тәшкилатlara мәлумат көндәрмәмәси ашкар едилмишди. Бу нөгсанлары арадан галдырмаг үчүн ССР МИК вә ХКС-нин 22 август 1933-чү ил тарихли гәрарына әсасән һесабат формасы тәртиб едилди. Азәрбајчан ССР-дә бу гәрар октябрын 1-дән етибарән гүввәјә минди²².

Советләрин учот ишинин дүзкүн тәшкили онларын мадди базасынын мөһкәмләнмәсинә мүсбәт тәсир көстәрди, бүдчә кәлиринин вә бөлүммәз фондларынын артмасына хејли имкан јаратды.

Кәнд Советләринин мадди базасынын мөһкәмләндирилмәсиндә «Кәнд Советләринин малијјә-бүдчә бөлмәләри һаггында» Азәрбајчан ССР МИК Рәјасәт һејәтинин 25 нојабр 1933-чү ил тарихли гәрарынын бөјүк әһәмијјәти олмушду. Гәрарда колхозчулары вә тәк тәсәррүфатчылары Советләрин әмәли малијјә ишинә чәлб етмәк мәгсәдилә бүтүн кәнд Со-ветләри јанында малијјә-бүдчә бөлмәләринин јарадылмасы көстәри-лирди²³.

«Кәнд Советләринин малијјә ишини јахшылашдырмаг тәдбирләри һаггында» ССР МИК-нин 3 август 1935-чи ил тарихли гәрары илә әла-ғәдар олараг кәнд Советләринин бүдчә ишләри низама салынмышды²⁴. Бу гәрара мувафиг олараг Азәрбајчан ССР ХКС-нин 1935-чи ил сентја-брын 13-дә гәбул етдији гәрара әсасән кәнд Советләри бүдчәләринин тәртиб едилмәси кәнд Советләринин ихтијарына верилди (бу гәрарын ичрасына гәдәр кәнд Советләринин бүдчәләри малијјә шөбәләри тәрә-финдән тәртиб едилирди)²⁵. 1937-чи ил јанварын 1-дәк республиканын 52 рајонунун 931 кәнд Советиндә бүдчә јени гајдада тәртиб едилмишди²⁶.

ССР МИК вә ХКС 1936-чы ил јанварын 4-дә «Кәнд бүдчәсинин кә-лир мәнбәләринин тәгсим һаггында» гәрар гәбул етдиләр. Һәмин гәрара әсасән кәнд тәсәррүфаты веркисинин ән азы 20 фаизи, дәвләт веркисинин 20 фаизи, истиграза јығылан пулун 25—50 фаизи, мәнзил вә мәдәни-мәи-шәт үчүн топланан мәбләгин 30 фаизи, хусуси шәхсләрдән топланан кә-лирин 25 фаизи, кәнд истәһлак вә сәнајә кооперасиясындан топланан кәлир веркисинин 75 фаизи кәнд Советләринин бүдчәсинә дахил олур-ду²⁷.

Беләликлә, көрүлән бу тәдбирләр нәтичәсиндә кәнд Советләринин малијјә вәзијјәти хејли јахшылашды.

Тәдгиг едилән илләрдә Советләрин ичтимаи тәркиби хејли јахшылаш-мыш, онларда зәһмәткешләрин иштиракы хејли артмышды. Советләрин тәркибиндә синфи јабанчы үнсүрләр сыхышдырылыб азалдымыш, пар-тија-комсомол фәалларынын сајы чохалмыш, ичтимаи фәалларын чәлб едилмәси иши артмышды.

1934-чү илдә Азәрбајчан ССР-дә 1099 кәнд сечки комиссиясы ја-радылмышды ки, онларын тәркибинин 4,5 фаизини фәһләләр, 59,8 фаи-зини колхозчулар, 1,2 фаизини тәк тәсәррүфатчылар, 19,5 фаизини гул-

¹³ Азәрб. ССР ОИМДА ф. 2138, с. 1, иш 2, вәр. 3.

¹⁴ Јенә орада.

¹⁵ Бах: К. Рәһимов. Совет демократиясынын Ленин принципләринин тәнтәнәси. Бақы, 1967, сәһ. 63.

¹⁶ «Коммунист» гәзети, 5 март 1937-чи ил.

¹⁷ З. Б. Шыхлински. Көстәрилән әсәри, сәһ. 43.

¹⁸ В. И. Ленин. Әсәрләри, 32-чи чилд, сәһ. 165.

¹⁹ «Коммунист» гәзети, 5 март 1937-чи ил.

²⁰ З. Б. Шыхлински. Көстәрилән әсәри, сәһ. 73.

²¹ М. М. Мирһадијев. Пролетариат диктатурасы һаггында Ленин тә'лиминин Азәрбајчанда һәјата кечирилмәси. Бақы, 1963, сәһ. 52.

²² «Постановления СНК Азәрб. ССР», № 27, 1933, сәһ. 5.

²³ Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 2138, с. 1, иш 2, вәр. 114.

²⁴ Јенә орада, ф. 2217, с. 1, иш 19, вәр. 339.

²⁵ «Известия» гәзети, 5 август 1935-чи ил.

²⁶ Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 2440, с. 1, иш 11, вәр. 82.

²⁷ «Собрание законов и распоряжений за 1936», № 3, сәһ. 34—35.

лугчулар, 0,6 фаизини һәрби хидмәтчиләр тәшкил едирдиләр. Сечки комиссиялары үзләринин 48 фаизи партија үзү вә намыздәләриндән, 17,8 фаизи комсомолчулардан, 34,2 фаизи битәрәфләрән ибарәт иди. Республика әразисиндә олан 1174 сечки комиссиясына 9561 нәфәр чәлб едилмишди ки, онларын да 1287 нәфәри (13,5 фаизи) гадынлар иди²⁸.

Советләрин ичтиман тәркибинин яхшылашдырылмасында вә тәшкилат-күтләви ишләринин чанландырылмасында һесабат вә сечки кампанијаларынын хүсуси ролу олмушду. Һесабат кампанијалары заманы депутатлар өз ишләри һаггында күтләләр гаршысында мәлумат верир, онлары Советин чари планлары илә, сессиянын гәрарлары илә вә башга ишләрлә таныш едирдиләр. Һесабат вә сечки кампанијалары нәтичәсиндә Совет органларынын тәркиби даһа да яхшылашдырылмыш, демократија принципи дәринләшмиш, колхозчу кәндлиләр Совет дәвләтинин идарә етмәк ишинә яхындан чәлб едилмиш, бунула алагәдар олараг Советләрин фәалијјәт даирәси хәли кенишләнмишди. 1934-чү илин сонунда Советләрин 52606 нәфәр үзү олдуғу һалда, 1937-чи илин мартында бунларын сајы 58561 нәфәрә чатмышды ки, онларын да әсас һиссәсини колхозчу кәндлиләр тәшкил едирдиләр²⁹.

Совет демократиясынын кенишләндирилмәси принципиндә зәһмәткешләрин шикајәтләринә баһмаг, онларын арзу вә тәклифләрини нәзәр алмаг мүнһүм әһәмијјәт кәсб едирди. Бәзи районларда (мәсәлән, Хызы, Хачмаз, Ағдам, Кәнчә вә с.) зәһмәткешләрин әризә вә шикајәтләринә бахылмамыш, онлара бюрократикчәсинә јанашма һаллары мејдана чыхмышды. Бу исә кәндлиләрин наразылығына сәбәб олмушду³⁰.

1934-чү ил ијунун 19-да Азәрбајчан ССР МИК «Әмәкчиләрин шикајәтләринә баһмаг вә бу шикајәтләр үзрә лазыми тәдбирләр гәбулу һаггында» гәрар гәбул етди. Гәрарда зәһмәткешләрин шикајәтләринә диггәтлә јанашмаг, онлара әсәсләндирилмыш чаваб вермәк, шикајәтләрә бюрократикчәсинә јанашанлары мәс'улијјәтә чәлб етмәк вә башга мәсәләләр кәстәрилирди³¹. Һәмин гәрара әсәсән РИК-ин шөбәләриндә вә кәнд Советләриндә шикајәтләрин учота алынмасы вә бахылмасы кедшини мүәјјән етмәк мәгсәдилә хүсуси дәфтерләр тәртиб едилди.

Зәһмәткешләрин шикајәтләринә вахтында бахылмасы вә онлара лазыми чаваблар верилмәси ишинә фәаллар, бөлмәләр, депутат группалары, бәзи рәһбәр ишчиләр вә башгалары чәлб едилдиләр.

Советләрин фәалијјәтинин яхшылашдырылмасында, социализм гуручулуғуна онларын рәһбәрлијинин тәмин едилмәсиндә совет кадрлары мүнһүм рол ојнајырдылар. Советләр үчүн кадр һазырланмасында курслар мүнһүм васитә иди. Курслар һәм гыса, һәм дә узун мүддәтли олурду. Курсларда Советләр үчүн сәдр вә катиб һазырланырды. Мүдавимләр Азәрбајчан ССР МИК-ин тәлиматы әсасында район партија комитәләри вә район ичрайјә комитәләри тәрәфиндән сечилир, РИК-ин Рәјасәт Һејәтиндә тәсдиг едилир, сонра курслара кәндәрилирди. Тәкчә 1935-чи илдә республикада мөвчуд олан курсларда 151 адам тәһсил алмышды. Бундан башга Азәрбајчан ССР МИК тәрәфиндән район мәркәзләриндә тез-тез депутат группаларынын 3—5 күнлүк семинары кечирилирди³². Семинарларда чари мәсәләләр, о чүмләдән кәнд тәсәррүфаты кампанијаларынын кечирилмәси, һејвандарлығын инкишафы, ишчиләрин сәфәрбәрлијә алынмасы, колхозларын тәшкилат-тәсәррүфат вә сijasи чәһәтдән мөһкәмләндирилмәси вә диқәр мәсәләләр өјрәнилирди.

²⁸ З. Б. Шыхлински. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 61.

²⁹ Јенә орада, сәһ. 76.

³⁰ «Азәрбајчан ССР ишчи-кәндли һөкүмәтинин ганунлар вә әмрләр күллијјаты» журналы, 1934, № 20, сәһ. 5.

³¹ Јенә орада.

³² Азәрб. ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, с. 8, иш 4162, вәр. 2—3.

1936-чы ил мартын 26-да Азәрбајчан ССР МИК Рәјасәт Һејәти «Кәнд Советләри сәдр вә катибләринин һазырланмасы вә һазырлығынын артырылмасы һаггында» гәрар гәбул етди³³.

1936-чы ил мајын 20-дә кәнд Совети сәдрләри һазырламаг үчүн ајарымлыг курс ачылды³⁴.

Бүтүн бу тәдбирләр нәтичәсиндә 1936-чы илдә республикада тәшкил едилмиш курслары 502 кәнд Совети сәдри, 229 кәнд Совети катиби битирди³⁵.

Советләрин ашағы күтләви тәшкилатлары ишчиләринин фәаллығыны даһа да јүксәлтмәк, онларын совет гуручулуғунун мүхтәлиф саһәләриндә тәчрүбәсини артырмаг мәгсәдилә 1937-чи илдә 2 мин нәфәр совет бөлмәси сәдрини вә 3 мин нәфәр депутат групп сәдрини әһатә едән 15 күнлүк гыса мүддәтли курслар, һабелә дәрнәкләр тәшкили, семинарлар кечирилмәси һаггында план тәсдиг едилди вә һәјата кечирилди³⁶.

Коммунист партијасы вә Совет һөкүмәти совет ишчиләринин мадди вәзијјәтинин яхшылашдырылмасына бөјүк гәјғы кәстәрилирди.

ССРИ МИК вә ХКС 1933-чү ил октябрын 5-дә кәнд Совети сәдр вә катибләринин әмәк һаггы барәсиндә јени гәрар гәбул етдиләр. Һәмин гәрара мувафиг олараг АК(б)П МК бүросунун кәстәриши илә Азәрбајчан ССР МИК вә ХКС кәнд Советләри сәдр вә катибләринин әмәк һаггыны јени гәјдаја әсәсән мүәјјән етдиләр. Кәнд Советләринин әһатә етдији әһалинин сајындан асылы олараг сәдрләр үчүн 100—200, катибләр үчүн 80—160 манат, бәзи һалларда исә сәдрләр үчүн 250, катибләр үчүн 200 манат мааш тәјин едилди³⁷.

Беләликлә, икинчи бешиллик илләриндә кәнд Советләринин иши хәјли дәрәчәдә яхшылашмыш, бөлмәләрин, депутат группаларынын вә депутат постларынын, һабелә исгәһсалат бригадаларынын фәалијјәти кенишләнмиш, онларын учот вә һесабат ишләри гәјдаја салынмыш вә кадрларла тәмин едилмәси саһәсиндә хәјли мүвәффегијјәт әлдә едилмиш. мадди-мәлијјә базалары мөһкәмләнмишди. Бүтүн бунларын нәтичәсиндә кәнд Советләри тәшкилат-тәсәррүфат чәһәтиндән даһа да мөһкәмләнмиш, онларын күтләви-сijasи фәалијјәти чанланмышды.

1936-чы ил декабрын 5-дә VIII фөвгәл'адә Советләр гурултајы ССР-ин Јени Конститусия лајиһәсини тәсдиг етди вә һәмин күн үмумхалг бајрамы е'лан едилди.

1937-чи ил мартын 14-дә Азәрбајчанын IX фөвгәл'адә Советләр гурултајы Азәрбајчан ССР-ин Јени Конститусиясыны гәбул етди вә ону республикада дәвләт гуручулуғу үчүн Әсас Ганун е'лан етди.

Јени Совет Конститусиясында кәстәрилирди ки, ССР-ин сijasи әсасыны Зәһмәткеш Депутатлары Советләри тәшкил едир вә өлкәмиздә бүтүн һакимийјәт онларын шәхсиндә шәһәр вә кәнд зәһмәткешләринә мөхсүсдур³⁸.

Халг тәсәррүфатынын социалистчәсинә јенидән гурулмасынын баша чатдырылмасы дәврүндә Советләр зәһмәткеш күтләләрдә социалист тәсәррүфатынын үстүнлүјүнә инам тәрбијә етмәк, онларын адәт вә ән'әнәләрини, бүтүн психолокијасыны социалистчәсинә дәјишдирмәк саһәсиндә бөјүк наилијјәтләр әлдә етмишдиләр. Советләр зәһмәткеш күтләләрин демократик һүгүгларынын һәјата кечирилмәсинә, онлары социалист дәвләтинин идарә едилмәсинә, халг тәсәррүфаты вә мәдәни гуручулуғ саһә-

³³ Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 2087, с. 1, иш 46, вәр. 112.

³⁴ Јенә орада, ф. 2217, с. 1, иш 19, вәр. 443.

³⁵ З. Б. Шыхлински. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 109.

³⁶ Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 2138, с. 1, иш 1, вәр. 684.

³⁷ З. Б. Шыхлински. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 119.

³⁸ ССРИ Конститусиясы (Әсас Ганун). Бақы, 1966, сәһ. 3.

синдә вәзифәләрин јеринә јетирилмәсинә чәлб етмәк сәһәсиндә бөјүк ишләр көрмүшдүләр. Бу мүнһүм тәдбирләрин һәјата кечирилмәси кединдә Советләрин халг һакимијјәти органлары кими рол вә нүфузу хәлди јүксәлмишди.

Советләр кәнддә әсил мәһнада күтләләри сәсиализм гуручулуғуна чәлб едән органлар ролуну ојнајырдылар. Советләр кәндин сәсиалистчәсинә јенидән гурулмасына, колхоз гуручулуғунун гәләбәсинә көмәк етмәклә бәрабәр, сәсиалист дөвләтинин кәнддә мөвгеләринин мөһкәмләнмәсинә, онун ичтимаи базасынын кенишләнмәсинә, сәсиалист демократијасынын вә зәһмәткешләрин фәаллығынын артмасына вә беләликлә зәһмәткешләрлә дөвләт арасында әлағәнин мөһкәмләнмәсинә көмәк едирдиләр.

Н. З. Мамедов

Укрепление сельских советов Азербайджанской ССР
в период завершения социалистической реконструкции
народного хозяйства (1933—1937 гг.)

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о претворении в жизнь решений в области улучшения деятельности сельских Советов в свете задач, выдвинутых в период завершения социалистической реконструкции народного хозяйства Азербайджанской ССР. С целью подъема хозяйственно-организационной и классово-политической деятельности Советов до требований времени необходимо было значительно упрочить связь Советов с массами, расширить общественные начала в работе Советов.

Знакомство с большим кругом архивных документов и материалов периодической печати дает основание сделать вывод о том, что в рассматриваемый период значительно упрочились связи сельских Советов с массами, улучшилась деятельность секций и депутатских групп, депутатских постов и производственных бригад. В результате этого значительно оживилась организационно-хозяйственная и культурно-политическая деятельность Советов.

Исключительную роль сыграли сельские Советы в деле успешного завершения социалистической реконструкции народного хозяйства, в организационно-хозяйственном и политическом укреплении колхозов, в улучшении материального положения колхозного крестьянства.

В статье говорится о развитии демократических принципов Советов в связи с принятием новой Конституции. Благодаря руководству партийных организаций и районных исполнительных комитетов Советами, в деятельности последних значительно расширились общественные начала, улучшился их классовый состав, что способствовало превращению Советов в действенные органы на местах.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1973, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1973, № 1

А. З. ИБРАҺИМОВА

АЗӘРБАЈЧАНДА БУРЖУА ҺАКИМИЈЈӘТИ ОРГАНЛАРЫНЫН
ЈАРАНМАСЫ МӘСӘЛӘСИНӘ ДАИР

(март—апрел 1917-чи ил)

Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра Русијада әмәлә кәлмиш Мүвәггәти буржуа һөкүмәтинин Азәрбајчандакы һакимијјәт органларынын јаранмасы вә фәалијјәти, үмумијјәтлә бурада һөкмран синифләрин тәшкилатлары вә һакимијјәт мәсәләләри тарих әдәбијјатында чох зәиф ишыгландырылмышдыр. Бу вахта гәдәр республикада нәшр олунмуш әсәрләрдә феврал ингилабындан сонра Азәрбајчанда јаранмыш икиһакимијјәтчиликлә дәнйшыларкән, пролетариатла кәндлиләрин ингилаби демократик диктатурасы органлары олан фәһлә вә әскәр депутатлары Советләриндән нисбәтән кениш сөһбәт апарылырса¹, буржуа диктатурасыны тәмсил едән јерли һакимијјәт органларынын тәшкили һаггында өтәри бәһс едилир, хүсусилә онларын фәалијјәти лап зәиф көстәридилр. Һалбуки һәмин мәсәләнин лазымынча ишләнмәсинин икинчи рус ингилабындан сонра Азәрбајчанда јаранмыш сијаси вәзијјәт вә икиһакимијјәтчилик барәсиндә дүзкүн елми тәсәввүрә малик олмаг үчүн бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бу мәгаләдә феврал ингилабындан сонра 1917-чи илин јалныз март—апрел ајлары әрзиндә Азәрбајчанда буржуа-мүлкәдар һакимијјәт органларынын вә тәшкилатларынын мејдана кәлмәси мәсәләсини мүәјјән дәрәчәдә ишыгландырмаға тәшәббүс едирик.

Феврал ингилабынын гәләбәси нәтичәсиндә бүтүн Русијада олдуғу кими, Бақыда вә Азәрбајчанын башга шәһәрләриндә дә икиһакимијјәтчилик мејдана кәлди, јә'ни бир тәрәфдән фәһлә, әскәр вә кәндли депутатлары Советләри сифәтиндә «пролетариат илә кәндлиләрин ингилаби демократик диктатурасы»², диқәр тәрәфдән Мүвәггәти буржуа һөкүмәтинин өлкә вилајәт органлары вә ичтимаи тәшкилатларын ичрайјә комитәләри сифәтиндә јерли һакимијјәт органлары јаранмаға башлады.

В. И. Ленин 1917-чи ил апрелин 10-да јаздығы «Ингилабда пролетариатын вәзифәләри» адлы әсәриндә гејд едирди ки, «Тарихдә бу шәкилдә һәлә көрүнмәмиш олан бу сон дәрәчә хүсуси вәзијјәт, ики диктатуранын, буржуазија диктатурасы илә ...пролетариат вә кәндлиләр дикта-

¹ Н. С. Әзимов. Азәрбајчан гәзаларында Советләр (1917—1918-чи илләр), «Елм» нәшријјаты, 1971.

² В. И. Ленин. Әсәрләри, 24-чү чилд, сәһ. 27.

турасынын (фәһлә вә әскәр депутатлары Совети) бир-бири илә говушуб чулғашмасына сәбәб олмушдур³.

Март, апрел ајлары эрзиндә Бакыда, һабелә Азәрбајчанын башга шәһәр вә ғазаларында—Кәнчәдә, Ғазахда, Кәдәбәдә, Шамаһыда, Ләнкәранда, Губада, Шушада, Гарјакиндә, Нахчыванда вә б. јерләрдә фәһлә вә әскәр депутатлары Советләри мејдана кәлди. Бу Советләр Азәрбајчанда там сәләһијјәтли һакимијјәт органлары иди.

Русијада вә онун учғарларында, о чүмләдән Азәрбајчанда јаранмыш фәһлә, әскәр депутатлары Советләриндә әксәријјәти тәшкил едән меншевикләр, есерләр истәр мәркәздә, истәрсә дә јерләрдә һакимијјәтини әслиндә буржуазиянын әлине кечмәсинә јол вердиләр. Буна көрә онлар Русијанын башга јерләриндә олдуғу кими, Азәрбајчанда да буржуа һакимијјәт органлары—ичтимаи тәшкилатларын, ичрайјә комитәләринин јарадылмасына вә онларын фәәлијјәтиндә иштирак етмәјә тамамилә тәрәфдар олдуғларыны дәрһал билдирмишдиләр.

Мартын 2-дә болшевикләрдән кизли оларағ, меншевикләрлә есерләрин көмәји сәјәсиндә кнјаз Лвовун сәдрлији алтында буржуазия вә буржуалашмыш мүлкәдарларын нүмајәндәләриндән ибарәт Мүвәггәти һөкүмәт тәшкил едилди. Онун тәркибинә Гучков, Милјуков, Коновалов, есер Керенски вә башгалары дахил олдулар. Бу һөкүмәтин тәркибиндә кадетләр вә октябристләр үстүндүк тәшкил едирдиләр.

Русијада јаранмыш буржуа Мүвәггәти һөкүмәти өлкәнин ичтимаи-сијаси вә иғтисади һәјатында һеч бир чидди дәјишиклик етмәк фикриндә дејилди. О, көһнә ғәјда-ғанунлары сахламағ, һәтта монархијаны бәрпа етмәк нијјәтиндә иди. В. И. Ленин 1917-чи ил мартын 5—6-да јазмыш олдуғу «Рус ингилабында РСДФП-нин вәзифәләри һағгында» мәғаләсиндә икинчи рус ингилабынын дәрин тәһлилини верәрәк, Мүвәггәти һөкүмәтин империалист вә халға зидд тәбиәтини ачыб көстәрди.

В. И. Ленин јазырды ки, «бу һөкүмәт—сојғунчулуг мұһарибәсини давам етдирмәк һөкүмәтидир, чүнки бу һөкүмәт чаризмин бејнәлхалғ мұғавиләләринә садиг ғалдығыны өзү ачығча елан етмишдир... Гучков, Милјуков һөкүмәти, мүлкәдар вә капиталист һөкүмәти халға нә сүһ, нә чәрәк, нә дә азадлығ верә билмәз»⁴.

Буржуа диктатурасы органы олан Мүвәггәти һөкүмәт јерләрдә, о чүмләдән Зағағғазияда һакимијјәт органларыны тәшкил етмәјә башлады.

Ғағғаз чанишини Михаил Романов вәзифәсиндән кәнар едиләрәк, онун әвәзинә март ајынын 9-да Мүвәггәти һөкүмәтин һөкмү илә јерли һакимијјәт органы оларағ IV Дөвләт думасынын беш үзвүндән ибарәт хусуси Зағағғазия Комитәси тәсис едилди⁵.

Комитәнин тәркибинә В. Харламов (кадет), М. Ј. Чәфәров (кадет), А. М. Папачанов (кадет), К. Абашидзе (сосиал федералист), П. П. Переверзев (есер) дахил едилмишди. Хусуси Зағағғазия Комитәсинин тәркибинә меншевик нүмајәндәләринин дахил едилмәмәсиндән наразы ғалан меншевикләр март ајынын 10-да кечирилән Тифлис Фәһлә Депутатлары Совети Ичрайјә Комитәсинин ичласында хусуси Зағағғазия Комитәсинин тәркиби илә разылашмамағы гәрара алдылар. Мүвәггәти һөкүмәтин хусуси Зағағғазия Комитәсинин тәркибинә Переверзевин јеринә меншевик А. Чхенкелини дахил етмәсиндән шадланан меншевикләр хусуси Зағағғазия Комитәсинә јардым көстәрмәјә, ону мұдафиә етмәјә вә Комитәни јеканә али һакимијјәт органы һесаб етмәјә башла-

дылар. Комитәнин сәдри вәзифәсинә В. Харламов тәјин едилди. Сәнајә вә тичарәтин идарә олунмасы исә М. Ј. Чәфәрова тапшырылды.

Хусуси Зағағғазия Комитәси Мүвәггәти һөкүмәтин 18 март бәјан-намәси әсасында Зағағғазияда мөһкәм «ғәјда-ғанун» јаратмалы иди.

1917-чи ил мартын 18-дән ишә башламыш хусуси Зағағғазия Комитәсинин үзвләри В. Харламов, М. Ј. Чәфәров, А. М. Папачанов, А. Чхенкели вә К. Абашидзе илк күнләрдән етдикләри чыхышларда халғы Мүвәггәти һөкүмәтә јардым көстәрмәјә, мұһарибәни сон ғәләбәјәдәк давам етдирмәк үчүн өз гүввәләрини әсиркәмәмәјә чағырырдылар. Варлы синифләрин мәнәфејини тәмсил едән һәммин Комитә фәәлијјәтә башладығда, Зағағғазияда көһнә чар ғәјда-ғанунларыны арадан көтүрмәјә чүр'әт етмир, әксинә онларын сахланылмасына сәј көстәрирди. Фәһлә вә кәндли мәсәләсини һәлл етмәкдән һәр бәһанә илә бојун гачыырды. Хусуси Зағағғазия Комитәсинин мартын 18-дә бурахдығы мұрачнәт-намәдә гејд едилирди ки, кәндли, фәһлә вә милли мәсәләләрин һәлли Мәчлис-мүәссисан чағырылана кими тә'хирә салынмалы, чар һөкүмәти тәрәфиндән мүәјјән едилмиш веркиләр әввәлки ғәјда илә верилмәли, кечмиш мөһкәмәләр, идарәләр дәјишилмәз ғалмалыдыр. Торпағы зәбт етмәк, мүлкәдарларын итаәтиндән чыхмағ ғадаған едилирди⁶. Монархистләрин чар үсули-идарәси органларыны сахламаға чәһд етмәләринә бахмајарағ, ингилабын илк күнләриндән Бакыда вә Азәрбајчанда һакимијјәт органларынын јарадылмасы мәсәләси ғаршыја чыхды.

Һәлә мартын 3-дә Бакы Шәһәр Думасынын ичласында баш вермиш чеврилишә мұнасибәт мәсәләси мұзакирәјә гојулмушду. Бакы Шәһәр Думасы Мүвәггәти һөкүмәтә там е'тимад етдијини вә «јени гурулушу» јаратмағда она һәртәрәфли көмәк едәчәјини билдирди⁷. Ичласда Думанын үзвләри, нефт сәнајечиләри, тачирләр вә башга һаким даирәнин нүмајәндәләри көзләмә мөвгеји тутарағ ғәти тәдбир көрмәкдән имтина етдиләр. Шәһәр рәиси Л. Быч Думадакы чыхышында гејд етмишди ки, көһнә һакимијјәт органлары әвәзинә јенисини јаратмаға еһтијаж јохдур. Чүнки Ғағғаз чанишини бөјүк кнјаз Николај Николајевич Мүвәггәти һөкүмәти мұдафиә етдијини билдирмишдир⁸. Бакы буржуазиясынын шәһәрдә чар һакимијјәт органларыны сахламағ тәшәббүсү фәһләләрин бөјүк е'тиразына сәбәб олду. Шәһәр Думасынын ичласына кәлмиш фәһлә нүмајәндәләри көһнә һакимијјәт органларыны ләғв етмәк вә фәһлә депутатлары Советини јаратмағ ғәтијјәтиндә олдуғларыны билдирдиләр. Бакыда һакимијјәтин Советләрин әлине кечмәсиндән еһтијаж едән буржуазия вә онун Шәһәр Думасындакы һавадарлары шәһәрдә ичтимаи тәшкилатлар советинин вә онун ичрайјә комитәсинин тәсис едилмәсини лазым билдиләр. Бу комитә Мүвәггәти һөкүмәтин јерли органы вәзифәсини ичра етмәли иди.

Һөкмран синифләр истәр Бакыда, истәрсә Азәрбајчанын башга јерләриндә зоракылығла, алдатмағ вә һијлә кәлмәк јолу илә кечирилән сечкиләрдә ичтимаи тәшкилатлар советләринин вә онларын ичрайјә комитәләринин тәркибинә демәк олар ки, јалныз өз нүмајәндәләринин дахил едилмәсинә наил олурдулар.

Мартын 5-дә Бакы Шәһәр Думасы «Ичтимаи тәшкилатларын Ичрайјә Комитәсини» јаратмағы гәрара алды. Ертәси күнү комитәнин органы олан «Известия бакинского Исполнительного Комитета» ғәзети нәшр едилмәјә башлады. Һәммин Комитә ғәти оларағ мартын 17-дә тәсис едилди. Бу комитә кадетләр, меншевикләр, есерләр вә буржуа милләт-

³ В. И. Ленин. Әсәрләри, 24-чү чилд, сәһ. 44—45.

⁴ В. И. Ленин. Әсәрләри, 23-чү чилд, сәһ. 386.

⁵ «Баку» ғәзети, 18 март 1917-чи ил, № 63.

⁶ «Каспи» ғәзети, 18 март 1917-чи ил, № 3.

⁷ «Известия бакинского Исполнительного комитета», 6 март 1917-чи ил, № 1.

⁸ С. Ю. Сеф. Революция 1917-го года в Закавказье. Документы и материалы, Тифлис, 1922, сәһ. 57—59.

чиләринин нүмајәндәләриндән тәшкил олунмушду. Ичрайјә Комитәсинин рәјасәт һеј'әтинә рус кадетләриндән Л. Н. Быч, А. Леонтјевич, Т. Ил-јушкин, буржуа милләтчиләриндән, есәр вә меншевикләрән М. Начин-ски, И. Һејдәров, В. Фролов, А. Бегзадјан вә башгалары дахил олду-лар⁹. Ичрайјә Комитәсинин сәдри әввәлчә Л. Н. Быч, мартын 17-дән исә В. Фролов олду¹⁰. Ејни заманда Ичрайјә Комитәсинин тәркибинә Шә-В. Фролов олду¹⁰. Ејни заманда Ичрайјә Комитәсинин Советинин, нефт сәнајечи-һәр Думасынын, фәһлә вә әскәр депутатлары Советинин, нефт сәнајечи-ләри гурултајы Шурасынын, һәмкарлар иттифагларынын, кооператив-ләрин вә б. тәшкилатларын нүмајәндәләри дә дахил едилмишди. Ичра-ијјә Комитәсиндә чохлау буржуазијанын нүмајәндәләри, һабелә есәр вә меншевикләр тәшкил едирдиләр. Бунунла белә комитәнин тәркибин-дә бир нечә болшевик нүмајәндәси (С. Г. Шаумјан, А. М. Стопани) дә вар иди. Бақы болшевикләри ичтимаи тәшкилатлар комитәсинин ишин-дә иштирак етмәјә разылыг вермәклә тактики сәһвә јол вермишдиләр. Болшевикләрин бир гисми ингилабын илк күнләриндә Мүвәггәти һөкү-мәтә вә онун јерли органларына тәзјиг көстәрмәк јолу илә онлары кү-зәштә кетмәјә мәчбур етмәк үмидиндә идиләр. Бақыда вә өлкәнин бир сыра башга шәһәрләриндә дә болшевикләр ичтимаи тәшкилатлары, ич-райјә комитәләринин фәһлә депутатлары Советләринә табе етмәјә ча-лышырдылар. Лакин өз сәзишчилик сјасәтләринә садиг галан менше-викләр вә есәрләр болшевикләрин бу тәшәббүсүнү рәдд етдиләр вә бу-нунла да јерли буржуазијанын мөвгәјинин мөһкәмләnmәсинә көмәк ет-миш олдулар.

1917-чи ил мартын орталарындан е'тибарән Бақы ичтимаи тәшки-латларынын Ичрайјә комитәси јалныз шәһәр дејил, губернија һакимиј-јәт органы вәзифәсини дә өһдәсинә көтүрдү. Бақы ичтимаи тәшкилатлар Шурасы вә онун Ичрайјә комитәси Мүвәггәти һөкүмәтин сјасәтинин кәшијиндә дурараг, капиталистләрин, мүлк сәһибләринин, тачирләрин мәнәфејини мүдафиә едирди.

Ичтимаи тәшкилатлар Комитәси илә јанашы Бақы Шәһәр Думасы чаризм заманы олдуғу кими, ингилабдан сонра да өз фәалијјәтини да-вам етдирмәкдә иди. Мүвәггәти һөкүмәт чар һөкүмәти ганунлары әса-сында сечилмиш өзүнүидарә органларыны да дәјишилмәз сахламышды. Шәһәр Думасынын тәркиби ејнилә әввәлки кими галмышды. Дума шә-һәр идарәсини өз әлиндә сахлајараг, ондан варлы синифләрин мәнәфеји нә'финә истифадә едирди.

Бақы Шәһәр Думасында кадет партијасы һаким мөвгә тутурду. Бол-шевикләрин, хүсусән М. Әзизбәјовун тәләбинә бахмајараг, Шәһәр Дума-сынын демократикләшдирилмәси дә һәјата кечирилмәди.

Азәрбајчанын башга шәһәрләриндә вә мәркәзләриндә ичтимаи тәш-килатларын ичрайјә комитәләри јарадылырды. Мартын 6—10-у әрзин-дә Кәнчәдә, Ләнкәрәндә, Нухадә, Губадә, Газахда, Шамахыда, Ағдам-да, Көјчајда вә саирә шәһәрләрдә ичтимаи тәшкилатларын ичрайјә ко-митәләри тәшкил олунду. Бу комитәләрин рәһбәрлији буржуазијанын вә бәјләрин әлинә кечмишди.

Кәнчә губернија ичрайјә комитәсинин һеј'әтинә 97 фәиз мүлкәдар, бәј, тачир, голчомаг, руһани нүмајәндәләри дахил иди¹¹. Кәнчә губер-нија ичрайјә комитәсинин тәркибинә һидајәт бәј Султанов, Микајыл Тер-Нерсесов, Лев Левшитски дахил олдулар. Комитәнин сәдрлијинә шәһәр рәиси, мүлкәдар Хәлил бәј Хасмәммәдов тә'јин едилмишди. О, Газах шәһәринин нүмајәндәләринә көндәрдији телеграмда хәбәр верир-

⁹ «Известия бакинского Исполнительного комитета», 30 март 1917-чи ил, № 1.

¹⁰ Јенә орада.

¹¹ П. М и р а л а ј е в. Кәнчә вә Газах гәзаларында кәндлиләрин ингилаби һәрәкәтина оолшевикләрин рәһбәрлији. Бақы, 1963, сәһ. 24.

ди ки, Кәнчәдә Ичрайјә Комитәси гәти олараг тәшкил олунду вә бу ко-митә ингилаби һәрәката гаршы амансыз мүбаризә апарачагдыр¹².

Ејни заманда Кәнчә гәзасынын һакимијјәт органлары да јарадылыр-ды. Сечилмиш гәзә Ичрайјә Комитәсинин тәркиби иртичачылардан—Аслан бәј Сәфикурдски, Нәсрәддин бәј Сәфикурдски вә башгаларындан ибарәт иди.

Кәнчә шәһәр милиси рәиси вәзифәсинә Исмајылхан Зијадханов, мар-тын орталарындан тәшкил олунмуш Ләнкәрән ичтимаи тәшкилатларын Ичрайјә Комитәсинин сәдри вәзифәсинә бөјүк торпаг сәһибі Ә. Талы-шински, сәдр мүавини вәзифәсинә исә онун оғлу Әсәдхан тә'јин едил-мишди. 1917-чи илә айд архив сәнәдләринин бириндә көстәрилмишдир ки, «Ләнкәрән Ичрайјә Комитәси нүфузлу мүлкәдар вә хан нәслиндән олан Талышинскиләрдән тәшкил олунмушдур. Онлар көһнә һөкүмәт дөврүндә өзләринин хан нәслинә мәнсуб олмаларындан вә башга имти-јазлы мөвгеләриндән истифадә едиб чох өзбашыналыг едирдиләр».

Гарабағ Ичрайјә Комитәсинин, еләчә дә Салјан шәһәри ичтимаи тәшкилатларын Ичрайјә Комитәсинин тәркибинә дахил оланларын әк-сәријјәти варлы синифләрин нүмајәндәләри иди. Губа ичтимаи тәшки-латларын Ичрайјә Комитәсинин тәркибинә барышыг мөһкәмәсинин сәдри Калинин, мөһкәмә мүстәнтиги, руһаниләрин Азәрбајчан, ермәни буржуазијасы нүмајәндәләри дахил олмушдур. Комитәнин сәдри вәзи-фәсинә чар заманында верки мүфәттиши олан А. Чантурашвили, мартын 7-дә сабиг гәзә полис рәиси Мирзәјусиф Кәримов исә шәһәр рәиси тә'јин олунмушдулар.

1917-чи ил мартын 17-дә тәшкил едилән, тәркиби 55 нәфәрдән ибарәт олан Чаваншир гәзасынын Ичрайјә Комитәсинин сәдри доктор Ләмбә-рански иди¹³. Нүмајәндәләр ичәрсиндә казак ордусунун 6, Тәртәр мәр-кәзи мүсәлман милли комитәсинин нүмајәндәси дә вар иди¹⁴. Комитә-нин ичласларында кәндлиләрлә торпаг сәһибләри арасындакы мүнәси-бәтләрин јажшылашдырылмасы үчүн һеч бир тәдбир көрүлмүрдү.

Ағдамда да тәшкил олунмуш Ичрайјә Комитәсинин тәркиби гаты иртичачылардан ибарәт иди¹⁵.

Әһалинин иштиракы олмадан бир груп тәрәфиндән јарадылан Нуха ичтимаи тәшкилатларын Ичрайјә Комитәси зәһмәткешләрә гаршы зидд фәалијјәтини кизләтмәк мәгсәдилә бүтүн мәсәләләри гапалы ичласлар-да һәлл едирди.

Азәрбајчанда тәшкил олунан ичтимаи тәшкилатлар шураларынын вә онларын ичрайјә комитәләринин тәркибинә мүсаватчыларын, дашнак-ларын вә хырда буржуа партијаларынын нүмајәндәләри дә дахил иди-ләр.

Хүсуси Загафгазија Комитәсинин сәрәнчамы үзрә Мүвәггәти һөкү-мәтин сәләһијјәтли мүвәккилләри сифәти илә Азәрбајчанда губернија, гәзә вә маһал комиссарлыглары да тә'сис едилди. Белә комиссарлыглар март-апрел ајлары әрзиндә Шушада, Губадә, Чаваншир, Кәнчә, Нахчы-ван вә саирә шәһәрләрдә јарадылмышды. Комиссарлыглар комиссар башда олмәглә 3 нәфәрдән ибарәт тә'сис едилирди¹⁶.

Көстәрмәк ләзымдыр ки, хүсуси Загафгазија Комитәсинин 1917-чи ил апрелин 27-дә јерли һакимијјәт органларынын тәшкили һаггында гәбул етдији тә'лиматнамәјә көрә, Бақы шәһәриндә комиссарлыг дејил, ичтимаи шәһәр рәиси вә онун мүавини вәзифәси тә'сис едилмишди. Гәзә

¹² Т. М и р а л а ј е в. Көстәрилән әсәри; «Баку» гәзети, 18 март 1917-чи ил, № 63.

¹³ Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институту архиви, фонд 1, сјаһы 2, иш 1027.

¹⁴ Јенә орада.

¹⁵ «Известия бакинского Исполнительного комитета», 11 апрел 1917-чи ил, № 8.

¹⁶ Курчүстан ССР МДТА, фонд 18—18, иш 34, вәрәг 91—92.

вә губернија комиссарлыглары, губернија шәһәр рәиси, һабелә Бакынын ичтимаи шәһәр рәиси вә онун мұавини хусуси Загафгазија Комитәси тәрәфиндән тәсдиғ олунурду¹⁷.

Мүвәггәти буржуа һөкүмәти вә онун јерли органы хусуси Загафгазија Комитәсинин Загафгазијада јаратдығы «Јенилик» әсасән бундан ибарәт олмушду ки, онлар бурада губернаторлары губернија комиссарлары, гәза рәисләрини исә гәза комиссарлары илә әвәз етмишдиләр. Бунларын чоху мүлкәдарлардан, капиталистләрдән, кечмиш чар мәмурларындан тәјин олунурду.

1917-чи илин апрелиндә Гарјакин рајонунда фәһлә депутатлары Советинин вә гәза әһалисинин етиразына бахмајарағ, кечмиш гәза рәиси Кипинани¹⁸, Губа гәзасынын полис рәиси Әлибәј Зизигски, Нахчыван гәзасынын кечмиш гәза рәиси Донорукидзе Ичранјјә Комитәләри тәрәфиндән гәза комиссары тәјин олунмушлар. Чаваншир гәзасында тәшкил едилән комиссарлыгын тәркибинә кечмиш гәза рәиси капитан Б. Д. Добружански, подпоручик Богдан Давыдович, Јүзбашев хан Сагнагски вә көһнә чар пристава Мәммәдбәј Калабәјов дахил идиләр¹⁹.

Азәрбајчан гәзаларында јарадылан башга һакимијјәт органларына, мәсәлән, әрзаг комитәләринә дә әсасән тачирләр, мөһтәкирләр, мүлкәдарлар башчылығ едирдиләр. Јалныз Бақыда тәшкил олунмуш әрзаг комитәсинин сәдри вәзифәсинә болшевик А. М. Стопани сечилмишди.

Губернија вә гәза комиссарлыглары, һабелә ичтимаи тәшкيلاتларын Ичранјјә Комитәләри вә башга һакимијјәт органларынын әсас мәгсәди халға зидд сijasәт јеритмәк, зәһмәткешләрин ингилаби мүбаризәсини боғмағ иди.

Мүвәггәти һөкүмәтин һакимијјәт органлары илә јанашы Азәрбајчанда һөкүмран синифләрин мүхтәлиф тәшкيلاتлары, иттифағлары әмәлә кәлирди. Март—апрел ајлары әрзиндә «тичарәт, сәнајә иттифағы шура-сы», Бақы шәһәриндәки вә рајонларындакы «завод саһибләринин, фабрикаларын вә техники емалатхана саһибләринин чәмијјәти», «газыма подрјатчыларынын иттифағы», «шахта саһибләринин чәмијјәти» вә ди-кәр бу кими саһибкар чәмијјәтләри әмәлә кәлмишдир²⁰. Бунларын јаранмасындан мәгсәд саһибкар капиталыны вә әмлакыны мұһафизә ет-мәк, ингилабын дәринләшмәсинә јол вермәмәк иди. Өз зәифлији вә тәш-килати чәһәтдән мөһкәм олмамасы үзүндән Азәрбајчан сәнајә-тичарәт буржуазиясы вә онун сijasи партијасы олан мұсават партијасы феврал ингилабыны демәк олар ки, һазырлыгсыз гаршыламышдылар. Буна көрә дә Азәрбајчан буржуазиясы Русијанын мәркәзиндә баш вермиш ингилаб һағгында хәбәрдән өзүнү итирәрәк, нә едәчәјини илк күнләрдә билмәмишди. Чүнки чаризмә нөкәрчилик етмәји адәт етмиш Азәрбајчан сәнајә-тичарәт буржуазиясы мүтләғијјәтин јыхылмасына, ингилабын гәләбә чалмасына инанмырды. Мұсават партијасынын феврал ингила-бындан әввәл вә ингилаб заманы ајдын бир програмы олмамашды. Бу-ну һәтта мұсават партијасынын органы олан «Ачығ сөз» гәзети дә е-ти-раф едирди. Гәзет јазырды: «Шимдијә гәдәр гајәмиз, амалымыз мәлүм олмајан, һүрријјәт нәдир, тәшкилат нәдир билмәјин вә үмуми милләти-мизә дәстур олачағ милли вә сijasи программамыз булунмајан, булунса да миндән биримизин белә хәбәри олмајан биз мұсәлманлар мүдһиш ингилаб туфанлары ичәрисиндә компассыз ортада галдығымыздан һара

¹⁷ Күрчүстан ССР МДТА, фонд 18—18, иш 34, вәрәғ 91—92.

¹⁸ «Известия бакинского исполнительного комитета», 1917-чи ил, № 8.

¹⁹ Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институ архиви, сijaһы 2, фонд 1, иш 1027.

²⁰ Б. Стельник. Политическое положение в Азербайджане и деятельность боль-шевиков в марте, апреле 1917 года. Азәрб. КП МК јанында партија тарихи институту—Сов.ИКП МК јанында МЛИ филиалынын әсәрләри, XXII чилд.

кедиб, чырпынмаға, һансы тәрәфә вурнухмағы билмәјиб, чәмијјәтләри-миз дә диванәләр дәстәси кими боғаз-боғаза кәлмишләр²¹.

Мүтләғијјәтин бәрпа олуна билмәјәчәјинин артығ һәғигәт олдуғуну јәгин етдикдә Азәрбајчан буржуазиясы вә мүлкәдарлары, онларын сijasи партијалары феврал ингилабынын гәләбәсиндән өз синфи мәнә-феји үчүн, гүввәләрини топламағ мәгсәдилә истифада етдиләр.

М. Ә. Рәсулзаде, М. Н. һачински, А. Казымзаде кими буржуа мил-ләтчи зијалыларын башчылығы илә 1917-чи илин мартындан ачығ фәа-лијјәтә башламыш мұсават партијасы Мүвәггәти буржуа һөкүмәтинә тәрәфдар чыхды. М. Ә. Рәсулзаде 1917-чи илин апрелиндә «Ачығ сөз» гәзетиндә јаздығы мәғаләдә әһалини Мүвәггәти һөкүмәтә көмәк көстәр-мәјә чағырарағ гејд едирди ки, «Мүвәггәти һөкүмәт чаматын е-тима-дына мұзәффәр бир һөкүмәтдир»²². Бу партија 1917-чи ил мартын 15-дә бурахдығы мұрачиятнамәдә Мүвәггәти һөкүмәти тәбрик етмиш, Азәр-бајчан үчүн һеч бир һүгүг тәләб етмәмиш, Русијада буржуа республиа гурулушуна тәрәфдар олдуғуну билдирмишди²³.

Ејни заманда Кәңчә шәһәриндә бәјләрин федералистләр партијасы да тәшкил олунду. Кәңчә федералистләринин мүлкәдар партијасынын рәһбәр һејәтинә Нәсиб бәј Јусифбәјов, Шәрәфбәј Рүстәмбәјов, Нәсән-бәј Ағајев вә башга буржуа-мүлкәдар зијалылары дахил идиләр. Феде-ралистләр партијасы Русијада буржуа дөвләтинин федератив, демокра-тик республиа шәклиндә гурулмасына вә онун тәркибиндә Азәрбајчана буржуа-мүлкәдар мухтаријјәти верилмәсинә тәрәфдар олду. Партија програмы илә халғы таныш етмәк үчүн Шаһ Аббас мәсчидинин һәјә-тиндә митинг тәшкил етмишди. Бу митинг халғы алдатмағ мәгсәди илә «Јашасын демократик республиа», «Јашасын Азәрбајчан мухтаријјә-ти», «Јашасын түрк федералист партијасы» шұарлары алтында кечирил-мишди²⁴. Кәңчә федералистләринин програмынын идеологи әсасыны панисламизм вә пантүркизм тәшкил едирди.

Азәрбајчан федералистләринин фикринчә, Русијада јашајан түрк халғлары ваһид федерасијада бирләшмәли вә өз һүгүгларыны мұдафиә етмәлидирләр. Бу програмла мұсаватчыларын програмы арасында ох-шар чәһәт ондан ибарәт иди ки, мұсаватчылар да бүтүн мұсәлманларын мәнәфејини мұдафиә етмәјә чағырырды.

Ејни илә буржуа милләтчи «дашнагсүтун» партијасы да өз фәалиј-јәтини күчләндирди. Рус, һабелә инкилис, франсыз империализми илә бағлы олан вә она итаәткарлыгла хидмәт едән дашнагсүтун партијасы-нын әсас шұары мұһарибәни сон гәләбәјәдәк давам етдирмәк иди²⁵. Бақы ермәни буржуазиясынын идеологларындан бири олан Вермишев 1917-чи илин мајында Москвада кадет партијасынын гурултајында чы-хыш едәрәк рус буржуазиясынын империалист сijasәтини мұдафиә ет-миш вә демншир: «Бу империализм Гафгазда гајда-ганун јаратмыш-дыр... Үмумијјәтлә о, мұсбәт бир гүввәдир. Мән русларын бу империа-лизм сөзүндән горхдугларыны вә ондан бојун гачырдыгларыны көрдүк-дә бир ермәни кими Русијанын кечмиши үчүн кәдәрләнирәм. Инди сизин баша дүшдүјүнүз кими империализмдән имтина етмәјиниз Шәрг һағ-гында фәлакәтли бир сәһв оларды. Керидә галмыш учғар өлкәләрә јијә-ләнмәкдән бојун гачырмајын. Чүнки бунунла сиз өз тарихинизи һөрмәт-дән салмыш оларсыныз»²⁶.

Азәрбајчан милли буржуазиясы вә мүлкәдарларынын сijasи парти-

²¹ «Ачығ сөз» гәзети, 23 март 1917-чи ил, № 431.

²² Јенә орада, 21 апрел 1917-чи ил, № 455.

²³ Јенә орада, 23 март 1917-чи ил, № 431.

²⁴ «Баку» гәзети, 12 апрел 1917-чи ил, № 80.

²⁵ ССРИ МДОИА, фонд 1318, сijaһы 1, сәһ. 21—22.

²⁶ «Баку» гәзети, 24 мај 1913-чү ил, № 112.

К вопросу образования органов власти буржуазии в Азербайджане

РЕЗЮМЕ

После победы Февральской буржуазно-демократической революции в стране 2 марта под председательством князя Львова было организовано Временное правительство, начавшее создавать свои органы власти на местах.

9 марта Временное правительство учредило Особый Закавказский Комитет (Озаком).

В Азербайджане местные органы власти Временного правительства представляли Исполнительные комитеты общественных организаций. 3 марта на заседании Бакинской городской думы было принято решение об образовании в Баку Совета общественных организаций и его исполнительного комитета, который должен был выполнять функции местного органа Временного правительства. Аналогичные комитеты в течение марта и апреля были созданы в Ленкорани, Кубе, Нухе, Шемахе, Елизаветполе, Шуше и других городах.

Исполнительные комитеты общественных организаций состояли из представителей буржуазии, помещиков, бывших царских чиновников, буржуазно-националистических и соглашательских партий.

жаларынын фэалијјэтинин кенишләнмәсилә јанашы мүсәлман милли шура-
ралары да јарадылмаға башлады. Мартын 16-да Бақыда чағырылан
Азәрбајчан буржуа вә хырда буржуа нүмајәндәләринин ичласында мил-
ли бүронун сечилмәси тәклифи ирәли сүрүлдүкдә, М. Әзизбәјов милли
шураларын вә буна бәнзәр тәшкилатларын јаранмасы әлејһинә чыхды²⁷.
М. Әзизбәјов вә башга болшевикләрин милли шураларын јаранмасы
әлејһинә чыхдыгларына бахмајараг, март ајынын 27-дә Азәрбајчан
милли буржуа нүмајәндәләри вә буржуа зијалыларынын узун сүрән
мүзакирәсиндән сонра милли мүсәлман шурасынын мүвәггәти Ичранјјә
Комитәси сечилди. Бу Комитәнин һејәтинә буржуа зијалыларындан вә
нефт сәнајечиләриндән Ә. М. Топчубашов, Фәтәлихан Хојски, М. Ә. Рә-
сүлзадә, А. Г. Тағыјев (тачир), Ә. Ә. Әмирчанов, Ј. А. Әлијев, М. Әсә-
дуллајев, И. Һејдәров вә саирә дахил едилмишләр²⁸. Сәдр Мәммәдһәсән
Һачински, сәдр муавини исә Рәсүлзадә тәјин олунмушду²⁹. Болшевик-
ләрдән М. Әзизбәјов, Нәриман Нәриманов вә б. күтләләр ичәрисиндә
тәблиғат апармаг үчүн вә күтләләри милләтчиләрин тәсириндән гуртар-
маг мөгсәди илә милли шуранын тәркибинә дахил олмушдулар³⁰.

Бақыда мүсәлман милли шурасы Загафгазијада мүсәлман милли шу-
ралары ичәрисиндә ән нүфузлусу иди. Комитә апрел ајында бурахдығы
мурачикәтнамәдә бүтүн мүсәлманлары милли-сијаси шуралар әтрафында
бирләшмәјә вә Мүвәггәти һөкүмәти мүдафиә етмәјә чағырылды³¹. Азәр-
бајчанын Ләнкәран, Гусар, Худат, Губа, Нуха, Шамахы, Кәнчә вә саирә
јерләриндә дә милли мүсәлман шуралары вә комитәләри јарадылмыш-
ды. Бу мүсәлман милли шураларынын рәһбәрлији буржуа-мүлкәдар зи-
јалыларынын әлиһә кечмишди.

Азәрбајчанда вә онун газаларында јарадылмыш мүсәлман милли
шуралары вә милли комитәләри Азәрбајчан милли буржуазијасынын
кәләчәк сијаси һакимијјәтләринин рүшәјми иди. Бу шуралар, комитәләр
тәшкил олундуғлары илк күнләрдән Мүвәггәти һөкүмәти мүдафиә ет-
мәк мөвгәјиндә дурурду.

Ејни заманда Бақыда, Кәнчәдә вә Азәрбајчанын бир сыра башга шә-
һәрләриндә рус милли шуралары да мејдана кәлмишди ки, бунлара рус
империалист буржуазијасынын мәнәфејини тәмсил едән кадетләр баш-
чылыг едирдиләр.

Азәрбајчан болшевикләри—Н. Нәриманов, М. Әзизбәјов, С. Шаум-
јан, П. Чапаридзе, И. Фиолетов, Һ. Султанов, Д. Бүнјадзадә, М. Б. Га-
сымов, М. Басин, С. М. Әфәндијев вә башгалары буржуа һакимијјәт ор-
ганларынын синфи маһијјәтини ачыб көстәрир, зәһмәткеш күтләләрини
өз һакимијјәт органларыны јарадыб мөһкәмләндирмәјә чағырырды.

Беләликлә, феврал буржуа-демократик ингилабынын гәләбәсиндән
сонра Азәрбајчанда да буржуа һакимијјәт органлары тәшкил едилди.
Азәрбајчанда бу органларын јарадылмасынын јерли хүсусијјәти ондан
ибарәт иди ки, буржуа һакимијјәт органларынын тәшкили ләнк апары-
лырды. Азәрбајчанын бүтүн кәнд јерләриндә исә бу органлар тәшкил
едилмәмишди. Дикәр мүһүм хүсусијјәт ондан ибарәт иди ки, буржуа
һакимијјәт органларынын тәркибинә чар һөкүмәти дөврүндә һөкүмәт
вәзифәләрини јеринә јетирән шәхсләр дә дахил олмушду.

²⁷ «Каспи» гәзети, 18 март 1917-чи ил, № 23.

²⁸ Азәрбајчан ССР МДОВА, фонд «мусават һөкүмәтинин харичи ишләр назирлији»,
иш 162, бағлама 1, вәрәг 1.

²⁹ «Ачыг сөз» гәзети, 31 март 1917-чи ил, № 438.

³⁰ Б. С т е л ь н и к. Көстәрилән мөгаләси, сәһ. 24—25.

³¹ «Каспи» гәзети, 22 апрел 1917-чи ил, № 92.

М. А. ИСМАИЛОВ

К ВОПРОСУ ОБ ИСТОРИОГРАФИИ ТАК НАЗЫВАЕМОГО КОЧЕВОГО СКОТОВОДСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIX—НАЧАЛЕ XX вв.

В дореволюционной и советской историографии изучение хозяйства и быта народов окраин бывшей царской России занимает значительное место. Существенным недостатком работ дореволюционных авторов было то, что при изучении хозяйства и быта того или иного народа ими не учитывались особенности ведения скотоводческого хозяйства. В их трудах почти все крестьяне-скотоводы относились к категории кочевников лишь потому, что они держали свой скот летом на эйлагах, а зимой в кишлаках. Тогда же впервые были введены в литературу данные, используемые часто и в наши дни без какой-либо критической оценки, данные, на основе которых чуть ли не половина сельского населения Азербайджана в XIX в. рассматривалась как скотоводы-кочевники¹.

В советской историографии, за исключением работ Д. И. Исмаиловой, на которых мы остановимся ниже, не проводилось специального исследования по изучению характера ведения скотоводства в Азербайджане в XIX—начале XX вв. В работах, посвященных истории сельского хозяйства и аграрных отношений в Азербайджане, при определении особенностей ведения скотоводческого хозяйства, авторы преимущественно ограничивались воспроизведением или попросту повторением определений из дореволюционной литературы. В этом вопросе не является исключением исследование В. Д. Мочалова — историка, сделавшего так много для изучения аграрной истории Закавказья в целом и Азербайджана в частности. Критерием при определении способа ведения скотоводства в Азербайджане и Закавказье В. Д. Мочалову служило только то, что скотоводы летом передвигались на эйлаг, а зимой в кишлаки. «Крестьяне-кочевники,—пишет он,—а частью и полукочев-

¹ И. Шопен. Исторический памятник состояния Армянской области. СПб, 1852; Материалы для устройства казенных летних и зимних пастбищ для изучения скотоводства на Кавказе, т. IV. Тифлис, 1899; Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. VII. Тифлис, 1887; А. Авдеев. Мильско-Карабахская степь. Кочевое и оседлое хозяйство. Баку, 1929; Д. И. Исмаилов. Из истории кочевого хозяйства Азербайджана первой половины XIX в. «Историч. зап.», т. 66, 1966 и др.

ники, постоянно передвигались со своими семействами вслед за стадами скота: весной на эйлаг, а осенью в обратном направлении, в кишлаки».²

К этой оценке, почерпнутой из дореволюционной литературы, мы еще вернемся. Попутно заметим, что азербайджанские крестьяне-скотоводы постоянно не передвигались вслед за стадами скота: на летних пастбищах они пользовались лишь определенным участком земли, а в кишлаках проживали в постоянных жилищах. Постоянными были пользования определенным летним пастбищем и жизнь в кишлаке, представлявшей собой поселения постоянного типа. Это, видимо, чувствовал и сам В. Д. Мочалов; через страницу он уже употребляет выражение «периодические передвижения»³, причем, по его же мнению, кочевое скотоводство было развито там, где были места, зимою богатые растительностью⁴, или где существовали обильные летние и зимние пастбища⁵.

Укажем также на элементы непоследовательности в суждениях В. Д. Мочалова; называя в конце XIX в. азербайджанских скотоводов кочевниками, он в дальнейшем все же относит их к числу полукочевников. Основной отличительной чертой полукочевников от кочевников, по его определению, является то, что полукочевники наряду со скотоводством одновременно занимались и земледелием, садоводством, шелководством, хотя все это и занимало в их хозяйстве не главное место⁶. Тем не менее на последующих страницах своей работы крестьяне, занимавшиеся и земледелием и имевшие постоянные зимовки, названы им кочевниками⁷. Скотоводов Азербайджана последней трети XIX в. В. Д. Мочалов относит к числу кочевников и в другой своей работе⁸.

Примерно также рассматривается данная проблема в трудах ряда историков и экономистов Закавказья. Так, А. С. Амбарян цитирует И. Шопена, называвшего почти всех скотоводов бывшей Армянской области «кочующими народами»⁹, тем самым соглашаясь с ним. М. А. Адонц также именует скотоводов кочующими народами¹⁰, правда, не приводя никаких аргументов. Разделяет эту точку зрения и П. В. Гугушвили на том основании, что «необозримые поля кишлагов (зимних пастбищ), ирригация которых производилась в крайне ограниченных размерах, для других целей были совершенно непригодны»¹¹. Следовательно, скотоводы имели возможность держать скот на подножном корме.

Обстоятельно рассмотрено положение скотоводческого хозяйства в работе А. С. Сумбатзаде, который указывает на «отсутствие практики силосования», что делало, по его мнению, «неизбежным перекопку овец с кишлагов на эйлаг и обратно»¹². Именуя этих скотоводов ко-

² В. Д. Мочалов. Крестьянское хозяйство в Закавказье в конце XIX в. М., 1958, стр. 179.

³ Там же, стр. 180.

⁴ См.: В. Д. Мочалов. Сельскохозяйственная география Закавказья в последней трети XIX в. Сб. «Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России», М., 1961, стр. 309.

⁵ См.: Его же. Крестьянское хозяйство... стр. 178.

⁶ См.: Там же, стр. 179, 183.

⁷ См.: Там же, стр. 186.

⁸ См.: В. Д. Мочалов. Сельскохозяйственная география, стр. 307, 308, 309.

⁹ См.: А. С. Амбарян. Развитие капиталистических отношений в армянской деревне. Ереван, 1959, стр. 22.

¹⁰ См.: М. А. Адонц. Экономическое развитие восточной Армении. Ереван, 1957, стр. 155, 157.

¹¹ П. В. Гугушвили. Сельское хозяйство и аграрные отношения, т. IV, Тбилиси, 1955, стр. 089.

¹² А. С. Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX в. Баку, 1958, стр. 195.

чевниками, А. С. Сумбатзаде под этим термином, по-видимому, имеет в виду крестьян, занимающихся отгонным (эйлажным) скотоводством. К сожалению, в своей недавно вышедшей работе А. С. Сумбатзаде часть азербайджанских скотоводов называет кочевниками, хотя и многие материалы, приведенные в параграфе «Процесс оседания кочевого населения»^{12а}, как раз доказывают, что называемые им кочевники, занимались отгонным скотоводством.

И. М. Гасанов, также, следуя терминологии Положения 20-апреля 1847 г., пишет о повинностях «кочевых жителей». Однако он правильно отмечает, что скотоводы, «кочевавшие на земле (пастбищах) феодалов..., обязались платить владельцу»¹³ повинности, т. е. считает пастбищные земли собственностью феодалов.

В целом правильную оценку ведения скотоводства в Азербайджане дает, на наш взгляд, К. Т. Каракашлы, который пишет: «Типичными элементами хозяйственно-культурного типа в исследуемый исторический период (XIX—нач. XX вв.) были: отгонное скотоводческое хозяйство с яйлагами на высокогорных альпийских лугах и кишлаками в средней полосе гор, в замкнутых долинах и ущельях. Полукочевой образ жизни (подчеркнуто нами—М. И.) населения наложил глубокий отпечаток на весь его культурно-бытовой уклад»¹⁴.

Авторы «Истории Азербайджана» также указывают на сохранение во второй половине XIX в. у скотоводов полукочевого быта¹⁵, однако скотоводов первой половины XIX в. они именуют то кочевниками, то полукочевниками¹⁶, причем какие скотоводы и на основании каких признаков отнесены к кочевникам или полукочевникам — в книге не разъяснено совершенно.

Автор этих строк также касался рассматриваемой проблемы, отмечая, что азербайджанские скотоводы вели оседлое хозяйство, но среди них бытовал полукочевой образ жизни¹⁷.

В статье М. М. Эфендиева о сущности патриархально-феодалных отношений у кочевников-скотоводов в категоричной форме говорится о наличии кочевого скотоводства, но опять-таки без основания этого тезиса. Он пишет: «В Азербайджане в XVIII—XIX вв. значительная часть производимых в оседло-земледельческих районах хлеба и ремесленных изделий сбывалась в тех районах, где жители в основном были заняты кочевым скотоводством»¹⁸.

Не лишено недостатков освещение данного вопроса и в многотомном издании «Народы мира». Во втором томе серии, посвященном народам Кавказа, скотоводы азербайджанцы и курды, главным образом, отнесены к числу кочевников и полукочевников. О кавказских курдах пишется: «Курды вели в основном полукочевой и кочевой образ жизни»¹⁹.

^{12а} А. С. Сумбатзаде. Социально-экономические предпосылки победы Советской власти в Азербайджане. М., 1972, стр. 97—99.

¹³ И. М. Гасанов. Частновладельческие крестьяне в Азербайджане в первой половине XIX в. Баку, 1957, стр. 224.

¹⁴ К. Т. Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964, стр. 12.

¹⁵ История Азербайджана, т. II, Баку, 1960, стр. 180.

¹⁶ Там же, стр. 59.

¹⁷ См.: М. А. Исмаилов. Сельское хозяйство Азербайджана в начале XX в. (на азерб. яз.), Баку, 1960, стр. 51; Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начале XX вв. Баку, 1964, стр. 41—42.

¹⁸ М. М. Эфендиев. О сущности патриархально-феодалных отношений у кочевников-скотоводов. Ж. «Вопр. истории», 1955, № 11, стр. 65. В данном случае мы не касаемся вопроса о том, насколько правильно в этой статье освещен вопрос о сущности докапиталистических отношений в Азербайджане.

ни»¹⁹. Однако какой-либо попытки аргументировать этот тезис авторы не сочли нужным предпринять. Любопытно, что фактический материал заставил, видимо, вступить в противоречие с собственным тезисом, ибо в том же месте указывается, что в хозяйстве курдов, наряду со скотоводством, важную роль играло земледелие, что они широко занимались ремесленным производством, имели постоянные жилища²⁰.

Впервые попытка самостоятельно исследовать историю кочевого хозяйства в Азербайджане в XIX в. предпринималась историком Д. И. Исмаил-заде, на работах которой мы остановимся более подробно²¹. Для написания своей работы она использовала почти все труды дореволюционных авторов, в той или иной степени затрагивавших так называемое кочевое скотоводство Азербайджана XIX—нач. XX вв.

По данным Д. И. Исмаил-заде, в 30-х гг. XIX в. в Ширванской провинции Азербайджана 25,88%, а в Талышском ханстве 20% всех дымов являлись кочевыми; в начале же 50-х гг. только в Шемахинской губернии из 85 071 дыма кочевые дымы составляли 22 035 и полукочевые—3753, т. е. почти 30%²². Причем, по ее же данным, «в некоторых уездах кочевое крестьянство составляло почти половину всего сельского населения: в Шушинском уезде 49,3%, в Шемахинском—43,5%»²³.

Эти цифры, введенные Д. И. Исмаил-заде в литературу, взяты в основном из «Обзрений российских владений за Кавказом», из «Кавказских календарей» и других источников. Мы не собираемся ставить под сомнение достоверность приводимых в указанных источниках материалов, однако, имеющиеся другие материалы заставляют сомневаться в том, что царские чиновники, составлявшие названные выше источники, придерживались безупречного критерия при определении грани между кочевым, полукочевым и оседлым скотоводством.

Д. И. Исмаил-заде, так же как и дореволюционные исследователи крестьянского быта XIX в., применяет данные указанных источников без достаточной критики и научного анализа.

Правда, Д. И. Исмаил-заде в общей форме оговаривается, что используемые ею данные не совсем точные: «особенности образа жизни кочевых жителей, — пишет она, — постоянные передвижения—затрудняли выявление их количества. Нередко при описании одни и те же кочевые дымы оказывались числящимися одновременно по нескольким уездам»²⁴. Таким образом, автор верно подметил, что один и тот же дым включался в список кочевников по несколько раз, следовательно приведенные цифры, мягко говоря, преувеличены. Другой, более существенный изъян показаний дореволюционной литературы и источников о количестве так называемых кочевников Д. И. Исмаил-заде однако не заметила. Как отмечалось выше при составлении списков в число кочевников относились почти все скотоводы, державшие свой скот летом на яйлагах, а зимой в кишлаках. Вот что пишет по этому поводу исследователь быта азербайджанских крестьян И. Л. Бахтадзе: «Одни исследователи»²⁵.

¹⁹ Народы Кавказа, т. II, М., 1962, стр. 603.

²⁰ Там же, стр. 603—606.

²¹ К вопросу о численности кочевого населения Азербайджана в дореволюционный период. «Доклады АН Азерб. ССР», т. XIV № 1, 1958; Из истории кочевого хозяйства Азербайджана в первой половине XIX в., «Исторические записки», т. 66, М., 1960; Скотоводство дореволюционного Азербайджана, «Народы Кавказа», т. II, М., 1962 г.

²² См.: Д. И. Исмаил-заде. К вопросу о численности кочевого населения Азербайджана в дореволюционный период. «ДАН Азерб. ССР», т. XIV, 1952, № 1, стр. 85.

²³ Е. е. Кочевое хозяйство и процесс оседания кочевников Азербайджана в XIX в. Автореф. канд. дисс., М., 1962, стр. 7.

²⁴ Д. И. Исмаил-заде. К вопросу о численности..., стр. 84.

дователи считали кочевыми только настоящих номадов, живущих в шатрах и занимающихся исключительно скотоводством; другие относили к ним и таких, которые, помимо скотоводства, занимаются отчасти и земледелием; а третьи даже и вполне оседлых, но только уходящих на несколько летних месяцев жить в горы»²⁵. Небезынтересно и мнение другого автора, который указывал, что «дать точные данные о количестве кочевников невозможно и происходит это потому, что кочевников в полном смысле слова, кочующих круглый год, сравнительно не много. Полукочевников же, ведущих лишь кочевой образ жизни только летом, — очень много, так как почти всех мусульман, живущих не в городах, можно причислить к полукочевникам. Но вместе с тем, провести резкую грань между кочевым населением и полукочевым невозможно — одни кочуют лишь летом, другие летом и осенью и, наконец, последние бродят с места на место круглый год»²⁶.

К этим высказываниям, в достаточной мере позволяющим судить о «достоинствах» наших источников, остается добавить, что они не помещали тем же И. Л. Бахтадзе и Е. Науменко отнести почти всех азербайджанских скотоводов в разряд кочевников, что привело к появлению тезиса о кочевом скотоводстве в Азербайджане XIX в.

Справедливости ради следует заметить, что Д. И. Исмаил-заде сама признает, что кочевое хозяйство в первой половине XIX в. в значительной мере становится полукочевым, однако при дальнейшем изложении истории вопроса по существу не возвращается к этому своему тезису. В другой же своей работе — разделе «Скотоводство»²⁷, написанном для II тома «Народов Кавказа», — Д. И. Исмаил-заде даже отмечает, что «применительно к кочевому хозяйству Азербайджана термин «кочевой» имеет условное значение» и, что «в конце XIX — начале XX вв. господствующей формой скотоводства в Азербайджане было отгонно-пастбищное»²⁸. Казалось бы, что это правильное положение получит конкретное обоснование путем анализа имеющихся материалов. Однако в своих последующих работах автор совершенно забывает о своих положениях и, оперируя вышеприведенными цифрами, приходит к совсем противоположным выводам: «Основные итоги нашего исследования сводятся к следующему. Кочевые жители в середине XIX в. составляли четвертую часть всего населения Азербайджана, или третью часть его сельского населения»²⁹. Думается, что эти два положения, две оценки в работах, вышедших из-под пера одного и того же автора одна вслед за другой, в достаточной мере характеризуют реальное состояние изученности рассматриваемого вопроса в литературе на сегодняшний день.

Коснемся теперь некоторых аргументов, на которых построены выводы Д. И. Исмаил-заде. Вот как она описывает свою методику выявления кочевий: «В камеральном описании 1873 г., — пишет она, — по Кубинскому уезду кочевье — Узуноба показано уже как деревня. Однако мы нашли нужным (подчеркнуто нами — М. И.), помимо кочевья Узуноба, нанести на карту в качестве кочевий те деревни..., названия которых кончались на «оба» (кочевье), полагая, что большинство их в конце XVIII — первой половине XIX в. были действительно кочевья-

²⁵ И. Л. Бахтадзе. Кочевники Закавказского края. Свод материалов для изучения экономического быта гос. крестьян Закавказского края, т. III, ч. II. Тифлис, 1888, стр. 81.

²⁶ Е. Науменко. Елизаветпольская губерния. Военно-статистическое описание, ч. I. Тифлис, 1903, стр. 326.

²⁷ В «Предисловии» книги, в котором перечислены разделы с указанием их авторов, раздел, написанный Д. И. Исмаил-заде, назван не «Скотоводство», как это имеет место в тексте, а «Кочевое скотоводство». См.: «Народы мира», т. II, стр. 6.

²⁸ Народы Кавказа, т. II, стр. 71—72.

²⁹ Д. И. Исмаил-заде. Из истории кочевого хозяйства..., стр. 135.

ми»³⁰. Итак, автор «нашел нужным» превращать скотоводов вполне оседлых жителей деревень в кочевников, деревни в кочевья только лишь на основании того, что в составе имен этих деревень имеется слово «оба». Легкость поразительная, хотя научно совершенно не оправданная.

В исторической литературе действительно встречается мнение, что понятие «оба» у различных народов связано с кочевым бытом³¹. С. А. Егiazаров считает, что «оба» — это кочевая община³². По-видимому, это и послужило основанием считать, что где «оба», там и кочевье. Однако эти объяснения верны лишь семантически. И лингвистический и этнографический материалы свидетельствуют, что с «оба» связано у азербайджанцев понятие «поселение», «деревня».

В Азербайджане обычно слово «оба» обозначает населенное место и почти всегда идентифицируется с понятием кэнд — селение³³. Эти поселения были выселками, выделившимися из большого селения. Так, например, в Хачмасском районе Азербайджанской ССР недалеко друг от друга расположено более двух десятков крызских поселков, называемых «оба», в свое время выделившихся из большого селения Крыз. Это подтверждает и исследователь экономического быта государственных крестьян южной части Кубинского уезда, в состав которого входило и селение Крыз. Он, в частности, пишет: «Крестьяне общества с увеличением в них населения, получали в добавочный надел от казны участки земли, отстоящие часто от села на большие расстояния. Чтобы удобнее вести хозяйство на таких отдаленных участках, крестьяне возводили на них постройки и дома, а иногда часть села переселялась на них»³⁴. Эти селения назывались по имени первого основателя населенного пункта с прибавлением к нему оба: «Гаджиабдурахманоба, Пиргулоба, Шарифоба, Нагиоба и др.»³⁵. По утверждению того же автора, кэнд, оба, шенлик, являются синонимами и обозначают село, деревню, вообще населенный пункт³⁶.

Этнографы, специально исследовавшие вопросы возникновения селений с названием «оба», отмечают, что они «не согласны с мнением дореволюционных авторов, будто «оба» — была исключительно временная стоянка скотоводов-кочевников и что селения на месте этих «оба» образовались путем перехода полукочевников на оседлый образ жизни. Литературными и полевыми материалами установлено, что жители этих селений были выходцами из селений Шахдагской этнической группы... и некоторых лезгинских селений... А эти народности никогда не были полукочевниками, тем более кочевниками»³⁷.

Попутно заметим, что обозначенные на старых картах или в дореволюционных источниках и литературе названия населенных пунктов с приставкой «кочевье» не всегда были стоянкой кочевых скотоводов, а

³⁰ Д. И. Исмаил-заде. Из истории кочевого хозяйства..., стр. 106.

³¹ Оба — кибитка, шатер, семья кочевника (Турецко-русский словарь. Сост. Д. А. Мачазания. М., 1945, стр. 459); у армян — это стойбище, войлочная кибитка у ногайцев и других кочующих племен (см.: Я. Будагов. Ср. словарь турецко-татарских наречий, т. I, СПб., 1869, стр. 107).

³² С. А. Егiazаров. Исследование по истории учреждений в Закавказье, ч. I. Сельская община. Казань, 1884, стр. 187—197 (см. указ. кн. К. Т. Каракашлы, стр. 46).

³³ См.: К. Т. Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964, стр. 44.

³⁴ МИЭБГК, т. II, стр. 165.

³⁵ См.: К. Т. Каракашлы. Материальная культура азербайджанцев. Баку, 1964, стр. 47.

³⁶ Там же, стр. 47—48.

³⁷ Г. А. Гейбуллаев, Г. Д. Джавадов. К вопросу истории возникновения селений с названием «оба». «ДАН Азерб. ССР», т. XXVI 1970, стр. 92.

представляли собой места постоянного жилья скотоводов, являлись поселениями. Нельзя забывать, что термином «кочевье» обозначалось место зимней или летней стоянок вообще, независимо от характера хозяйства. В противном случае, прочитав заметку в газете «Известия» от 23 октября 1970 г. под заглавием «На горных кочевьях» вынуждены будем утверждать, что в колхозах Киргизской ССР ныне существует кочевое хозяйство. На наш взгляд, неудачной следует признать и попытку этимологизировать лингвистически название «дыгя», на основании чего также отнесен ряд сел к числу кочевий. Д. И. Исмаил-заде пишет, что «дыгя» является «испорченным азербайджанским «дэйэ», что в переводе означает «кибитка», «юрта». Ясно, что такой населенный пункт был местопребыванием какой-то группы кочевых жителей»³⁸. Подобное объяснение — скорее всего результат недоразумения. «Дыгя» является неправильной передачей «дигях» (дикаһ), и под таким названием селения встречаются в Азербайджане в нескольких местах. «Дигях» — это деревня³⁹, место посева на возвышенных местах⁴⁰, возвышенное место⁴¹.

Несколько слов об архивных материалах, в которых содержатся прошения скотоводов якобы об оседании. Показания этих материалов нельзя отрывать от общего хода социально-экономического развития Азербайджана II половины XIX в. Известно, что в этот период в азербайджанской деревне усиливались товарно-денежные отношения, развивалось торговое земледелие, более прибыльное по сравнению с экстенсивным скотоводством. Поэтому некоторые крестьяне-скотоводы, называемые кочевниками, стремясь расширить свои посевы, в своих заявлениях просили у государства землю. Выдавать подобные материалы за неоспоримое доказательство так называемого оседания «кочевников», по крайней мере рискованно, ибо крестьяне-скотоводы, которым удавалось получить наделы, продолжали вести прежний образ жизни: зимою скот держали в кишлаках, а летом на эйлагах, одновременно занимаясь и земледелием.

Как видим, слишком много противоречий в положениях сторонников кочевого хозяйства, и это заставляет их часто прибегать к помощи оговорок и «мягких» формулировок. Так, Д. Исмаил-заде пишет: «Кочевое хозяйство Азербайджана в исследуемый период (т. е. в I пол. XIX в.—М. И.) как по удельному весу, так и по характеру **сильно отличается от чисто** (подчеркнуто нами—М. И.) кочевого хозяйства каким его, например, определяет А. А. Кауфман»⁴². Возникает естественный вопрос: что значит «чисто кочевое хозяйство»? Автор, к сожалению, не разъясняет, каковы же принципиальные особенности, которые «сильно отличают» кочевое хозяйство Азербайджана от «чисто» кочевого хозяйства. Не раскрывает она и характерные черты кочевого хозяйства по Кауфману, на которого ссылается.

Думается, что прежде чем решить так или иначе вопрос о наличии кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX—нач. XX вв., следует конкретно рассмотреть черты или признаки, присущие кочевому хозяйству вообще. Их, этих признаков, по Кауфману, главным образом четыре: 1) **скотоводство, как единственный источник продовольственных средств**, приобретения необходимых вещей и пополнения денсж-

ного бюджета; 2) использование естественных пастбищ в виде подножного корма, как единственный способ содержания скота, при **совершенном отсутствии не только искусственного производства кормовых средств, но даже сохранения их впрок**, в связи с этим перемещение людей и стад в зависимости от возможности использования пастбищ и водных источников, 3) переносные жилища — как единственный, род жилищ при **совершенном отсутствии постоянных жилищ или хозяйственных помещений** (везде подчеркнуто нами — М. И.) и, наконец, 4) свободное, вольное пользование землей, в сущности, при полном отсутствии землевладения⁴³. Нам эти определения представляются правильными.

Указанные черты кочевого хозяйства были характерны для значительной части скотоводов Средней Азии и Казахстана. «...Киргизы Уральской и Сырдаринской областей, — писал А. Кауфман, — совершают перекочевки между Аральским морем или среднеазиатскими песками, с одной стороны, и ковыльными степями севера—Тургайской и Акмолинской областями — с другой»⁴⁴. Путь их перекочевок достигал 1000 км в один конец. Они проводили всего 2—3 месяца на летних и почти столько же на зимних пастбищах, следовательно, более полугода находились в перекочевке. Все имущество таких скотоводов, в том числе и переносное жилище, перевозилось и в начале XX в. они еще не знали постоянных построек и не занимались производством искусственного корма. Что же касается землевладения, то «скотоводы-кочевники всегда были вместе со своими стадами, а землю-пастбища меняли почти ежедневно. Пастбище принадлежало фактически тому, у кого был скот. Использовались пастбища явочным порядком по принципу «где не занято, это—мое». В летнюю пору при одновременном появлении в процессе кочевки у старого колодца двух кочевников перевес был всегда на стороне более сильного и богатого, владевшего большим количеством скота. На естественные луга, пастбища кочевой скотовод смотрел как на свою собственность до тех пор, пока паслись на них его стада»⁴⁵.

Порядок свободного пользования пастбищами и лугами у кочевых скотоводов подтверждается данными, приводимыми в работах исследователей быта среднеазиатских кочевников-скотоводов. «Разведчик, находя новое место, например, колодец, незанятым, ставит около него знак (бельги), копьё или вещь, или чертит на земле тамгу, или связывает пучком высокую траву, выросшую у колодца или родника. Видя знак, другие уже не выбирают это место своим стойбищем»⁴⁶. Об этом пишется и в книге другого исследователя: «В пределах известного района господствует полная свобода, каждый может переходить куда хочет, и из колодца поит тот, кто первый пришел; никаких отмежеваний пастбищ не существует»⁴⁷.

Как отмечается в статье советского исследователя С. Е. Талыбекова, о таком порядке землепользования, т. е. отсутствии частного землевладения и землепользования, у скотоводов-кочевников «говорят материалы по казахскому землепользованию, собранные экспедицией Ф. А.

⁴³ См.: А. А. Кауфман. Русская община. В процессе ее зарождения и роста. М., 1908, стр. 6—7, 58.

⁴⁴ Там же, стр. 8.

⁴⁵ С. Е. Талыбеков. О патриархально-феодалных отношениях у кочевых народов. «Вопр. истории», 1955, № 1, стр. 81—82.

⁴⁶ Н. И. Гродеков. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1889, стр. 110—111.

⁴⁷ Р. Карутц. Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке. СПб., 1909, стр. 46.

³⁸ Д. И. Исмаил-заде. Из истории кочевого хозяйства..., стр. 106..

³⁹ См.: К. К. Курдоев. Курдско-русский словарь, 1960, стр. 207.

⁴⁰ См.: Г. Ф. Ган. Опыт объяснения казахских географических названий. Тифлис, 1909, стр. 19.

⁴¹ См.: Списки населенных мест Российской империи. Бакинская губерния. Тифлис, 1870, стр. 83.

⁴² Д. И. Исмаил-заде. Из истории кочевого хозяйства..., стр. 99.

Щербина в 1895—1901 гг. по 12 уездам Степного генерал-губернаторства, и многие другие источники»⁴⁸ (подчеркнуто нами—М. И.).

В этом отношении характерен тот факт, что даже в начале XX в. в Закаспийской области и в некоторых других районах Средней Азии казна облагала крестьян не поземельным налогом, как это было в Азербайджане и других районах империи с оседлым населением, а кибиточной податью⁴⁹.

Каков же был характер так называемого кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX—нач. XX вв.? Этому вопросу будет посвящена специальная статья.

М. Э. Исмаилов

XIX эср вә XX эсрин эввалләриндә Азәрбајчанда көчәри малдарлыг адланан мәсәләнни тарихшүнаслыгына даир

ХУЛАСӘ

Азәрбајчан Русияја бирләшдирилдикдән сонра, кәндлиләр үзәринә гојулан веркиләри низама салмаг үчүн чар һөкүмәти Азәрбајчан кәндлиләринин, о чүмләдән малдарларын кәндбәкәнд, евбәев учота алынмасыны тәшкил етмишди. Бу ишлә мәшгул олан чар мә'мурлары мәсәләнни маһијјәтини өјрәнмәдән өз һејванларыны јајда јајлагда, ғышда исә ғышлагда сахлајан бүтүн Азәрбајчан малдарларыны көчәриләр категориясына дахил етмиш, онлары көчәри малдарлар адландырмышлар. Чар мә'мурларынын әдәбијјата дахил етдикләри истилаһ вә бу истилаһ алтында көчәриләрин сајы һагында кәтирдикләри рәгәмләр истәр ингилабдан эввәлки, истәрсә дә Совет дөврүндә тәдгигатчылар тәрәфиндән мәсәләнни маһијјәти өјрәнилмәдән тарих вә бәдии әдәбијјата дахил едилмишдир. Инди дә бир чох тәдгигатчылар вә јазычыларда белә бир тәсәввүр вар ки, ингилабдан эввәл, һәтта Совет һакимијјәтинин илк илләриндә (колхозлашмаја гәдәр) Азәрбајчанда көчәри малдарлыг олмушдур. Әслиндә исә бу, белә дејилдир.

Азәрбајчанын иглим шәранти, малдарларымызы мәчбур едирди ки, онлар гојун сүрүләрини јајда јајлаға сүрсүнләр, әкс тәгдирдә аранын истисиндә гојунлар ғырылырды. Үзү пајыза дәнәндә исә бу сүрүләр чох да сојуг кечмәјән иглими олан јемлә зәнкин ғышлаға, аран јерләрә кәтирилдири. Јалныз бу хусусијјәтә көрә малдарлары көчәриләр адландырмаг дүзкүн дејилдир, белә ки, бу хусусијјәт көчмә (отгонное), јајлаг малдарлыгына да аиддир. Көчәри малдарлыгын исә өзүнәмәхсус хусусијјәтләри вардыр ки, бу да ашағыдакылардан ибарәтдир:

1. Көчәри кәндли јалныз малдарлыгдан кәлән кәлирлә доланмалы, әкинчиликлә мәшгул олмамалыдыр.

2. Мал-гараны јалныз тәбии отлағларда сахламалы, јем тәдарүк етмәмәлидир.

3. Көчәри малдарлар бир јердән башга јерә көчүрүлмәси мүмкүн олан алачығларда јашамалы, онларын данми јашајыш еви вә тәсәррүфат тикилиләри олмамалыдыр.

4. Торпағлардан, отлағлардан азад сурәтдә истифадә олунмалыдыр. Көчәрилијјин кәстәрилән хусусијјәтләринин һамысыны ингилабдан эввәлки Газахыстан вә Орта Асијанын бә'зи јерләриндә малдарларын хејли һиссәсинә аид етмәк оларды вә онлар сөзүн әсил мә'насында көчәри идиләр. Бәс Азәрбајчанда? Бу һагда мә'лумат кәләчәк мәғаләдә вериләчәкдир.

⁴⁸ С. Е. Талыбеков. Указ. статья, стр. 81.

⁴⁹ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 43, т. 6, д. 3846; т. 23, д. 15616; т. 25, д. 16542; т. 32, д. 48 и др.

Ә. В. САЛАМЗАДӘ, Н. Ә. ЧИДДИ

ШАМАХЫНЫН ОРТА ӘСР ШӘҺӘРСАЛМА ГУРУЛУШУ ВӘ ГАЛА ДИВАРЫ ҺАГГЫНДА

Шамаһы Азәрбајчанын гәдим шәһәрләриндән биридир. Бу шәһәрин илк дәфә нә заман тикилдији дәгиг мә'лум дејилдир. Антик әдәбијјатда Гафгаз Албанијасында олан шәһәрләрдән данышыларкән Кемахеја шәһәр адына¹ раст кәлмәк олур ки, тәдгигатчыларын фикринчә, бу, мәһз Шамаһы шәһәридир. Сон илләрдә Шамаһы әтрафында ашкар едилмиш ән гәдим мәдәнијјәт абидәләри бу фикри даһа да гүввәтләндирмишдир². Бә'зи мәнбәләрдә исә бу шәһәрин Сасаниләр дөврүндә тикилмәси һаггында мә'лумат вардыр³. Лакин һәләлик бу барәдә гәти фикир сөјләмәк үчүн әлимиздә әсаслы дәлил јохдур.

IX эсрдән башлајарағ Шамаһы шәһәри һаггында мәнбәләрдә кениш мә'лумат тәсадүф едилир. Бу дөврүн әрәб мүәллифләри һәммин шәһәри «ӘШӘМАХИЈҖӘ» кими гејд едирләр. X эсрдә јашамыш Әл-Мүгәддәси Шамаһы шәһәринин дағ әтәјиндә јерләшдијини, биһаларынын даш вә әһәнклә тикилдијини сөјләјир. Азәрбајчанын көркәмли шаири Хагани XII эсрдә Шамаһыны Күлүстан галасы јерләшән дағын әтәјиндә салынмыш бир шәһәр кими тәсвир едир. Ибн әл-Әсирин јаздыгына көрә, XIII эсрдә Шамаһы әзәмәтли гала дивары илә әһатә олунурмуш⁴. Белә ки, монголлар чох чәтинликлә бу дивары ашыб шәһәри әлә кечирә билмишләр. XVI эсрә гәдәр Шамаһы Ширванын пајтахты кими шәрглә гәрб арасында мүһүм тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзләриндән бири олмушдур. XV эср сәјјаһы А. Контарини Шамаһыны бә'зи чәһәтләринә көрә Тәбриздән дә үстүн һесаб етмишдир⁵.

Орта эср Азәрбајчан ме'марлығынын вә шәһәрсалма сәнәтинин әсас мәркәзләриндән бири олан Шамаһы шәһәри тарихи һадисәләр вә дәһшәтли зәлзәләләр нәтичәсиндә эввәлки симасыны итирмишдир. Она көрә дә орта эср Шамаһы шәһәринин археоложи чәһәтдән тәдгиг олунмасынын бөјүк әһәмијјәти вардыр.

¹ В. В. Латышев. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе, т. I, СПб, 1893, сәһ. 243.

² Дж. А. Халилов. Раскопки античной Шемахи. 1963-чу илин археоложи газыныларынын јекунларына һәср едилмиш сессиянын тезисләри. Бақы, 1964.

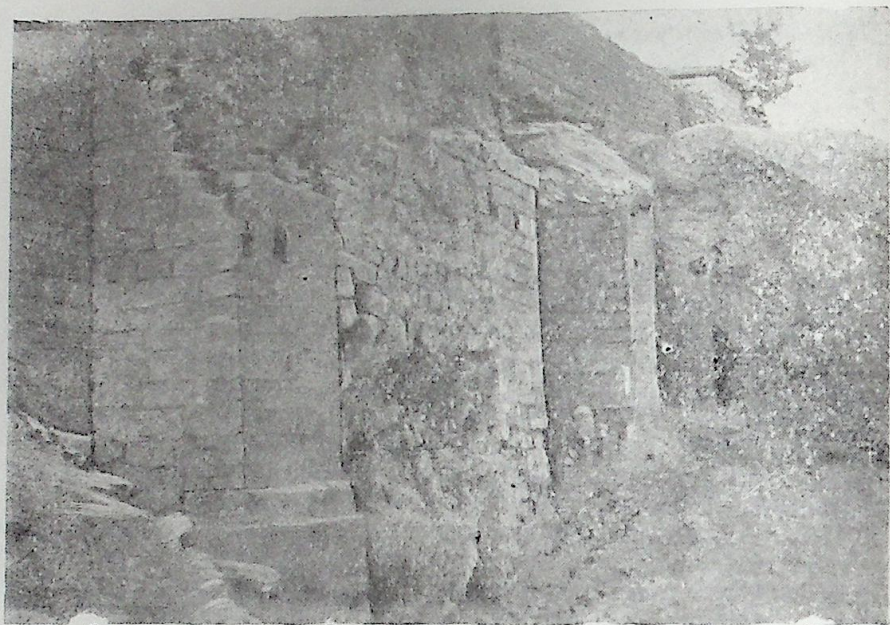
³ Һәмдуллаһ Гәзвини. Нүзһәт әл гүлүб. Азәрбајчан ССР ЕА Тарих Институтунун елми архиви, иш № 1700, сәһ. 136.

⁴ Ибн әл-Әсир. Әл-камил фиттарих. Бақы, 1959, сәһ. 172.

⁵ Путешественники об Азербайджане. Баку, 1961, сәһ. 91.

Орта эср Шамахи шәһәринин гала диварларынын һарада јерләшмәси вә нә шәкилдә олмасы шәһәрин өјрәнилмәсиндә бир чыхыш нөгтәси кими тәдгигатчыларымызы һәмишә дүшүндүрмүшдүр. Чүнки бу диварлар орта эсрләрдә шәһәрин һарада јерләшмәсини мүәјјәнләшдирмәјә көмәк етмәклә бәрабәр, онун планыны ајдынлашдырмаг үчүн дә әсас васитәләрдән биридир.

Азәрбајҗан ССР ЕА Тарих Институтунун тәшкил етдији Шамахи археоложи експедијасынын орта эср абидәләрини тәдгиг едән дәстәси⁶ 1970-чи илдә индики шәһәр әразисиндә археоложи тәдгигат апараркән Л. Шмидт адына күчәдә орта эср Шамахи шәһәринин бүрч вә гала диварынын изини тапмаға мүвәфّفәг олмушдур (1-чи шәкил). Бүрч вә

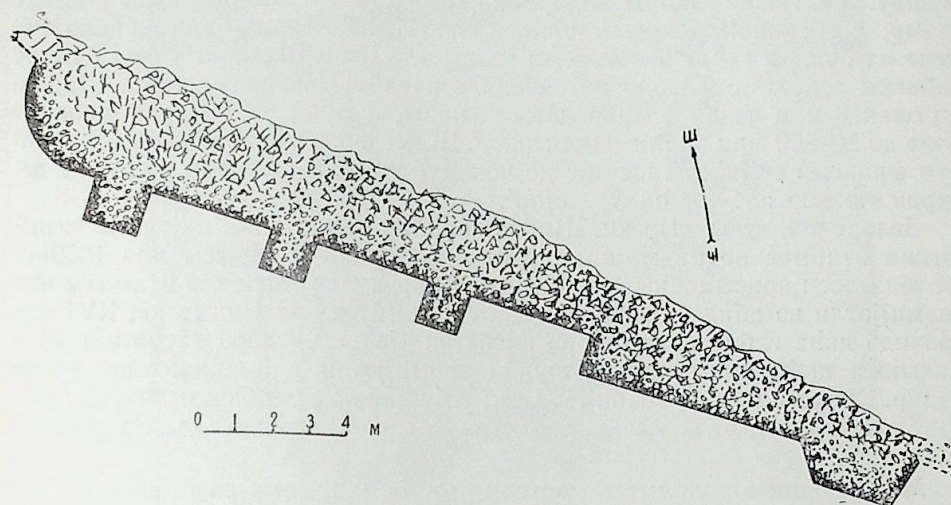

1-чи шәкил. 1970—1972-чи илләрдә ашкар едилмиш Шамахи гала дивары.

дивар јахшы јонулмуш дашла, гум вә әһәнк гарышығындан дүзәлдилмиш мәнлулла һөрүлмүшдүр. Бүрчүн диаметри тәғрибән 7 м, һазыркы һүндүрлүјү (бинөврәјә гәдәр) 5 м-дир. Бүрчә битишик олан дивар шәрг истигамәтиндә давам едир. Диварын һазыркы һүндүрлүјү тәғрибән 4 м-дир. О, дүзбучаг шәкилдә, тәғрибән 1,2 м бүрчдән чәнуба доғру давам етдикдән сонра шәргә доғру јөнәлир. Бүрчүн гурулушундан ајдын олур ки, гала дивары ејни заманда шимала тәрәф давам едир. Лакин бу һиссә јашајыш евләринин алтына дүшдүјү үчүн газынты апармаг мүмкүн олмамыш, диварын сәмти мүәјјәнләшдирилмәмишдир. Бүрчүн гәрб тә-

⁶ Шамахинын орта эср абидәләрини тәдгиг едән дәстә 1967-чи илдән башлајараг орта эср Шамахи шәһәринин јерләшдији әразини мүәјјәнләшдирмәк үчүн шәһәрин әтрафы вә өзүндә археоложи тәдгигат ишләри апарыр. 1967—1970-чи илләрдә апарылан тәдгигатларын нәтичәсиндә Шамахи вә онун әтрафындан орта эср шәһәр һәјатына аид чохла зәнкин мадди-мәдәнијјәт галыглары әлдә едилмишдир ки, бунлар IX—X эсрләрдән башлајараг шәһәрин тәғрибән индики әразидә јерләшдијини сөјләмәјә имкан верир. Бу барәдә мәлүмат алмаг үчүн бах: Һүсәјн Чидди. Шамахинын шималында ашкар едилмиш орта эср јашајыш јерләри. «Азәрбајҗан ССР ЕА Хәбәрләри», 1969, № 3, сәһ. 49—58; Раскопки средневековой Шемахи. Археологические открытия 1968 года. М., 1969, сәһ. 340.

рәфиндә она битишик олан башга бир дивар галығы да вардыр. Лакин тикинти гурулушу етибары илә бу дивар јухарыда гејд етдијимиз бүрч вә шәрг тәрәфә давам едән дивардан тамамилә фәргләнир. Бундан башга, бүрчүн чәнубунда, ондан тәғрибән 2,5 м мәсафәдә јахшы јонулмуш дашла, олдугча мүкәммәл бир үслубда һөрүлән башга бир тикинти дә ашкар едилмишдир. Бу да өз гурулушуна көрә јухарыда гејд етдијимиз тикинтиләрдән фәргләнир (2-чи шәкил).

2-чи шәкил. Ашкар едилмиш Шамахи гала дивары вә бүрчүнүн схематик планы.

Ашкар олмуш тикинтиләр ичәрисиндә бүрч вә шәрг истигамәтиндә давам едән дивар даһа гәдимдир. Онун орта эср Шамахи шәһәринин һансы һиссәсинә вә һансы дөврүнә аид олдугуну мүәјјәнләшдирмәк маърағлыдыр. Археоложи тәдгигатын нәтичәләри ашкар олунмуш бүрч вә диварын XI—XII эсрләрин мәдәни тәбәғәси үзәриндә XII—XIII эсрләр арасында тикилдијини сөјләмәјә имкан верир. Бүрч вә диварын шәһәр истейһамынын һансы һиссәсинә аид олдугуна кәлдикдә, бу мәсәләни Шамахинын үмуми план гурулушу вә гала тикинтиләринин шәһәрдә тутдугу мөвгеји, әлдә олан тәсвири вә јазылы мәнбәләрә әсасән ајдынлашдырмаг лазымдыр. Ајдындыр ки, бу иши анчаг мүәјјән бир тарихи дөврү әсас көтүрәрәк һәлл етмәк мүмкүндүр. Һазырда әлдә олан материаллар Шамахинын јалныз XVII эсрдәки план гурулушу һаггында даһа әсаслы мүлаһизәләр ирәли сүрмәјә имкан верир. Чүнки анчаг XVII эсрдән башлајараг Шамахинын үмуми көрүнүшүнү вә план гурулушуну мүәјјән дәрәчәдә әкс етдирән тәсвири материаллар вардыр. Јазылы мәнбәләрин вердији мәлүматла бу материалларын бирликдә тәһлил едилмәси вә ејни заманда даһа сонрақы дөврләрә—XVIII—XIX эсрләрә—аид рус һәрби мүһәндисләри тәрәфиндән тәртиб едилмиш планларын өјрәнилмәси ашағыдакы нәтичәләрә кәлмәјә имкан верир:

XVI эсрин әввәлләриндә Ширваншаһлар дөвләтинин тарих сәһнәсиндән силинмәсинә бахмајараг, XVI эсрин икинчи јарысында вә XVII эсрдә Шамахи өз әһәмијјәтини сахлајыр вә бу дөврдә шәһәрин үмуми гурулушу сабитләшир. XVI эсрдә инкилис сәјјаһына «шаһанә шәһәр» тәсири бағышлајан Шамахи о заман бөјүк вә абад бир шәһәр иди. Беләликлә, XVI эсрин икинчи јарысында Азәрбајҗана османлы басгынлары

1669-чу илдәки шиддәтлil зәлзәлә шәһәрә сон дәрәчә бөјүк зәрбә вур-мушду. XVII әсрин 80-чы илләриндә Шамахија кәлмиш Аврил Филипп јазыр: «...Ән мәшһур вә чох әһалиси олан шәһәрләрдән бири вә һәлә бир нечә ил бундан габаг чичәкләнән вәзијјәтдә олан Шамахи 12 ил бундан габагкы гүввәтли зәлзәлә нәтичәсиндә хәрәбәјә чеврилмишдир. Шәһәр-дә олан 6 мин евдән 5 мини дағылмышдыр... Буна бахмајараг шәһәрдә һәлә дә 50—60 мин әһали јашајыр...»⁷. Шамахи зәлзәләси һаггында мәш-һур франсыз сәјјаһы Таверније дә чох мүбалиғәли шәкилдә мә'лумат ве-рәрәк «шәһәр алт-үст олду» дејир⁸.

Мөнбэлэрин өјрөнүлмөсү көстөрүп ки, османлылар аз гүввә илә шәһәри мұдафиә едә билмәк үчүн 1583-чү илдә шәһәрин мұдафиә системи-ни мөһкәмләндирирләр⁹. Мәһз бу тарихи дөврдә, јә'ни XVI әсрин бирин-чи јарысында Шамахынын шәһәрсалма гурулушу һаггында јухарыда адыны чәкдијимиз материаллар әсасында тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүн-дүр. Бу материаллар әсасында XVII әсрин биринчи јарысында Шама-хынын үмуми шәһәрсалма гурулушу ашағыдакы шәкилдә чанландыры-ла биләр:

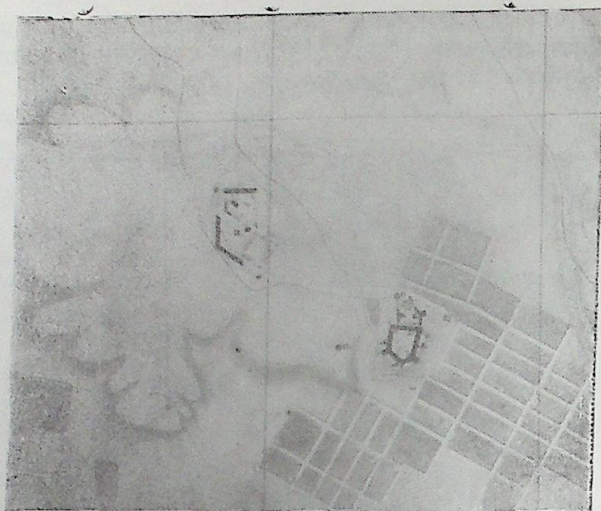
Элимиздә олан эһәмијјәтли башга бир сәнәд Шамаһынын 1839-чу вә 1844-чү илләрдә рус һәрби мүнәндисләри тәрәфиндән чәкилмиш планларыдыр. Бу планлар Шамаһынын шәһәр гурулушу һаггындакы XVII әсрә аид мәлүматлары тәсдиғ едир вә дәғигләшдирмәк имканы верир. Бу планлардан ајдылашыр ки, шәһәрин шимал һиссәсинин гала диварлары һәлә 1844-чү илдә белә изләнирди. Типографик өлчү әсасында планда көстәрилән гала диварлары Оларинин рәсминин һәгигәтә ујғун олдуғуну көстәрир.

⁷ Avrelle Philippe. Curiuse Reise durch un terschiedene Staaten in Europa und Asia. Hamburg, 1705, cøh. 80, 81.

⁹ Мəһəммəd ибн Мəһəммəd. نخبة التواريخ. Истамбул, 1276 һичри. с. 153.

1. Копия с плана, составленного
 2. Копия с плана, составленного
 3. Копия с плана, составленного
 4. Копия с плана, составленного
 5. Копия с плана, составленного
 6. Копия с плана, составленного

¹⁰ Планда русча «Бала кала» жазылмышдыр. Буну мәнз «Бала гала», јә'ни кичик гала мән'асында баша дүшмәјин доғру олдугуну көстөрмөк үчүн 1827-чи ил тарихли јенә рус һәрби мүһәндисләри тәрәфиндән тәртиб едилмиш Әрдәбилини планында (МДҺА, ф. 446, № 123) «Бала кала» термининин рус һәрби мүһәндисләри тәрәфиндән «Малая крепости» дејә гејд едилмәси чох әһәмијјәтлидир.

4-чү шәкил. Шамахинын 1844-чү ил тарихли планында Бала гала вә Ширваншаһлар сарајы галыгларынын планы.

бүрчүн вә диварларын орта эср шәһәринин һансы һиссәсинә аид олдуғуну ајдынлашдырмағ үчүн шәһәрин бүкүнкү планы илә онун јухарыда чанландырмаға чалышдығмыз XVII эсрә аид план гурулушу илә мүгајисә едәк. Бу тутушдырма нәтичәсиндә үзә чыхарылан бүрчүн вә диварын 1839-чу вә 1844-чү ил тарихли планларда изи көстәрилмиш «Бала гала»нын галыглары олдуғу ајдынлашыр. Аббасгулу Аға Бакыханов Шамахинын Шаһ Аббас гошунлары тәрәфиндән османлылардан алынмасыны тәсвир едәркән, Шамахи галасы вә Бала гала һаггында марағлы мәлүмат верир вә ејни заманда Ширваншаһлар сарајынын адыны дә чәкир: «Румлулар јухарыдакы галаја чәкилиб өзләрини мүдафиә етмәјә башладылар. Шәһәрә кирмиш гошун евдән евә јол ачыб, лағымлары ики гала архасында фасилә олан јухары галанын диварлары вә бүрчләринә чатдырдылар вә ону учурдулар... Ахырда иш-ишдән кечдијиндән, Әһмәд паша өз хас адамларындан бир дәстә илә кечмишдә Ширваншаһларын мәскәни олан бир көшкүн дамы үзәринә чыхыб мүдафиә едирди»¹¹.

Башға бир мәнбәдән ајдынлашыр ки, Ширваншаһлар сарајынын бә'зи әсас һиссәләри 1616-чы илдә һәлә истифадә едилә билән вәзијјәтдә иди: «1025-чи илдә Шаһ Аббас Ширванда Шамахи галасы јанында оларкән әмр верди ки, гурбан бајрамы мәрәсими үчүн Шаһын диванханасы јахынлығында тахтадан бөјүк бир ејван дүзәлтсинләр, дөвләт әјянына орада гуллуғ етсинләр»¹².

«Бала гала» һәлә XVII эсрин орталарында јахшы вәзијјәтдә иди. О вахт Шамахија кәлән Әвлија Чәләби јазыр ки: «Һала ич галасы мүстәһкәм вә мә'мурдур. Лакин ашағы галасы чабәча рәхнәдар олмушдур»¹³.

Шамахи истәһкамы һаггында XVI эсрин икинчи јарысында јухарыда көстәрдимиз мәнбә шәһәрин ичәри галасында данышаркән јалныз бүрчләрин тикилмәсиндән бәһс едир¹⁴. Көрүнүр, Бала гала XVI эсрин

¹¹ А. Бакыханов. Күлүстани-Ирәм, Бақы, 1951, сәһ. 123.

¹² Нәсруллаһ Фәлсәфи. «زندگانی شاه عباس اول تهران» ۱۳۴۵، ص ۳۴۸

¹³ Әвлија Чәләби. Сәјаһәтнамә. 2-чи чилд, Истамбул, сәһ. 296.

¹⁴ Мәһәммәд ибн Мәһәммәд. Көстәрилән әсәри, сәһ. 153.

ахырларында јалныз тә'мир едилмишдир. Јә'ни бизи марағландыран «Бала гала» XVI эсрә гәдәр дә мөвчуд иди.

Бала галанын ичәрисиндә јерләшән вә 1844-чү ил планында хан сарајы адландырылан тикинти јәгин ки, мәнбәләрин һаггында бәһс етдикләри Ширваншаһлар сарајыдыр¹⁵. Шүбһәсиз ки, Шамахи Ширваншаһлар сарајы XV эсрдән әввәл, јә'ни Бақы Ширваншаһлар сарајындан јүз, јүз әлли ил габағ тикилмиш вә Бала гала да јәгин ки, о заман инша едилмишдир. Буну археоложи газынтыларын нәтичәләри дә тәсдиг едир. Лакин бу о демәк дејилдир ки, Бала галанын јериндә даһа әввәлки дөвләрә аид тикинти олмамышдыр. Гаршыдакы газынты ишләри бу мәсәләни ајдынлашдырмағ үчүн кениш имкан јарадачагдыр.

Шамахинын јухарыда адыны чәкдијимиз 1844-чү ил тарихли планынын јазылы изаһатларында Бала гала дахилиндәки тикинтиләр (Хан сарајы галыглары) гејд едиләркән, бунун гаршысында «Предположено к ломке» (сөкүлмәси нәзәрдә тутулуб) сөзләри јазылмышдыр. 1844-чү ил тарихли планын башлығында көстәрилдији кими, о планын тәртиб едилмәсиндән мәгсәд Шамахидакы һәрби һиссә штабынын јерләшмәси үчүн дүзәлдиләчәк биначалары көстәрмәк иди. Шамахинын үч ил сонра—1847-чи илдә чәкилмиш планында Бала галада апарылачағ вә ја артығ јеринә јетирилмиш дәјишикликләр көстәрилмишдир. Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олур ки, Бала галанын вә ја онун ичәрисиндәки биначаларын диварлары XIX эсрин 40-чы илләриндә гисмән јенидән гурулмушдур. Бу јенидәнгурма ишләри заманы көһнә бүрч вә диварлардан һансыларынын сөкүлдүјүнү инди гәти шәкилдә демәк чәтиндир. 1847-чи ил тарихли плана истинад едәрәк демәк олар ки, јенидәнгурма ишләри заманы Бала галанын үмуми сәрһәдләри сахланылмыш, сөкүлмүш, дивар вә бүрчләр дүзәлдилмишдир.

1970-чи илдә археоложи газынты ишләри заманы үзә чыхарылан мүдафиә тикинтиләринин Шамахинын орта эсрләрдәки шәһәрсалма гурулушу илә әлағәли шәкилдә тәдгиг едилмәсиндән чыхарылан илк нәтичәләр беләдир.

А. В. Саламзаде, Г. А. Джидди

Крепостные стены и градостроительная структура средневековой Шемахи

РЕЗЮМЕ

Шемаха является одним из древних городов Азербайджана, расцвет которой падает на средние века, когда город являлся столицей государства Ширваншахов и одним из важнейших центров развития азербайджанского зодчества и градостроительного искусства. В силу исторических судеб и неоднократных катастрофических землетрясений Шемаха, к сожалению, не сохранила до наших дней своих архитектурных памятников, а также градостроительных фрагментов прошлого.

Поэтому археологическое изучение средневековой Шемахи имеет большое значение. Отрядом Шемахинской археологической экспедиции Института истории Академии наук Азербайджанской ССР, изучающим средневековые памятники с 1970 года, выявлены части оборонительных сооружений средневекового города в районе улицы Л. Шмидта.

В статье на основе изучения сведений письменных источников, описания путешественников и имеющихся начиная с XVII в. изображениях путевых материалов в сопоставлении их с планами Шемахи 1839, 1844

¹⁵ А. В. Саламзаде. Архитектура Азербайджана XVI—XIX вв. Бақы, 1964, сәһ. 132.

и 1847 гг., составленными русскими военными инженерами, определяется, что обнаруженная археологическими раскопками башня и примыкающие к ней стены представляют остатки цитадели средневековой Шемахи, т. е. «Бала кала» — малая крепость. На основе анализа данных О. Челеби, А. Олеария, А. Бакиханова, турецких источников XVI в., Гмелина и других доказывається, что внутри цитадели находился дворец Ширваншахов, который застал еще Гмелин и описывал, так «...нечто особенное по своей величине и объему представляет расположенное в верхней части города на горе жилище хана».

Известно, что Ширваншахи в XV в. основное внимание уделяли строительству своей резиденции в Баку. Зафиксированный источниками еще в XVI в. дворец Ширваншахов в Шемахе был построен, несомненно, ранее XV в. В статье наиболее вероятной датой возведения дворца Ширваншахов в Шемахе считается XIV в., при этом не исключено наличие на этом месте более ранних сооружений.

В статье констатируется также, что наиболее ранним фрагментом обнаруженных строений, является башня, стены же были перестроены в XIX в.

Һ. Ə. ДƏЛИЛИ

ТƏБРИЗ ГАЛАСЫ ВƏ ИСТЕҢКАМЛАРЫ ҺАГГЫНДА

(XVIII—XIX əсрин əввəллəри)

Азəрбајчанын зəнкин кечмишə малик шəһəрлəриндən бири дə Тəбризди. Бəјнəлхəлг тичарət јоллары үзəриндə јерлəшən бу шəһəр өз чоғрафи мөвгєјинə кəрə орта əсрлəрдə єјни заманда бəјүк стратежи əһəмијјət кəсб етмишди. Елə буна кəрə дə мұхтəлиф дөврлəрдə ајры-ајры һөкмдарларын əмри илə онун əтрафында гала диварлары салынмыш вə мұдафиə əһəмијјəти дашыјан истеҢкамлар тикилмишди¹.

Азəрбајчанын сийаси вə игтисади һəјатында мұһүм рол ојнајан Тəбриз шəһəри Һүлакилəр дөврүндə Абаға ханын (1265—1282) əмри илə Елханилəр сүлалəсинин пəјтахтына чеврилмишди². Бу һадисə шəһəрин сүр'əтлə бəјүмəсинə вə хејли абадлашмасына сəбəб олмушдур. Газан ханын дөврүндə (1295—1304) исə Тəбриз өз инкишафынын əн јүксək зирвəсинə чатмышдыр. Һəмин вахт кенишлənмəкдə олан шəһəр үчүн мөвчуд гала диварлары артыг өз əһəмијјəтини итирди³. Бунула əлагəдар олараг, Газан хан јени гала диварларынын чəкилмəsi һаггында кəс-тəриш верди⁴. Онун əмри илə Тəбриз əтрафында салынан гала диварлары Һəмин шəһəрин тарихиндə əвəзи кəрүнмəјən əзəмəтли һасар иди. Јени тикилən гала диварларынын алты дарвазасы вар иди⁵.

Газан хандан сонракы иллəрдə (XVIII əсрин II јарысына гəдər) Тəбриз əтрафында гала диварларынын салынмасы вə онун үмүми мұдафиə-си үчүн əһəмијјəтли олан истеҢкамларын тикилмəsi саһəсиндə диггəтə-лајиг иш кəрүлмəмишди⁶. Кəрүнүр, Сəфəви пəјтахтынын Тəбриздən Гəзвинə, орадан исə Исфəһана кəчүрүлмəsi артыг онун икинчи дэрəчəли шəһəрə чеврилмəсинə вə јени истеҢкамларын тикилмəмəсинə сəбəб олмушдур.

Мə'лум олдуғу кими, XVI əсрин 30-чу иллəриндə Османлы дөвлəти

¹ ياقوت الحموي. معجم البلدان، بيروت ٧ حصه، ١٣٧٤ (١٩٥٥) ص ١٣

² Фəзлуллаһ Рəшид-эд-дин. Чаме-үт-тəварих, III ч. (академик Ə. Ə. Əлизадəнин нəшр етдирдији тəнгиди мəтн), Баки, 1957, сəһ. 102.

³ Јенə орада, сəһ. 413—414.

⁴ Јенə орада.

⁵ شاردن: سياحتنامه، ترجمه محمد عباسی، جلد سوم، تهران ١٣٣٤ ص ٣٥١

⁶ Бу дөврдə баш верən үмүми тарихи һадисəлəр һаггында бах: И. П. Петрушевский. Азəрбајджан в XVI—XVIII вв. (Сборник статей по истории Азəрбајджана, вып. 1, изд. АН Азəрб. ССР). Баку, 1949.

илә Сәфәвиләр арасында кедән ганлы мұһарибәләр заманы Тәбриз шәһәри түрк гошунлары тәрәфиндән ишғал едилмишди.

Галиб гошунларын башында шәһәрә дахил олан I Султан Сүлејман (1534-чү илдә) Тәбриз әтрафында лазыми вә мөһкәм истехкамларын олмадығыны көрдүкдә, дағылмыш гала диварларынын мүәјјән һиссәсинин бәрпа едилмәси вә бир сыра истехкамларын тикилмәси һаггында әмр вермишдир⁷. Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, I Султан Сүлејманын әмрилә тикилән истехкамлар јалныз шәһәри ишғал едән османлылары дахили үсјан вә харичи һүчүмлардан горумаг мәгсәдини күдүрдү⁸. Лакин сүр'әтлә вә кејфијјәтсиз тикилмиш һәммин истехкамларын өмрү узун чәкмәди. Бир гәдәр сонра харичи ишғалчылара гаршы галхан Тәбриз әһалиси түрк гошунларыны говду, ејни заманда онларын истехкамларыны да јерлә јексан етди.

Тәбриз әтрафында гала диварлары чәкдирән түрк сәркәрдәләриндән бири дә Осман паша олмушдур. О, 1585-чи илин пајызында ганлы мұһарибәләрдән сонра шәһәри ишғал етмәјә наил олмушдур⁹. Тәбриз әһалисинин арды-арасы кәсилмәјән үсјанларындан горунмаг үчүн Осман паша түрк ордусунун јерләшдији сәһәдә гала салынмасыны әмр етди¹⁰. 36 күн мүддәтинә тикилән вә 12 мин аршын¹¹ дөврәси олан һәммин галада Мир-и Миранын гәсри вә бағындан башга һеч бир јашајыш бинасы инша едилмәмишди¹². Осман пашанын бу вә башга тәдбирләри османлы гошунларынын тәһлүкәсизлијини тәмин едә билмәди. Халг күтләсинин чидди мұғавимәти онлары шәһәри тәрк етмәјә вә кери чәкилмәјә мәчбур етди. Дүшмән кери чәкиләркән шәһәрдә дәһшәтли гырғын вә таланлар тәшкил етди¹³.

I Шаһ Аббас һакимијјәтә кәлдикдән сонра, османлыларын ишғалы дөврүндә тикилән гала диварларынын, истехкамларын вә башга биналарын дағыдылмасы (1604-чү илдә) һаггында көстәриш верди¹⁴.

Онун белә аддым атмасынын сәбәби Осман пашанын әмри илә тикилән истехкамларын кејфијјәтсиз олмасы вә I Шаһ Аббасын османлыларә бәсләдији кинлә изаһ едилә биләр.

I Шаһ Аббас һәрби-стратежи әһәмијјәтә малик олан Тәбриз шәһәри әтрафында мөһкәм гала вә истехкамлар тикилмәси һаггында фәрман верди. Онун әмри илә һичри 1014 (1606)-чү ил зилһәччә ајынын ијирми сәккизиндә тикилмәјә башланан истехкам галасы һичри 1015—(1606)-чи ил мөһәррәм ајынын икинчи јарысында, ијирми күн мүддәтинә баша чатды¹⁵. Дөрд дарвазасы олан һәммин гала диварлары шәһәр әһалиси илә гошунун биркә әмәји сәјәсиндә тикилмишди¹⁶.

Лакин јени гала шәһәрин чәнуб һиссәсиндә, Мехран (мејдан) чајынын ашағы ахарында јерләшдијинә көрә мұһарибәләр дөврү үчүн әлве-

⁷ نادر میرزا. تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز، تبریز ۱۳۲۳ ص ۱۴۷

⁸ Јенә орада.

⁹ محمد حسن خان ضیع الدوله. مرآت البلدان ناصری، تهران ۱۳۵۸ ص ۳۵۹

¹⁰ О. А. Эфендиев. Азерб. государство сефевидов в XVI в. Автореферат докт. диссерт., Баку, 1968, стр. 35—36.

¹¹ ابراهیم یچوی. تاریخ یچوی. استانبول ۱۱۰۴ ص ۲۰۸

¹² Ибраһим Пәчәви. Көстәрилән әсәри, сәһ. 208 (бах: 11).

¹³ Азәрбајҹан тарихи, I чилд. Бақы, 1961, сәһ. 280.

¹⁴ Искәндәр бәј Мүнши. Тарих-и аләм ара-ји-Аббаси, Тегһран, 1314, сәһ. 445.

¹⁵ Јенә орада, сәһ. 475.

¹⁶ Јенә орада.

ришли дејилди: дүшмән чајын габағына сәдд чәкмәклә шәһәрә чидди тәһлүкә јарада биләрдн¹⁷. Буна көрә дә I Шаһ Аббас (1610-чу илдә) даһа мүнәсиб јердә истехкам галасынын инша едилмәси һаггында јени фәрман верди. Беләликлә, Сурхаб дағынын этәкләри Рүбә Рәшиди адланан јердә јени гала диварлары учалмаға башлады. Галанын тикилмәси үчүн өлкәннин һәр бир јериндән чохла мигдарда бәнналар, усталар, сәнәткарлар, ме'марлар чәлб едилди¹⁸. Галанын тикилиши баша чатдыгдан сонра көһнә гала дағыдылды вә ондан әсәр белә галмады¹⁹.

Көрүндүјү кими, I Шаһ Аббасын әмри илә салынан јени гала да шәһәрин мүәјјән кушәсиндә мөһдуд бир сәһәни әһатә едирди. Беләликлә, гәдм шәһәрин көзәл тарихи абидәләри вә мұбариз әһалисинин әксәријјәтинин тәлеји јенә дә тәһлүкә алтында галырды.

I Шаһ Аббасын вәфатындан сонра Сәфәвиләрлә Османлы дөвләти арасында мұһарибә јенидән гызышды вә фәсиләләрлә 1639-чу илә гәдәр давам етди. 1635-чи илдә IV Султан Мурадын гошунлары Азәрбајҹанын бир сыра шәһәрләрини тутараг, Тәбризә јахынлашды. Онлар ганлы дөјүшләрдән сонра Тәбризи ишғал етдиләр. Лакин османлы гошунлары әһалинин көстәрдији шиддәтли мұғавимәтә давам кәтирә билмәјәрәк үч күндән сонра шәһәри тәрк етмәјә мәчбур олду. В. Ф. Минорски илк мәнбәләрә истинад едәрәк јазыр ки, дүшмән кери чәкиләркән, шәһәрин гала диварларыны вә (Узун Нәсән мәсчидини истина етмәклә) онун гәдим биналарыны мөһв етди²⁰.

Түрк ордусунун Тәбризә вурдуғу ағыр зәрбәләрә бахмајараг, 1639-чу ил сүлһ мұғавиләсиндән сонра шәһәр сүр'әтлә абадлашды вә өз әзәмәтини јенидән бәрпа етди²¹.

XVII әсрин икинчи вә XVIII әсрин биринчи јарысында Тәбриздә дағыдылмыш галаларын бәрпа едилмәси вә јахуд шәһәр әтрафында јени гала диварларынын салынмасы һаггында мәлүмат верән мәнбәләрә һәләлик тәсәдүф едилмәмишди.

XVII әсрин II јарысында Азәрбајҹаны сәјәһәт едән Шарден јазыр ки, «...бу шәһәр (Тәбриз—һ. Д.) һәр чүр һасар, гала диварлары вә лазыми истехкамдан мөһрум иди»²². Лакин «Тарих-и Әбүлгази»дә олан мәлүмата көрә, Иран—Түркіјә мұһарибәси заманы һичри 1146 (1733)-чы илдә Османлы гошунлары Тәбризә дахил оларкән²³ орадакы галаны дағытмышлар²⁴. Мүәллифин јаздығындан белә нәтичә чыхыр ки, јухарыда көстәрилән вахтда шәһәрдә мүәјјән гала вар имиш. Лакин гејд етдијимиз кими, онун ким тәрәфиндән вә нә вахт тикилдији бизә мәлүм дејил.

¹⁷ Искәндәр бәј Мүнши. Көстәрилән әсәри, сәһ. 583.

¹⁸ Јенә орада.

¹⁹ Јенә орада, сәһ. 602.

²⁰ و دینورسکی. تاریخ تبریز. ترجمه عبدالعلی کارنگ، تبریز ۱۳۳۷ ص ۵۵

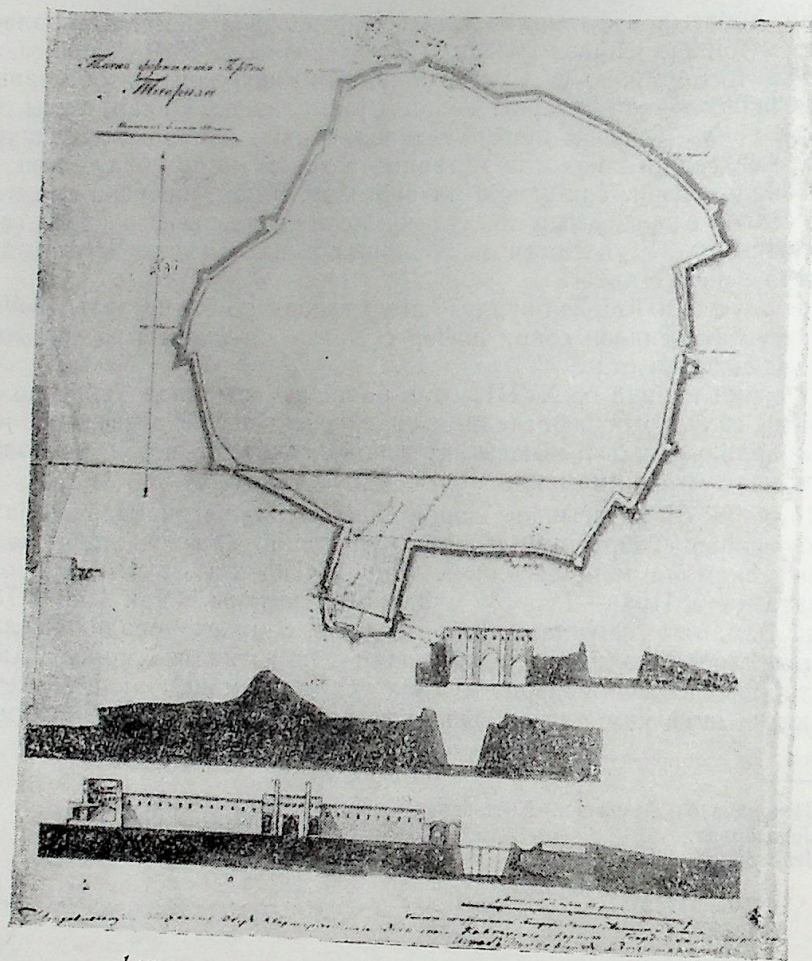
تاورنیه. سیاحتنامه (۱۶۳۶—۱۶۶۸) ترجمه ابوتراب نوری، اصفهان ۱۳۳۶ ص ۶۷

²² Шарден. Көстәрилән әсәри, II ч., Тегһран, 1335, сәһ. 402 (бах: 5).

²³ XVIII әсрин биринчи јарысында Азәрбајҹанда баш верән тарихи һадисәләр һаггында кениш мәлүмат үчүн бах: М. А. Арунова, К. З. Ашрафян. Государства Надир шаха Афшара. М., 1958.

²⁴ ۲۰۸ ص تاریخ ابوالقاسی، قسطنطنیه ۱۱۹۸ (Ерм. ССР, Матенадаран, инв. № 635).

XVIII əsrin ikinci yarısında müstəqil xanlıqların jəranması təsərrüfatın bütün sahələrində nisbən çanlanmağa səbəb oldu²⁵. Bu dövrdə şəhərlərdə bir сыра абадлыг ишлери көрүлмүш, жени биналар тикилмиш вә мүдафиə əһəмијјəти дашыјан тэдбирләр һəјата кечирилмишдир. Һаким ханлар хусуси илə шəһər гала диварларынын бəрпа едилмəсинə, мүдафиə əһəмијјəти дашыјан истехкамларын салынмасына даһа чидди фикир верирдилər. Чүнки тез-тез баш верən феодал ара бурушмалары заманы ханлыгларын пайтахтлары олан шəһəрләр лəзыми мүдафиə габиліјјəтинə малик олмадыгындан гоншу һаким феодалларын вə харичи ишғалчыларын вахташыры һүчүмларына мүгавимət көс-тəрə билмəздилər.

1-чи шəкил. Тəбриз шəһəринин истехкам планлары.

Белə бир тарихи шəраитдə ханлыглардан биринин мəркəзи олан Тəбриз шəһəri əтрафында да гала диварларынын чəкилмəsi зəруријјəти мейдана чыхырды. Бу нəчиб вə мəс'ул вəзифə Тəбриз ханлыгынын бани-си Нəчəфгулу ханын (1747—1780) əһдəсинə дүшдү. Онун əмри илə Тəбриз əтрафында тикилмəјə башланан мəһкəм гала диварларынын инша-

²⁵ Ф. М. Əлијев. Шимали Азəрбајжан шəһəрлəri. Бақы, 1960, сəһ. 15; С. Б. Ашурбейли. Очерк Истории средневекового Баку (VIII—начало XIX вв.). Баку, 1964, стр. 264—265.

сы ики илдə (1780-чы илдə) баша чатды²⁶. Бу ишə бир чох мəһарəтли мəмарлар, дашјонанлар вə сənəткарлар чəлб едилмишди. Шүбһəsиз ки, галанын тикилиб баша чатмасында əсас ағырлыг шəһər əһалисинин үзəринə дүшүрдү. Чүнки орта əср гайдаларына көрə галанын тикили-шиндə кениш күтлə эмək һаггы алмадан феодал мүлкијјəти кими ишти-рак етмəли иди²⁷. Бундан əввəl шəһəрин ајры-ајры јерлəриндə тикилən галаларын əксинə олараг Нəчəфгулу ханын əмри илə учалан гала дивар-лары шəһəрин əсас биналарынын вə онун əһалисини өз дахилиндə мүһа-физə едирди²⁸. Гала диварларынын иншасы гуртарар-гуртармаз Нəчəф-гулу хан вəфат етди. Галаəтрафы хəндəк исə онун вариси Худадад ханын вахтында газылыб баша чатдырылды²⁹.

Билаваситə ханлыг дөврүнə мənсуб илк мənбəлəрдə Тəбриз галасы вə онун истехкамлары һаггында мəлүмат кениш олмаса да, мүəјјən ма-териалларда раст кəлмək олур. Һəмин мənбəлəрдən бири франсыз сəјја-һы П. А. Жоберин (1779—1847) сəјаһəтнамəсидир. Мүəллиф өз хатирə-лəриндə јазыр: Тəбриз шəһəринин бүрчлэрлə долу һүндүр вə мəһкəм гала диварлары əһатə едир³⁰. Башга бир мənбə шəһəрин мəһкəм гала дивар-ларынын мүдафиə əһəмијјəтиндən бəһс едир³¹. Сонрақы иллəрдə шəһə-ри мүшəһидə едən харичи сəјјаһлардан И. Березин онун гала диварла-ры вə истехкамлары һаггында даһа кениш мəлүмат вермишдир.

О, јазыр: Тəбризин əтрафында даш, кəрпич вə килдən салынан гала бири дикəриндən он аддымдан гырх аддыма гэдэр фəсилəси олан икигат (дахили вə харичи) диварлардан ибарəтдир. Онлардан биринчисинин ени ики аршындан једди аршына гэдэр, икинчисининки исə једди аршындан доггуз аршына гэдəрдир. Һər ики диварын јухары сəтһлəриндə (мү-əјјən мəсəфəлəрдə) харичдən һүчүм едən дүшмən үзəринə атəш ачмаг үчүн мазгаллар вə һүндүр бүрчлэр дүзəдилмишди³².

Мүəллифин вердији мəлүмата көрə, Тəбриз галасынын 8 дарвəзасы вар иди³³. Дарвəзалар јерлəшдиклəri мəһəллə вə күчəлəрин адларыны дашыјырды; бунлар Хијаван (Хијавбан) гапысы, Ала (Ə'ла) гапы, Сыр-хаб (Сорхаб) гапысы³⁴, Дəвəчи (Шоторбан) гапысы, Истамбул гапысы, Мəһад-и Мəһин (Мијар-мијар) гапысы, Нобар (Нəвбəр) гапысы вə Сəрд (Сојуг) гапы³⁵ адлы дарвəзалардан ибарəт иди.

Бүтүн дарвəзаларын пəја вə тағлары рəнкарəнк кашы, кəрпич вə кəч кəсмəлəri илə бəзəдилмишди³⁶. Дарвəзаларын һər ики тəрəфиндə үзəri јазылар вə көзəl нахышларла зənкин олан һүндүр минарəлэр тикил-мишди³⁷. Адлары чəкилən дарвəзалар арасында Хијаван гапысы рус сəј-јаһы И. Березинə даһа хош тə'сир бағышламышды. О јазыр; бурадакы дарвəзанын гурулушу даһа көзəлдир. Онун əтрафы мүхтəлиф формалы кəсмəлэр, рəсмлэр, нахышларла бəзəдилмиш вə кирəчəјинин сағ-солунда

²⁶ محمد مسلم قلیسی. یەر و ان خانلی حسینقلی خانین مکتوبلاری

²⁷ Ф. М. Əлијев. Шимали Азəрбајжан шəһəрлəri, Бақы, 1964, сəһ. 29.

²⁸ Мəһəммəd Мүслүм Гудси. Кəстəрилən əсəri, сəһ. 42 (бах: 26).

²⁹ Надир Мирзə. Кəстəрилən əсəri, сəһ. 149 (бах: 7).

³⁰ پ. آ. ژوبر. مسافرت بایران و ارمنستان، تهران ۱۳۲۳، ص ۵۸

³¹ Подробное описание Персии, часть 1, М., 1829, стр. 35.

³² И. Березин. Путешествие по Северной Персии, Казань, 1852, стр. 55; Б. Е. Корф. Воспоминание о Персии (1834—1835), СПб, 1838, стр. 87.

³³ И. Березин. Кəстəрилən əсəri, сəһ. 56.

³⁴ Бу дарвəза сонралар «Бағ-мешə» гапысы адланырды.

³⁵ Бу дарвəза гузəјдə јерлəшдији үчүн она Сојуг гапы (Сəрд гапы) дејилрди. Сон-ралар јерлəшдији мəһəллəнин ады илə əлағəдар олараг «Кəчил гапысы» адланырды.

³⁶ И. Березин. Кəстəрилən əсəri, сəһ. 55; Надир Мирзə. Кəстəрилən əсəri, сəһ. 148.

³⁷ П. А. Жобер. Кəстəрилən əсəri, сəһ. 85 (бах: 30).

Нәчәфгулу ханын әмри илә учалай гала диварларыннан чыгып, икән дәврүн шаирләриндән һәмәданлы һачы һади, тәбризли һачы Ағабаба вә Мәһәммәд Мүслүм Гудси өз ше'рләриндә тәрәннүм етмишләр⁴¹. Ше'рләрин мәзмуну бири дикәринә охшаса да, формача мұхтәлифдир. Һәмин шаирләр Тәбриз гала диварларынын Искәндәрин сәдди илә мұгајисә етмишләр⁴². Һачы Ағабабанын яздыгы ше'р шәһәр дарвазаларынын гранит дашларла һөрүлмүш таванларындан биринин үзәринә һәкк едилмишдир. Һәмин ше'р ашағыдакы мисралардан ибарәтдир:

زهی اساس مشید که باد تا باید
ز برج باره این در تحیر است پھر
خدیو ملک عدالت نجفقلی خان
که در نگارش این قلعه در زمان قلیل
نشان ز سد سکندر چوداد تاریخش
خرد بگفت حصار سکندر ثانی

Тэр чүмэс: Аллах-таала бу мөһкөмләнмиш бинаны зэманнени һадисэләриндә әбди оларга горусуң. Ханлар ханынын мәрһәмәти илә салымыны һасар өз бүрчләр каяна⁴³ һејран едиб, Нәчәфгүлү ханын әдәләтли шаһлыг маликанәси өз шаһлыг рөвғиәи мөһкөмләнмишди. О, ғыса бир мүддәтдә белә бир галаны тикдирмәклә, өз ирадәси илә Сүлейман мөчүзәси кәстәрди, онун гала диварларынын тарихи Искәндәр Сәддиндән нишан вердији үчүн Әгил он икүнчи Искәндәрин сәдди алдандырды⁴⁴.

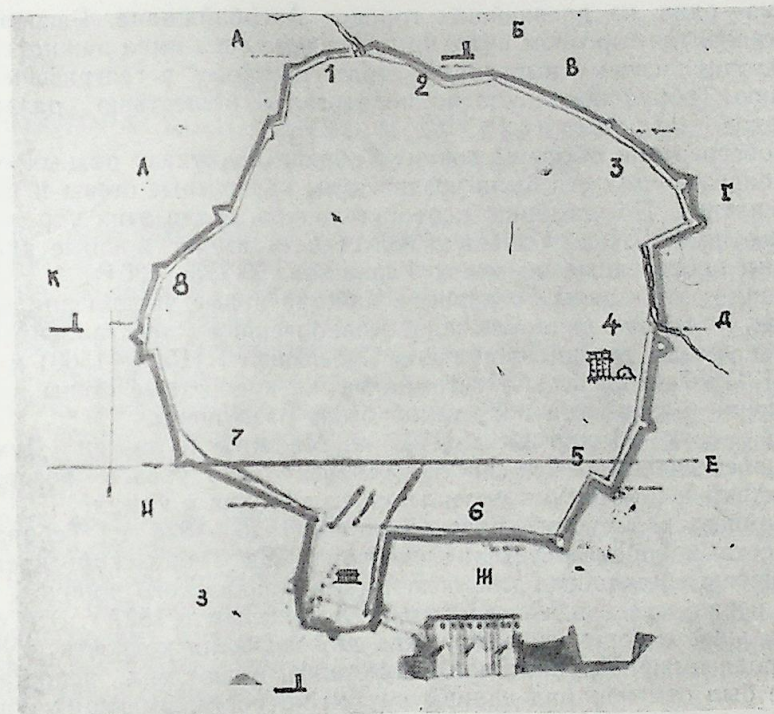
Нэр үч шаир өз ше'рлэринин мэмун вэ тэркибиндэ Эбчэд һесабилэ галанын салынмасы тарихини изаһ етмишлэр. Лакин һэмин тарих мәнбэлэрдэ ајдын сурэтдэ рэгэмлэрлэ көстөрилдији үчүн ше'рлэрин ачылмасыны артыг һесаб едирик.

Гала диварлары вә истехкамлар мүүжән мүддәт дүшмән һүчумларына синә кәрмиш вә әһалини таландан горумушду. Лакин XIX әсрин әввәлләриндә Тәбриз ханлығы өз истиглалийјәтини итириб Иран дөвләтиндән асылы вәзијјәтә дүшдү. Икинчи Рус—Иран мұһарибәси дөврүндә (1826—1828) шаһзадә Аббас Мирзә Тәбриз галасындан истифадә етмәк истәди⁴⁵. Лакин мүмкүн олмады. Чүнки шаһзадә шәһәр әһалисинә лазыми гәдәр е'тибар етмирди⁴⁶. Бундан әлавә, гала диварлары ири рус топларынын зәрбәләринә узун мүддәт мүгавимәт кәстәрә билмәзди⁴⁷.

Тәбриз шәһәри рус ордулары тәрәфиндән тутулдугдан сонра, онун планы вә гала диварларынын харичи көрүнүшү Гафгаз корпусу баш гәраркаһынын биринчи дәрәчәли топографлары, Мамонтов вә Келкелов

төрөфиндөн (1827-чи илдэ) чэкилмишди⁴⁸. Бу сэнэд рус мütэхэссислэри төрөфиндөн тэртиб едилмиш, топографик чэһэтдэн дэгийг сурэтдэ ишлэ- нилмиш илк вэ јеканэ пландыр. Јакин тэртиб едилмиш һәмин планда мүјјөн нөгсән вэ чатышмајан чэһэтлэр дэ вардыр. Орада бир сыра об- јектлэр, о чүмлэдөн дарвазаларын јерлэшидији јерлэр, мөһәлләләр, хан- лыгын диванханасы, гала харичиндэ галан мөһәлләләрин, гәбиристанла- рын вэ тарихи әһәмијјәтә малик бир сыра башга објектләрин јерләри көстәрилмәмишдир.

Биз илк мәнбәләр эсасында һәм ин объектларын мұәјјән һиссәсинин јерини мұәјјәнләшдирмәјә вә ады чәкилән плана әлавә етмәјә сәј кәс-тәрдик (плана бах).

2-чи шәкил. Тәбриз ғаласынын планы.

Гала гапылары: 1—Истамбул; 2—Дэвэчи (Шоторбан); 3—Сырхаб (Сорхаб); 4—Ала (Ә'ла); 5—Хијаван (Хијабан); 6—Нобар (Новбәр); 7—Мијар-мијар (Мөһди-и-мөһин); 8—Кәчил (соју). **Гала харичиндәки мәһәлләләр:** А—Әмирахиз; В—Дэвэчи; В—Сырхаб; Д—Бағ-мешә; Е—Хијаван; Ж—Нобар; З—Чәрәндаб; Н—Лилава (Лејлава); К—Әһраб, Гарағач вә Вәрчи. **Шәрти ишарәләр:** а)—Гәбиристанлыг; б)—чајлар; в)—ханлыг диванханасы; г)—чәббәхана (силәһ истәһсал едилән јер).

1828-чи ил Түркмәнчај сүлһ мүгавиләсиндән сонра Иран дәвләти тә-
рәфиндән Тәбриз вилајәтинә тәјјин едилән һакимләр шәһәр гала дивар-
лары вә онун истәһкамларынын горунуб сахланылмасына лазыми гәјғә-
көстөрмәдиләр. Нәтичәдә онларын бир чоху учулуб дағылмаға башла-
мышды. Нәһаят, Нәсрәддин шаһын һакимијјәти (1848—1898) дөврүндә

⁴⁸ Һәммин сәнәдләр Москва шәһәри, МДҺТА-да (ф. 446, л. 150) мұһафизә олунур.

38 И. Березин. Көстәрилән әсәи, сәһ. 56.
39 Һәр сәйен 199,5 см-ә ($2,5 \times 199,5 =$ тәхминән 498,9 см) бәрәбәрди.
40 И. Березин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 56.
41 Һәмин шә'рләри охумаг үчүн бах: Мәһәмәд Мүслүм Гүдси. Көстәрилән әсәри, 42—46.
42 Јенә орада.
43 Каинат, варлыг вә бәшәријјәт мә'насындады.
44 Шаир галаный мөһкәмлијини Искәндәр сәддинә охшадыр вә Нәчәфгулу ханы икинчи Искәндәр адландыры.
45 Надир Мирзә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 149.
46 Бу гагда кениш мә'лумат үчүн бах: Тәбриз бәјләр бәјисн Әһмәд ханын Кенерал Сисјанова көндәрдији мәктүб. АКАК, ч. II, Тифлис, 1968, сәһ. 80, сәһ. 1650.
47 Обзор Кавказско-персидского театра военных действий Тифлиса, 1899, стр. 36.
Корсун. Военный обзор персидского театра, Тифлис, 1909, стр. 168.

гала диварлары вә онун истейкамлары тамамилә сырадан чыхды⁴⁹. Онун дашлары ев тикмәк истәјән шәхсләрә сатылды⁵⁰.

Һазырда гала диварларындан чох аз из вә әләмәт галмышдыр. Тәкчә дағылмагда олан Кәчил вә Хијаван дарвазаларынын харабалары Нәчәф гулу ханын тикдирдији галадан галан јеканә јадикарлардыр.

Г. А. Далили

О Тебризской крепости и об укреплениях (XVIII—начало XIX в. в.)

РЕЗЮМЕ

Тебриз—один из древнейших городов Азербайджана. Расположенный на транзитно-торговом пути, он в середине века имел важное значение. Благодаря своему выгодному стратегическому и географическому положению Тебриз неоднократно подвергался нашествию различных захватчиков.

Для обеспечения обороны города Тебриза по указу разных правителей в окрестностях его были воздвигнуты крепостные стены и построены укрепления. По сведению первоисточников, среди этих укреплений, созданных до XVIII в., большую известность имеют мощные крепостные стены, построенные по указу Газан-хана (1295—1304).

Начиная с этой даты до периода ханства новые укрепления вокруг города не создавались исключая незаконченные восстановительные работы по указам турецкого султана Сулеймана I (1520—1560) и шаха Аббаса I (1587—1629 гг.). Построенные же крепостные стены в период правления Газан-хана постепенно были разрушены.

После смерти Надир-шаха (1747 г.) Наджаф Кули-хан Думбулу в целях обеспечения безопасности Тебриза издал указ о возведении мощной стены и построении укреплений из кирпича и камня.

Во время второй русско-иранской войны (1826—1828 гг.) Тебриз был занят русскими войсками. План и внешний вид Тебризской крепости были описаны служащими главного штаба Кавказского корпуса, топографами первой степени Мамоновым и Келкелевым в 1827 г. Эти описи имеют большое историческое значение для изучения крепости и укреплений города в период ханства. Однако описи имеют ряд недостатков. В них не был отмечен ряд зданий внутри крепости, имеющих общественное значение, и кварталов, остающихся снаружи.

Выяснив ряд дополнительных объектов на основании первоисточников, мы стремились показать полный план и картину города Тебриза того периода.

Тебризская крепость и укрепления могли бы стать ценными материальными памятниками своего времени, однако, из-за беспечности Иранского государства и местных правителей, они были разрушены.

Принц Надир Мирза, писавший труд об истории и географии, показал, что в период правления Насир-ад-дина камни крепости и окружающая ее площадь, занятая рвом, были проданы населению. В результате, замечательный памятник старины был окончательно уничтожен. В настоящее время только двери под названием Хияван и Геджил продолжают оставаться памятниками случайно сохранившихся следов строительства монументальной крепости Наджаф-Кули-ханом.

Д. А. АХУНДОВ

МЕСТОРАСПОЛОЖЕНИЕ И АРХИТЕКТУРА ВТОРОЙ БАКИНСКОЙ КРЕПОСТИ

Где-то между 806 и 816 гг. х. (1403/4—1413/14 г. н. э.) Абд ар-Рашид ал-Бакуви в своем географическом сочинении, говоря о г. Баку, писал: «Город, построенный из камня на берегу моря Хазар, в одной из областей Дарбанд, близ Ширвана. Его стены омываются водами моря, которое затопило много стенных башен и приблизилось к мечети». Далее он говорит: «Город имеет две прочные крепости из камня, чрезвычайно укрепленные. Одна из них большая, стоит близ моря, волны которого бьют в ее стены. Эта та крепость, которую не смогли одолеть татары. Другая крепость выше первой. Ее верхушка с одной стороны разбита балистами¹».

Задолго до Бакуви еще в XIV в. Хамдаллах Казвини, описывая город Баку, упоминает только крепость на горе высоко над городом². Иными словами, он подчеркивает, что чистооборонительным сооружением в Баку была крепость, расположенная над городом, который в описываемое время давно уже был обнесен крепостными стенами. Эти стены были настолько мощными, что их, как описывал Бакуви, не смогли одолеть татары—монголы³.

Крупнейший на Востоке путешественник Эвлия Челеби «Турецкий Ибн-Баттута»⁴, как его иногда называли, был автором десяти томного произведения, называемого либо «Та'рих-и сеййах» («История путешественника»), либо «Сийахет-намэ» («Книга путешествий»). Во втором томе он описывает свои путешествия в Баруса, Никомидию, Батум, Трапезунд, Эрзерум, Азербайджан, Грузию и сопредельные области⁵.

Описывая путешествие в Азербайджан, Эвлия Челеби сообщает очень интересные сведения о Баку, куда он прибыл, по И. Ю. Крачковскому, где-то между 1646—1648 гг., а по книге А. В. Саламзаде в 1656 г. «Бакинская крепость...», находящаяся на берегу Каспийского моря, построена на высоком холме и представляет красивую квадратную кре-

¹ Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асар ваъаджаиб ал-Малик ал-Каххар. М., 1971, стр. 89.

² См.: В. В. Бартольд. Сочинение, т. II, ч. I. М., 1963, стр. 780.

³ См.: А. Р. ал-Бакуви. Ук. работа, стр. 89.

⁴ Известный арабский географ XIV в., автор многочисленных трудов; см.: И. Ю. Крачковский. Избранные сочинения, т. IV. М.—Л., 1957, стр. 428.

⁵ См.: И. Ю. Крачковский. Ук. работа, стр. 624—626.

⁴⁹ Ф. М. Минорски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 55 (6 а х: 20).

⁵⁰ Надир Мирзә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 149.

пость. Внутренняя крепость имеет ворота, обращенные на запад. Ворота из Нахичеванского железа. Периметр крепости семьсот шагов, она имеет семьдесят башен и шестьсот зубцов⁶. Высота стены сорок мекканских локтей⁷. Поскольку крепость расположена на скалистом основании, она не имеет рвов. Внутри крепости семьдесят старых домов, вани, она не имеет рвов. Внутри крепости семьдесят старых домов, покрытых земляной крышей (видимо карамаи)⁸. Имеется мечеть под названием мечеть Гейдар-шаха, не имеющая однако минарета. Нет признаков постоянных дворов, бань и др. Но находящийся на берегу моря большой рабат представляет благоустроенный город, имеющий до тысячи домов, сады, мечети, постоянные дворы, бани, крытый рынок и базар. Он обнесен с трех сторон крепостными стенами с тремя воротами. Здесь виднеются семь минаретов, имеются три бани⁹.

Эвлия Челеби как и Хамдаллах Казвини и Абд ар-Рашид ал-Бакуви совершенно ясно говорят о двух обособленных территориях бакинских крепостей. Джон Белл, путешествовавший в начале XVIII в., также отмечает наличие значительной застройки за городскими стенами, говорит о двух самостоятельных городах с различными названиями¹⁰. Самуил Готтлиб Гмелин, бывший в г. Баку в 1796 г., писал о Ханском доме за городом, о развалинах прежнего города (крепости) Баку, о старинном замке¹¹. Конечно многих исследователей волновал вопрос, где, на каком холме находилась красивая вторая квадратная или прямоугольная крепость с внутренней цитаделью (Ич-кала). Внимательно изучая высказывания путешественников, которые, начиная с XIII в.¹² по 1796 гг., в своих трудах упоминают о двух бакинских крепостях, мы приходим к выводу, во-первых, обе крепости находились относительно недалеко друг от друга, во-вторых, верхняя крепость с цитаделью была чисто фортификационным сооружением, а нижняя, вначале огороженный храмовый участок, а позднее благоустроенный город, обнесенный крепостными стенами со всеми присущими городу жилыми, общественными и культовыми зданиями.

Храмовый участок возник на основе существовавших с древнейших времен естественных выходов нефтяного газа, горевших «вечными», считавшимися священными, огнями, а место было названо—местом бога¹³.

На многих древних языках Бак или Баг отождествляются значению бог—солнце и т. д., а ван—место, Бак-ван или Баг-ван означает место бога¹⁴. Некоторые исследователи считают, что название г. Баку произошло от слова Bakhi что на древне гуджеретском языке означает к огню, учитывая большое число индийских паломников, отправлявшихся к священным огням¹⁵. Анонимный автор географического трактата «Аджаиб ад-дунья» (Диковинки мира), написанного в начале XIII в.

на персидском языке, говоря о Баку, отмечал, что «это город в области Ширвана на берегу моря. Всю ночь земля его горит, и вода на земле закипает»¹⁶. Вышесказанное лишний раз подкрепляет наше мнение, что город Баку обязан своим названием «вечным» огням. Постепенно вокруг священного—храмового участка начали селиться люди, первоначально так или иначе связанные с культом огня.

Священный участок впоследствии был обнесен крепостной стеной, объединившей наибольшее количество пылавших «вечных» огней, на базе которых возникло множество храмов и капищ. Это была первая бакинская крепость¹⁷.

Город Баку был не только религиозным центром, более 2000 лет тому назад в его окрестностях существовали разработки нефтяных месторождений¹⁸. Вокруг священного участка Бак-ван селилось все больше и больше народа. Учитывая смутное время, вблизи должно было возникнуть какое-то оборонительное сооружение вначале видимо замок, который впоследствии был обнесен крепостной стеной, а его стали именовать внутренней крепостью (Ич-кала). Это и была вторая бакинская крепость¹⁹. Единственные источники, которые могли помочь нам найти ее, были историко-географическая литература и произведения ряда художников, посвященные г. Баку. Поэтапно изучая множество панорам г. Баку, мы обратили внимание на одну деталь, характерную для многих картин. На картине художника Г. Сергеева²⁰, изображавшей бакинскую крепость со стороны Баилова, в левой верхней ее части за пределами городских стен очень схематично показано какое-то сооружение, обнесенное несколько наклонными стенами, над которыми изнутри возвышаются два здания, одно из них завершено характерными зубцами, говорящими о том, что это сооружение явно фортификационное. На гравюре Шелковникова²¹ на этом же месте с предельной схематичностью изображено, видимо, оборонительное сооружение, имеющее также несколько наклонные стены, увенчанные крупными зубцами, над зданием возвышается другое более высокое также зубчатое сооружение. На картине Гмелина рядом с городом, но почему-то уже с противоположной стороны недалеко от берега, нарисован какой-то прямоугольный в плане комплекс сооружений, окруженный крепостными стенами с башнями²². Внутри имеются четыре здания, одно из которых перекрыто куполом, видимо, мечеть. Учитывая совершенно условное изображение города на картине Гмелина, нам кажется, что этот комплекс изображает вторую бакинскую крепость, но нарисована она по памяти не там, где находилась.

На панораме Б. А. Дорна, который был в Баку в XIX в.²³, примерно на том же самом месте, где и на картинах Сергеева и Шелковникова, изображены две башни и какие-то крепостные стены с открытыми во-

⁶ Путешествие Э. Челеби (на турецком яз) т. II, Стамбул, 1345 г. х. стр. 301—302. (Цит. по А. В. Саламзаде. Архитектура Азербайджана, Баку, 1964, стр. 114).

⁷ См. Л. С. Бретаницкий. Баку. Л.—М., 1970, ст. 76.

⁸ Здесь и в дальнейшем примечания автора.

⁹ См.: А. В. Саламзаде. Указ. работа, стр. 114.

¹⁰ См.: Там же.

¹¹ Обзорение Российских владений за Кавказом, т. IV. 1836, стр. 83.

¹² Сочинение ал-Бакуви представляет собой сокращенную редакцию географического труда Закарийи ибн-Мухаммеда ал-Казвини (1203—1283) «Асар ал-билад ва ахбар ал-ибад» (Памятники стран и сообщения о рабах Аллаха). З. М. Бунятов. Предисловие к книге Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Ук. соч. стр. 6.

¹³ См.: Д. А. Ахундов, К истории возникновения башенных храмов зороастрийцев миллийского типа на Ближнем Востоке, XIII междунар. конгресс по истории науки. Матер. по истории техники. М., 1971, стр. 4.

¹⁴ См.: С. Ашурбейли. Очерк истории средневекового Баку. Баку, 1964, стр. 41.

¹⁵ См.: А. В. Саламзаде. Ук. работа, стр. 112.

¹⁶ См.: Л. С. Бретаницкий. Указ. работа, стр. 35—36.

¹⁷ См.: Д. А. Ахундов. Вторая бакинская крепость. Матер. сессии, посвящ. итогам полевых археол. и этнограф. исслед. АН Азерб. ССР, 1971 г. в СССР. Баку, 1972, стр. 37.

¹⁸ См.: С. В. Шерстоперов. Дорожно-строительные материалы. М., 1969, стр. 347.

¹⁹ См.: Д. А. Ахундов. Вторая бакинская крепость, стр. 37.

²⁰ Фотография картины худ. Г. Сергеева была любезно представлена нам К. Керимовым.

²¹ См.: К. Керимов. Азербайджан в произведениях русских художников. Искусство Азербайджана, т. VI, 1959, стр. 142.

²² См.: М. Усейнов, Л. Бретаницкий, А. Саламзаде. История архитектуры Азербайджана. М., 1963, рис. 223, стр. 240.

²³ Академик Б. А. Дорн в 1860—1861 гг. побывал на Кавказе. См.: К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959, стр. 27.

ротами, говорящими о заброшенности данных сооружений. Одна башня нарисована на переднем плане у ворот, другая, по всей вероятности, изображающая донжон, расположена в глубине за стенами. Весь этот комплекс, очень схематично изображенный темным силуэтом и несколько сдвинутый в левый угол картины, все же лишний раз подтверждает, что на одном и том же месте рядом с городом находилось какое-то оборонительное сооружение.

Все перечисленные картины неизменно изображают явно фортификационные комплексы сооружений, но являлись ли они второй бакинской крепостью, по ним пока судить было невозможно. Необходимо было найти картину, которая изображала бы г. Баку с противоположной от моря стороны. В этом случае она могла бы разрешить многие наши сомнения. Поиски привели к картине неизвестного художника «Вид города Баку, снятый с приезда от г. Шемахи»²⁴ (рис. 1). Внима-

Рис. 1.

тельно изучая эту картину и сопоставляя изображенные на ней сооружения с высказываниями ряда путешественников, мы пришли к заключению, что на картине очень ясно изображены остатки стен второй бакинской крепости, а также руины внутренней цитадели с башней, верхушка которой ясно разбита (видимо балистами, как отмечал Бакуви)²⁵. На территории крепости сохранилась мечеть, по всей вероятности Гейдар-шаха, не имеющая минарета. Рядом с мечетью видна постройка с куполом, несколько напоминающая капище в Сураханском храме огнепоклонников. Во многих местах видны остатки каких-то строений. На основании описаний многих путешественников, географов и пусть несколько схематичных изображений на вышеописанных картинах, а самое главное, на основе картины неизвестного художника, мы смогли сделать проект реконструкции как крепости, так и цитадели²⁶ (рис. 2). Обращает на себя внимание оригинальный и совершенно не характер-

²⁴ См.: К. К. Керимов. Указ. работа, стр. 154, рис. 3. Эта картина, по предположению К. Керимова, тоже принадлежит кисти Г. Сергеева.

²⁵ См.: Д. А. Ахундов. Указ. работа, стр. 36.

²⁶ Там же.

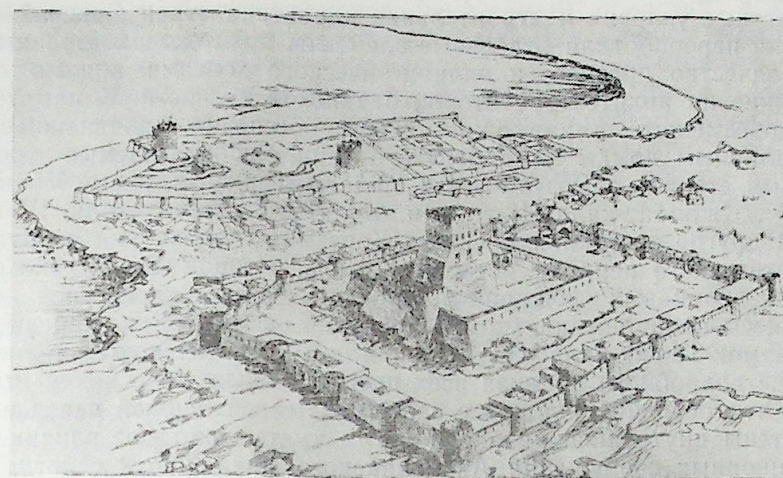

Рис. 2. Вторая бакинская крепость. Реконструкция по Д. А. Ахундову.

ный для Азербайджана вид башни—донжона, имеющий внизу пирамидальную основу с двумя изломами поверхности, верхний около 40°, а нижний около 60°—65°, расширение основания устроено с двух сторон, а с двух сторон оно почти вертикально. На вертикальной стороне имеются три характерных отверстия для слива горячей нефти. По квадратному верху пирамидального основания возведена основная часть оборонительной башни, каждая сторона которой имеет по четыре бойницы. С северной стороны перед башней, где, видимо, имелся вход в нее, построена относительно меньшей высоты, но довольно-таки монументальная с наклонными стенами продолговатая башня для защиты входа в донжон и для прострела ворот в первой крепостной стене.

Возможно донжон цитадели второй бакинской крепости был одновременно жилой башней по типу Тешик-кала²⁷ и в трудную минуту заменял бакинскому правителю или верховному жрецу жилой дом упоминавшийся Гмелиным²⁸.

Э. Челеби отмечает: «Крепость Баку—красивая крепость, четырехугольной формы, воздвигнута на высоком холме на берегу моря Хазар во владениях шаха Дария, т. е. Персии»²⁹. Учитывая, что Закавказье долгое время находилось по-видимому в номинальной зависимости от Ахеменидской Персии³⁰, то возникновение разных легенд и преданий было вполне возможно, а это, в свою очередь позволяло во времена Э. Челеби относить дату возникновения крепости к временам Ахеменидов. Желая проследить истоки фортификационной архитектуры, оказавшей немалое влияние на создание своеобразного образа бакинской цитадели, мы обратились к памятникам Ахеменидского периода Ирана и Средней Азии. Интересным памятником крепостной архитектуры Ахеменидского Ирана, может служить крепость „Stakhr.“³¹ стены и бойницы которой, имеют много общего с фортификационными сооружениями

²⁷ См.: С. П. Толстов. Древний хазар. М., 1948, табл. 40.

²⁸ См.: А. В. Саламзаде. Указ. работа, стр. 113.

²⁹ Л. С. Бретаницкий. Указ. работа, стр. 75.

³⁰ См.: Геродот. История, кн. III, гл. 92. Л., 1972, стр. 169.

³¹ E. Herzfeld. Iran in the ancient. London, New York. 1941. табл. XCII, XCIII.

³² См.: С. П. Толстов. Древности верхнего Хорезма. ВДИ, 1941, стр. 178.

Средней Азии, в их архитектуре явно прослеживается взаимное влияние. Местные условия и строительная практика стран Средней Азии творчески переработали отдельные элементы архитектуры Ирана и уже через зодчество древнего и эллинистического Хорезма, видимо, оказали влияние на архитектуру второй бакинской крепости. К памятникам древнехорезмского типа можно отнести поселения, появившиеся на смену длинным домам амирабадского типа, так называемые городища с жилыми стенами—Кюзели-гыр и Калалы-гыр, датируемые VI—IV вв. до н. э.³², Джанбас-кала III в. до н. э.³³, Кой-Крылган-кала, IV вв. до н. э.³⁴ и другие постройки древнего Хорезма, а также ряд сооружений эллинистического периода истории Хорезма, город Топра-кала III в. н. э., три дворцовых доңжона и сорок две башни крепостной стены, покоящиеся на пирамидальном основании³⁵, замок Якке-парсан IV в. н. э.³⁶, замок Тешик-кала VI—VII вв. н. э.³⁷ и многие другие.

После подробного анализа всех перечисленных сооружений мы убедились, что основной доңжон с защитной малой башней перед входом и все стены внутренней цитадели могли иметь некоторое влияние фортификационных сооружений Ахеменидского Ирана, но в основном они создавались под сильным воздействием архитектуры древнего и эллинистического Хорезма, где на протяжении почти тысячелетия были очень распространены оборонительные сооружения описываемого типа.

Поэтому мы считаем, что относить вторую бакинскую крепость к эпохе Ахеменидов ошибочно. Она, видимо, строилась в несколько этапов, начало можно отнести к первым векам до нашей эры, а окончание или достройку с определенным добавлением тех или иных частей ее уже к эпохе Сасанидов. Возможно это было в конце III в. н. э. при Шарпуре I, когда наставник царя царей и верховный жрец (Магупат) всего государства Картир укреплял единую веру, основывал храмы огня, устанавливал статус жреческих корпораций, искоренял еретические учения, разрушал «капища девоу».

Верховному жрецу Картиру сасанидское государство обязано своей религией³⁸.

Сасанидский Иран упорно насаждал и поддерживал зороастризм, ставший догматической государственной религией.

Албания при Сасанидах окончательно подчинилась Ирану и вошла вместе с персидским Азербайджаном (Атропатеной) в состав Северного Наместничества³⁹.

В отличие от Атропатены, бывшей чисто зороастрийским государством, Албания в основном исповедовала ряд древних религий.

Страбон указывал, что албаны «почитают богов—Гелиоса, Зевса и Селену, в особенности же Селену⁴⁰, иными словами бога солнца, верховного бога Неба и богиню Луны⁴¹. Но город Баку и весь Апшеронский полуостров, на котором горело много естественных «вечных» огней, несомненно, был средоточием поклонения солнцу и огню в древней

³² См.: Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. История искусства Узбекистана М., 1965, стр. 32, рис. 9.

³³ См.: Кой-Крылган-кала. Памятники культуры древнего Хорезма IV в. до н. э.—IV в. н. э. М., 1967, стр. 307, рис. 129.

³⁵ См.: Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. Указ. работа, стр. 43.

³⁶ См.: С. П. Толстов. Древний хорезм. М., 1948, стр. 126.

³⁷ См.: Г. А. Пугаченкова, Л. И. Ремпель. Указ. работа, стр. 119.

³⁸ См.: В. Г. Луконин. Культура Сасанидского Ирана. М., 1969, стр. 16.

³⁹ См.: История Азербайджана, т. I, Баку, 1958, стр. 80.

⁴⁰ См.: Страбон, кн. XI, гл. 4, 7 (с 503) (Цит. по К. Тревер, стр. 151).

⁴¹ См.: К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959, стр. 151.

Албании⁴². Видимо, на Апшероне, особенно в южной его части, была упоминаемая Страбоном храмовая (священная) область⁴³, в которую входили несколько священных участков (Бак-Ван, Сабайл, Шых и др.). Храм являлся не только культовым, но и административным, юридическим и военным центром. Во главе такой области стоял жрец, пользовавшийся всей полнотой власти⁴⁴. Некоторые крупные исследователи, ссылаясь на отсутствие достаточной письменной истории, сомневались в значении апшеронских огней как зороастрийского центра Албании⁴⁵. В то же время по некоторым сведениям в 624 г. византийский император, вторгшийся в район Баку, разрушил много храмов, где персы поклонялись горевшему газу⁴⁶.

Для защиты популярных в описываемые времена храмов, а также большого числа людей, селившихся вокруг храмового участка, возникла эта интересная по своей архитектуре крепость, на холме, в обрыве образа которой положено гармоническое сочетание двух зрелых архитектурных культур апшеронской и хорезмской.

Проект реставрации подтвердил наше мнение, что вторая бакинская крепость, была оборонительного характера, а необходимость в ней могла возникнуть только тогда, когда еще не было крепостной стены, охватывавшей большинство жилой застройки и священный комплекс Бак-ван⁴⁷, название которого впоследствии было отнесено ко всей огороженной стенами части и, претерпев ряд изменений, стало называться городом Баку.

Мудрость и чувство целесообразности никогда не позволило бы людям того времени возвести относительно небольшое оборонительное сооружение рядом с крупной крепостью, а наоборот, заставило бы их вложить труд и средства на то, чтобы укрепить основной город.

Отсюда вывод, что верхняя крепость была возведена раньше основных стен города. Слова Бакуви, что верхушка башни была разбита не снарядами, а балистами, говорят, что она существовала задолго до огнестрельного оружия.

На картине «Вид города Баку, снятый с приезда от г. Шемахи» мы обнаружили здание, покрытое куполом и напоминающее нам капище в Сураханах⁴⁸, видимо, бывший гарнизонный храм зороастрийцев. Это еще раз говорит в пользу нашего предположения о возникновении отдельных построек в эпоху Сасанидов. О древности крепости можно судить и по фразе Э. Челеби: «Внутри крепости имелись семьдесят старых домов, покрытых земляной крышей» (видимо, типа карадамов со ступенчато-балочными перекрытиями—дарбази). Если стены и доңжон внутренней цитадели решены под сильным влиянием замков хорезма, то наружные стены второй бакинской крепости построены уже в чисто апшеронской манере, о чем говорят вертикальные каменные стены, круглые башни, прямоугольные бойницы и характерные стрельчатые,

⁴² См.: Д. А. Ахундов. Пути развития архитектуры древних храмов Азербайджана и стран Ближнего Востока. XVI науч. техн. конфер. вузов Закавказья. Аннотация докл. г. Тбилиси, стр. 9—10, 1971.

⁴³ См.: К. В. Тревер. Указ. работа, стр. 150.

⁴⁴ Там же.

⁴⁵ См.: В. В. Бартольд. Соч. т. II, ч. 1, М., 1963, стр. 776.

⁴⁶ Г. Харат. Венецианец Марко Пало, М., 1956, стр. 114.

⁴⁷ См.: Д. А. Ахундов. К истории возникновения башенных храмов зороастрийцев мидийского типа на Ближнем Востоке XIII Междунар. конгресс по истории наук. Матер. по истории техники. М., 1971, стр. 4, 5.

⁴⁸ См.: М. Усейнов, Л. Бретаницкий, А. Саламзаде. Указ. работа, стр. 310, рис. 291.

мерлоны⁴⁹. Надо сказать, что на внутренних стенах и донжоне мерлоны и бойницы приняты также апшеронского типа, а не хорезмские.

Совершенно разные по своей архитектуре внутренний замок и наружные крепостные стены говорят о том, что цитадель была, несомненно, построена раньше, чем наружные стены, превратившие ее из замка в крепость⁵⁰. На территории крепости со временем разместились жилые дома и культовые сооружения; весь комплекс, вероятно, служил резиденцией правителя, так как в описываемый период в нижней части территории, которая лишь впоследствии была обнесена крепостной стеной, видимо, не было зданий, которые смогли бы служить безопасной базой для размещения правителя и его двора.

На территории крепости, судя по последней картине, имеются мечеть и сохранившаяся постройка заброшенного капища. Отсутствие христианского храма, который, несомненно, дошел бы до середины XVIII в., когда вероятно была нарисована картина, говорит, что крепость, или по крайней мере цитадель, была построена до принятия Албанией христианства, т. е. раньше IV в. н. э., как уже отмечалось где-то в первых веках до нашей эры, или в первых веках нашей эры.

Вся цитадель (Ич-кала) носит на себе отпечаток влияния хорезмской замковой и культовой архитектуры.

Прямоугольная с пирамидальным основанием и квадратной в плане верхней частью, увенчанной характерными, стрельчатого очертания, мерлонами, башня Гюлле—донжон возникла от двух архитектурных школ—апшеронской и хорезмской, претерпев полностью все региональные изменения и являя собой блестящий образец архитектурного произведения.

Внешнее сходство донжона второй бакинской крепости с башнями древнего хорезма подчеркивается также наличием предвходной башни, защищающей подступы к ее входу. Кроме того, стены окружающие башню имеют характерный для замков Хорезма наклон с бойницами в невысокой вертикальной верхней части.

Главная башня второй бакинской крепости имеет и отличительные черты, появившиеся под влиянием местной апшеронской архитектуры. Донжон возведен не из сырцового кирпича, а из прочного камня-известняка. Учитывая это, архитектор, создавший башню, правильно использовал пирамидальный цоколь под активную оборону, разместив в нем помещение со специальными бойницами, выходящими, видимо, на две стороны, из которых можно было поливать противника горячей нефтью. Входная дверь в башню решена без бойниц.

В хорезмских башнях пирамидальный цоколь возводился из относительно непрочного кирпича-сырца, и был сплошным, поэтому в нем устраивали узкие проходы или лестницы, а иногда и неширокий колодец. В бакинской башне этаж, размещенный в пирамидальном цоколе, был, вероятно, перекрыт сводом в направлении уширения пирамиды, что позволило легко использовать вертикальные боковые стены под бойницы. Второй верхний этаж с наружными размерами, приблизительно по равным 7,0 м. перекрыт или плоским куполом или дарбазообразным ступенчато-балочным перекрытием с люком на крышу, которая была обрамлена каменным парапетом со стрельчатыми мерлонами. Крыша являлась как бы третьим ярусом обороны. Вся башня имеет примерную высоту до верха мерлонов 18—20 м.

Учитывая, что на первый ярус обороны башни можно попасть через

специальную площадку, расположенную между донжоном и предвходной башней, приподнятой на высоту 3,6—4,0 м, не исключена возможность, что под первым ярусом было склепообразное помещение для хранения продуктов или оружия.

Принимая во внимание большую толщину стен нижней части пирамидального цоколя, в нем могла быть устроена винтовая лестница в кладовую (разрез 1—1, рис. 3).

Таким образом, донжон второй бакинской крепости представлял собой боевую башню с круговой трехъярусной обороной. Хорезмские башни в основном обеспечивались одним оборонительным ярусом реже двумя, но они часто имели рядом с основным донжоном одну или две вспомогательные башни, создававшие более широкую оборону основного донжона⁵¹. Если проанализировать внешний облик реставрированной нами башни и запроектированный предполагаемый разрез бакинского донжона, становится понятным, что он являлся первоосновой в создании образов средневековых оборонительных квадратных в плане башен-донжонов апшеронских замков, относящихся к VIII—XII вв. н. э.⁵²

В связи с землетрясением, происшедшим в 1176 г., причинившим значительные разрушения, Шемахе, г. Баку на короткое время становится столицей Ширваншахов⁵³.

Сильноукрепленная вторая бакинская крепость, по всей вероятности, была использована, как резиденция. Отдельные исследователи предполагают, что временная резиденция была построена на месте существующего Дворца Ширваншахов, построенного XV в.⁵⁴

Раскопки, которые велись на территории дворца В. Н. Левиатовым в 1944 г.⁵⁵ и раньше в 1924 г. (руков. Е. А. Пахомов), АзЦУОПом в 1932—1933 гг. (руков. И. П. Щерблякин),⁵⁶ Музеем истории Азербайджана АзФАН в 1938—1939 гг., показали, что до строительства на исследуемой территории Дворца Ширваншахов находились обычные жилые дома апшеронского типа. Во время раскопок в 1932—1934 гг., проводимых АзЦУОПом, было обнаружено, что дворцовое здание частично перекрывают массивные фундаменты какой-то постройки⁵⁷. Но предположить, что это была временная резиденция, при наличии сильноукрепленной второй бакинской крепости с внутренней цитаделью, нам ка-

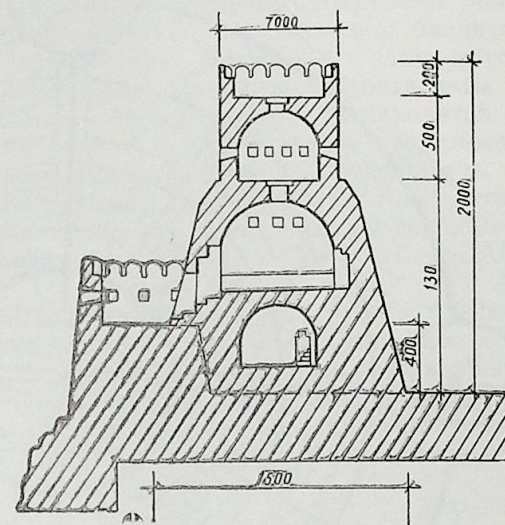

Рис. 3.

⁴⁹ См.: С. П. Толстов. Указ. работа. Тешик-кала. Табл. 40, Якке-Парасан, рис. 72, и др.

⁵² Имеются в виду квадратные башни Гюлле-донжовы в г. Баку, Джаббахана, в Раманах в Мардакянах и Шаганах. (примеч. автора).

⁵³ См.: А. В. Саламзаде. Указ. работа, стр. 112.

⁵⁴ См.: Там же, стр. 113.

⁵⁵ Автор участвовал в раскопках 1944 г.

⁵⁶ См.: В. Н. Левиатов. Памятники Азербайджанской культуры (Бакинский Дворец Ширваншахов). Баку, стр. 44—45.

⁵⁷ Там же, стр. 9.

⁴⁹ См.: Д. А. Ахундов. Вторая Бакинская крепость, стр. 36

⁵⁰ Д. А. Ахундов. Там же, стр. 36.

жется мало вероятным, так как если бы это была резиденция Ширваншахов, то она просматривалась бы гораздо обширнее, а не только под какой-то частью здания дворца.

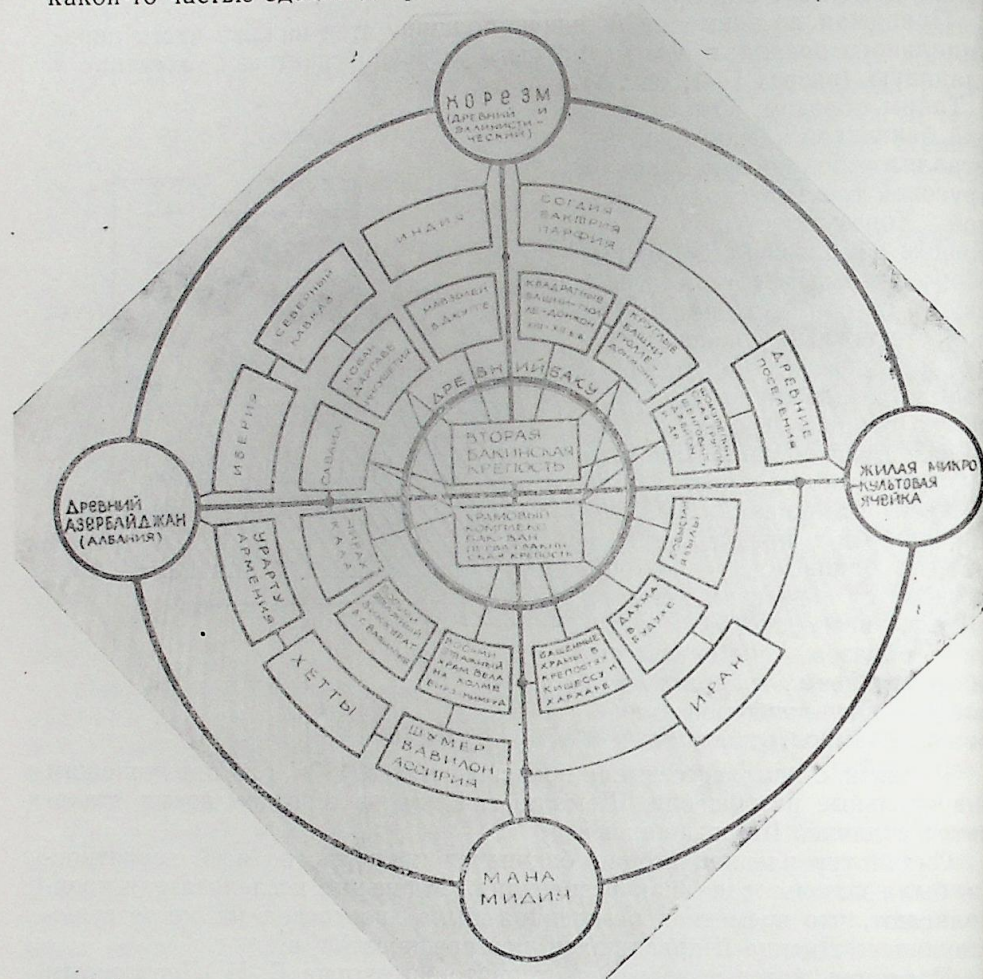

Рис. 4. Архитектограмма взаимовлияний древних культур.

Ширваншах Халиллулла I в XV в. построил существующий комплекс дворца, который был обнесен самостоятельной стеной с башнями, превратив ее во внутреннюю цитадель основной бакинской крепости⁵⁸. Именно с XV в., то есть с появлением новой цитадели Ширваншахов, вторая бакинская крепость потеряла значение и постепенно в XVIII в. превратилась в руины, которые к счастью были зарисованы художником Г. Сергеевым⁵⁹, что дало нам возможность сделать проект реставрации и вернуть ее образ истории архитектуры.

На основе проделанных нами исследований и результатов последней работы, мы смогли составить архитектограмму взаимовлияний архитектур Азербайджана и стран Ближнего и Среднего Востока (рис. 4).

Учитывая, что анализ посвящен древнему Баку и его двум крепостям, мы помещаем их в центре объединенных общим кругом. Справа

располагаем начальную ступень развития всех архитектур, жилую микрокультовую ячейку древних поселений. Сверху над второй крепостью г. Баку размещаем Хорезм с взаимовлияющими Индией, Согдией, Бактрией и Парфией. Снизу под первой бакинской крепостью с ее двумя культовыми башнями, одна из которых сохранилась (Девичья Башня), располагаем древние Ману и Мидию со взаимовлияющими архитектурами Шумера, Вавилона и Ассирии. Слева от бакинского круга расположен древний Азербайджан—Албания и священный храмовый участок Сабаил с прямоугольной башней, решенной под влиянием бакинского храма, взаимовлияющего на архитектуру Хорезма и влияющего на пирамидальную башню второй бакинской крепости. Все остальные элементы указаны, в какой зависимости друг от друга они находятся. Эта архитектограмма наглядно показывает те генетические взаимосвязи, которые способствовали развитию Ближневосточной архитектуры.

В истории древнего и средневекового градостроительства встречались примеры возведения второй крепости—замка рядом с городом-крепостью. Примером может служить „QASR AL—HAYR AL—SHARQI“ в Сирии⁶⁰ и ряд др.

Наиболее существенным выводом, который может быть сделан на базе освещаемых нами материалов, сопоставительных анализов и проектов реставраций, это то, что благодаря им окончательно, с нашей точки зрения, решается большой дискуссионный вопрос, волновавший многих исследователей о том, что из себя представляла и где находилась вторая бакинская крепость и каков был характер ее архитектуры⁶¹.

Д. А. Ахундов

Икинчи Баки галасынын јерләшдији јер вә ме'марлығы

ХҮЛАСӘ

XIII—XVIII әсрләрдә Бақыда олмуш бир сыра сәјјаһлар шәһәрдә ики гала олдуғуну гејд етмишләр.

Тарихи-чоғрафи мәнбәләрин өјрәнилмәси, Бақы шәһәрини әкс етдирән хәритә вә гравүраларын тәһлили нәтичәсиндә икинчи Бақы галасынын галыгларыны ашкар етмәк мүмкүн олмушду. Буналарын ичәрисиндә, Ә. Р. Әл. Бакувинин јаздығы кими, башы манчанагла дағдылмыш гүллә ајдын көрүнүр.

Мәнбәләрә истинад едиләрәк, һәмин галанын гүллә илә бирликдә бәрпа едилмә ләјиһәсини тәртиб етдик. Онун ич галасы камилләшмиш гәдим, Харәзм вә Абшерон ме'марлыг мәктәбинин тәсири алтында һәлл едилмишдир. Ич галаны эһатә едән гала диварлары даһа гәдим олуб, Абшерона хас олан ме'марлыг үслубунда ичра едилибмиш. Икинчи галанын диварлары индики Ичәришәһәр диварларындан даһа әввәл тикилибмиш ки, буну да онун ме'марлығындан көрмәк олар.

Икинчи галанын, нефт газларынын тәбии ихрач олдуғу, чәнуб һиссәсиндә бүтхана вә гүлләвары мә'бәд јерләшибмиш. Вахты илә бу комплексин бүтүн объектләри үмуми гала диварлары илә эһатә олунмуш вә бәлкә дә бура аллаһын јери (Агвам) адланырмыш. Бура биринчи Бақы галасы иди, онун да әтрафында һеч бир һасарла горунмајан эһали мәскән салмышды. Буна көрә дә, Ә. Чәләбинин дедији кими, тәпәдә дүзбучаг планлы икинчи галанын тикилмәси гәрәра алынды. Һәр ики гала индики «Ичәришәһәр» галасындан гәдим иди.

Икинчи галанын «Ичәришәһәр»ин шимал-шәргиндә јерләшдији дөгит мүәјјән едилмәклә, бу һагда әмәлә кәлән анлашылмазлыгларә сон гојулду.

⁶⁰ Dr. Oleg Grabar. Qasr al—hayr al—sharqi. Le Annales archeologiques de Syrie. tome II, Damas, 1965. стр. 105—120. табл. 2, 3, 4.

⁶¹ Д. А. Ахундов. Вторая бакинская крепость, стр. 37.

⁵⁸ См.: В. Легкобытов. Бакинская провинция. Обзорение российских владений за Кавказом, ч. IV. СПб., 1836, стр. 81—82 (цит. по В. Н. Левиатону).

⁵⁹ К. Керимов. указ. работа, стр. 154.

Э. Э. АЛИ-ЗАДЕ

НЕКОТОРЫЕ СВЕДЕНИЯ О ПРЕДВОДИТЕЛЕ ВОССТАНИЯ ЗИНДЖЕЙ АЛИ ИБН-МУХАММАДЕ

Восстание зинджей—рабов в южном Ираке (869—883 гг.) возглавил Али ибн-Мухаммад, известный впоследствии как Сахиб аз-Зиндж (вождь зинджей). В вопросе о происхождении Али ибн-Мухаммада исследователи сталкиваются с большими трудностями, так как единого мнения по этому поводу не существует. Одни источники утверждают его арабское происхождение, другие—считают его персом. Существует и такая категория исследователей, которые вовсе умалчивают о его происхождении, не давая каких-либо сведений по этому вопросу.

Али ибн-Мухаммад родился в местности Варзанин¹, где по данным ат-Табари, провел часть своей жизни². Естественно, место его рождения наталкивало некоторых историков на мысль о том, что Сахиб аз-Зиндж—перс. Это свое предположение они аргументируют тем, что его дед по отцовской линии—Абд ар-Рахим—родился в Талликане, одной из провинций Фарса. Однако ат-Табари, современник восстания зинджей, пишет, что Али ибн-Мухаммад происходил из арабского племени абд ал-кайс³. Абд ар-Рахим впоследствии переселился в Ирак, где женился на невольнице из Синда, и от этого брака у них родился сын Мухаммад—отец Али ибн Мухаммада. Дед Али ибн-Мухаммада по материнской линии, по его же словам, Мухаммад ибн Хаким—куфийский араб⁴ из племени бану асад был сторонником Зайда ибн-Али ибн-ал-Хусайна в его борьбе против омейядского халифа Хишама ибн-Абд ал-Малика (724—743 гг.)⁵. Когда в 738—739 гг. Зайд был убит, дед Али ибн-Му-

¹ Варзанин—одна из деревень Рея; см. Иакут. Му'джам ал-булдан, т. IV, стр. 921.

² Ат-Табари. Тарих ал-уамм ва-л-мулк, т. VI, ч. II, стр. 174.

³ Ат-Табари. Указ. работа. Большая ветвь племени абд ал-кайс населяла Бахрейн (см. Ал-Балазури, Футух ал-булдан стр. 89). Совместно с другими арабскими племенами абд ал-кайс совершало набеги на побережье Ирана, пользуясь временным ослаблением Иранского государства. Веудивительно, поэтому, что в Фарсе жило много арабов, в том числе и из абд ал-кайса. Когда же началось завоевание персами Бахрейна, племя абд ал-кайс попало в число тех арабских племен, кого он (Шалур) «строго наказал, выслел в Хаджар, (где они жили вплоть до ислама).

⁴ Ат-Табари. Указ. работа, стр. 72. Ибн-ал-Асир, ал-Камил, стр. 72.

⁵ Зайд ибн-Али—внук шиитского имама Хусейна—возглавлял самостоятельную секту зейдитов (см.: К. А. Беляев, Мусульманское сектанство. М., 1957, стр. 45). Зайд ибн-Али ибн-ал-Хусайн выступил против халифа по причине разногласий в вопросах наследования власти (см.: Ибн-ал-Асир, т. IV, стр. 240).

хаммада бежал в Рей и обосновался в одной из деревень Рея—Варзанине. Очевидно, Мухаммад ибн-Хаким женился здесь (источники не называют имени его жены) и у них родился сын по имени Али ибн-Рахиб ибн-Мухаммад ибн-Хаким. Поскольку, источники указывают, что Али ибн-Мухаммад родился и вырос в Варзанине, то надо полагать, что его отец прибыл в Рей, где и женился на дочери Али ибн-Рахиба по имени Карра⁶.

В то время, как большинство авторов подтверждает его арабское происхождение⁷, группа источников признает его персом и называет Бехбудом⁸.

По версии ал-Кайрувани, предок Али ибн-Мухаммада был персом (аджам) из числа жителей Варзанина в Реие. Вот, что он пишет: «Би-шр ибн-Мухаммад ибн-Абд ар-Рахман ибн-Рахиб сказал.

—Он (Али ибн-Мухаммад)—двоюродный брат моего отца и (тем самым) мой отец близкий родственник Али ибн-Мухаммада ибн-Абд ар-Рахмана ибн-Рахиба, а Рахиб—человек из аджамов (неарабов) из числа жителей Вартина в Рее⁹. Однако у Иакута мы не находим такого названия (اورتين), но у него имеется (ورثين) расположенный в Мавераннахре¹⁰. Ал-Мас'уди подтверждает его персидское происхождение¹¹. А. Улаби, исходя из вышеизложенного полагает все же, что Али ибн-Мухаммад был персом и объясняет его превосходное знание арабского языка тем, что арабы Ирака смешались с населением Фарса¹².

Нам кажется, что Али ибн-Мухаммад был арабом по происхождению, ибо если бы он был персом, то современные ему авторы, особенно ат-Табари, не преминули бы отметить его персидское происхождение.

Али ибн-Мухаммад, прибыв в Ирак, поселился в Самарре новой столице халифата. О предшествующем периоде его жизни у нас никаких сведений нет. Однако можно предположить, что он получил неплохое образование, так как в Самарре обучал мальчиков каллиграфии, синтаксису, а также астрономии, астролябии и магии¹³, что являлось средством к существованию. В Самарре же он наладил связи с приближенными к халифу ал-Мунтасиру (861—862 гг.) людьми, такими как Ганим аш-Шатран-джи, Саид ас-Сагир ал-Хадим¹⁴. Благодаря им Али ибн-Мухаммад был хорошо осведомлен о закулисных делах халифского двора. Кроме того, надо полагать, что это знакомство служило ему главным источником существования: известно, например, что он сочинял панегирики (мадхи) в честь этих придворных, прославляя власть имущих, за что последние щедро его¹⁵ одаряли. До нас дошло лишь несколько панегириков Али ибн-Мухаммада.

Находясь под впечатлением дворцовых интриг и пользуясь слабостью центральной власти, сосредоточенной в руках тюрок, Али ибн-Мухаммад решил воспользоваться создавшейся ситуацией. Но он отлично понимал, что выступление его в Самарре не принесет успеха вследствие сильного контроля со стороны халифской тюрокской гвардии. Поэтому

⁶ Ат-Табари. Указ. работа, стр. 174; Ибн-ал-Асир, стр. 72.

⁷ Ат-Табари. Указ. работа; Ибн-ал-Асир. Указ. работа; Ибн-Аби-л-Хадид, т. VIII, стр. 311.

⁸ Ибн-ал-Джаузи. Ал-Мунтазам, т. V, ч. II, стр. 69, 74, 75; Абу-л-Махасин. Ан-Нуджум аз-Захира, т. III, стр. 48, Ас-Суйуни, стр. 146.

⁹ Ал-Кайрувани. Зухр ал-Адаб. Цит. по Ф. ас-Самир. Восстание зинджей, стр. 52—53.

¹⁰ Иакут. Указ. работа, стр. 921.

¹¹ Ал-Мас'уди. Мурудж, т. I, стр. 312.

¹² А. Улаби, стр. 16.

¹³ Ибн-Аби-л-Хадид. Шарх Нахдж ал-Балага, т. VIII, стр. 311.

¹⁴ Ат-Табари. Указ. работа, стр. 174.

¹⁵ Там же.

ареной своих действий Али ибн-Мухаммад избрал Бахрейн, так как он отдален от центра халифата, а также, как полагают, из-за его родственных связей с племенем абд-ал-кайс, населявшим Бахрейн. Вскоре ему удалось сплотить вокруг себя людей, оставшихся преданными ему вплоть до разгрома восстания зинджей. Первые сподвижники Али ибн-Мухаммада были мавали и ремесленниками. Среди них можно упомянуть Йахйу ибн-Мухаммада ал-Бахрани—мавлу бану дарим, Йахйу ибн-Али Са'лаба, мелкого торговца; Сулаймана ибн-Джа'ми—негра, мавлу бану хинзила, Мухаммада ибн-Салима и др.¹⁶.

В Бахрейне Али ибн-Мухаммад провозгласил себя потомком Али ибн-Аби Талиба и призвал население Хаджара примкнуть к нему. Часть жителей действительно примкнула к нему и поддержала его, а другая часть выступила против. В результате между этими двумя группами произошло кровопролитное сражение¹⁷. В Хаджаре сложилась неблагоприятная для Али ибн-Мухаммада обстановка. Поняв это, он направился в ал-Ахса¹⁸, где его ожидал успех. Али ибн-Мухаммад пребывал там у бану шамас, одного из кланов бану са'д бану тамим, самого могущественного племени¹⁹. Население Бахрейна считало его своим пророком²⁰ до тех пор, пока он не стал собирать с них хараджи иссякла (вследствие этого) его власть над ними²¹.

Пошатнувшийся авторитет в Бахрейне вынудил Али ибн-Мухаммада вместе с верными ему людьми переселиться в пустыню, где он, кочуя с места на место, пытался привлечь на свою сторону арабов, проповедуя какие-то новые стихи Корана. В пустыне он окружил себя ореолом святого, став выдавать себя за мессию (ал-махди ал-мунтазар), вернувшегося в мир после своей смерти. В пустыне он выступал, очевидно, с проповедями, подстрекая бедуинов выступить против халифа, а также против той части населения, которая его не поддерживала. Это ему некоторое время удавалось. Вместе со своими сторонниками Али ибн-Мухаммад двинулся к местности ар-Радм²², где в результате сражения потерпел поражение. Здесь уместно упомянуть, что бедуины—люди особого склада характера, в силу своего образа жизни не очень податливы ко всякого рода проповедям и поэтому не пошли за ним. Это было второй неудачей Али ибн-Мухаммада, и он принял решение перенести поле своей деятельности в Басру, являвшуюся в то время крупнонаселенным центром. А чтобы не уронить авторитета в глазах своих сподвижников и сохранить ореол «святости», он объяснил им свой переезд в Басру таинственным открытием свыше:

«...вдруг (небо) покрылось тучами, сверкнула молния, загредел гром, и вдруг оттуда (с неба) раздался громовой голос, который произнес: Иди в Басру!»²³

В 868 г. Али ибн-Мухаммад прибыл в Басру, правителем которой в то время был Мухаммад ибн-Раджа ал-Хадари. Здесь уже на протяжении двух лет шла непрерывная борьба между двумя племенами Басры—ал-билал и ас-са'д. Али ибн-Мухаммад попытался воспользоваться

конфликтом между этими племенами и склонить на свою сторону одно из враждующих племен²⁴. В Басре четверо сподвижников Али ибн-Мухаммада в мечети пытались проповедовать идеи своего «мессии»; халифская стража выдворила их из мечети. Призывы Али ибн-Мухаммада в Басре не имели массового успеха, и он вынужден был, покинув город, бежать в Багдад. Басрийские единомышленники Али ибн-Мухаммада, а также его семья (жена, старший сын, дочь и невольница) были заключены властями в тюрьму²⁵.

Однако, несмотря на неудачу, пребывание в Басре принесло Али ибн-Мухаммаду определенную пользу: во-первых, он ознакомился с экономическим и политическим положением Басры; во-вторых, здесь он приобрел таких преданных себе людей, как Али ибн-Аббан ал-Мухаллаби и двух его братьев—Мухаммада и Халила. Первый из них впоследствии сыграл выдающуюся роль в восстании зинджей. Тот факт, что к Али ибн-Мухаммаду примкнула одна ветвь мухаллабитов, не вызывает удивления, если вспомнить, что они питали злобу против Аббасидов, лишивших их обширных земельных владений в Басре²⁶.

По пути в Багдад Али ибн-Мухаммад был схвачен правителем Васыта Мухаммадом ибн-Аби-л-Авном. Однако он бежал в Багдад, где и оставался в течение года. Здесь он продолжал развивать свою деятельность, упорно спланивая вокруг себя новые силы, и, как отмечают источники, полностью властвовал над их душами, выдавая себя за воплощение бога. Он утверждал, что знает все тайные мысли своих людей и осведомлен о помыслах и действиях каждого из них. Затуманивая умы своих сторонников, он говорил им, что просил Всевышнего сообщить ему правду о своей миссии, «... и явилось ему Писание, которое Он написал для него (Али) и взглянул на стену, но не увидел того, кто писал»²⁷.

Рассказами о будущем государстве, структуру которого от тщательно продумал, Али ибн-Мухаммад также распалял воображение своих слушателей. Находясь в Багдаде, он не терял связи с Басрой, откуда ему сообщили, что враждующие между собой племена ал-билал и ас-са'д восстали, в самом городе произошли кровопролитные вооруженные столкновения: правитель города Мухаммад ибн-Раджа изгнан. Смутьяны открыли тюремные ворота, выпустив всех заключенных на свободу, среди которых оказались близкие родственники Али ибн-Мухаммада. Городской бейт ал-мал был разграблен, дворцы опустели, так как городская знать в панике покинула город, ставший ареной борьбы двух племен²⁸. В сентябре 869 г. Али ибн-Мухаммад возвратился в Басру. Вместе с ним прибыли Али ибн-Аббан, Йахйя ибн-Мухаммад, Мухаммад ибн-Салим, Сулайман ибн-Джами' и другие, т. е. те, кто бежали с ним в свое время и те, которые примкнули к нему в Багдаде. Не исключена возможность, что в басрийских событиях были замешаны и его сподвижники.

В окрестностях Басры Али ибн-Мухаммад остановился в Баранхале²⁹, в местности под названием ал-Каср ал-Кураши на берегу реки Умуд ал-Кураши³⁰. Как пишет Т. Нёльдеке, здесь он выдавал себя за доверенное лицо сына ал-Васика—халифа ал-Мухтади, которому была

¹⁶ А т-Т а б а р и. Указ. работа.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Один из населенных пунктов Бахрейна. И а к у т, т. III, стр. 148.

¹⁹ Ф а с-С а м и р. Указ. работа, стр. 56. Племя тамим еще со времени Омейядов активно поддерживало хараджитов и неоднократно выступало против центральной власти.

²⁰ Точных сведений о содержании его проповедей не имеется.

²¹ А т-Т а б а р и. Указ. работа, стр. 174.

²² Большое поселение жителей племени абд ал-кайс в Бахрейне. И а к у т. Указ. работа, т. II, стр. 774.

²³ А т-Т а б а р и. Указ. работа, стр. 175; И б н-а л-А с и р. Указ. работа, стр. 73.

²⁴ А т-Т а б а р и. Указ. работа.

²⁵ Там же.

²⁶ А л-Б а л а з у р и. Указ. работа, стр. 375.

²⁷ А т-Т а б а р и. Указ. работа, стр. 175.

²⁸ Там же.

²⁹ Один из округов Басры.

³⁰ Обычай называть реки—каналы по имени тех, кто их прорывал, был широко распространен в Басре. См.: А л-И с т а х р и, Масалик, стр. 79.

поручена продажа солончаковых земель, принадлежавших халифу³¹. В эту кампанию он вовлек людей и стремился наладить контакты с зинджами, обрабатывавшими эти земли. Али ибн-Мухаммад знакомился с условиями их жизни и работы, и с другой стороны продолжал интересоваться событиями в Басре. Постепенно вокруг него стали собираться зинджи, привлеченные его многообещающими речами и проповедями.

Воззрения Али ибн-Мухаммада

На всех этапах своей деятельности Али ибн-Мухаммад неоднократно прибегал к испытанной теории, а именно, учению о мессии, распространенному в форме махдизма. Как известно, идея о мессии существовала на всех этапах истории ислама³², и, как отмечает Е. А. Беляев, махдизм часто «...вопреки желаниям господствующих классов и их идеологов служит знаменем антифеодальных восстаний»³³. Усиление феодальной эксплуатации все больше вселяло в людей надежду и веру в спасение «свыше», они с нетерпением ожидали появления спасителя, который избавил бы их от притеснения и всех невзгод. Этим спасителем предполагался «скрывшийся, но ожидаемый» имам. «Ожидаемый махди» являлся, по их мнению, лишь только восстановителем дела последнего пророка Мухаммада, «по следам которого он ступает»³⁴.

Следует отметить, что Али ибн-Мухаммад сумел воспользоваться учением о махди, как это отмечалось, для привлечения на свою сторону арабов. Неудивительно поэтому, что он провозгласил себя «алави» — потомком Али ибн-Аби Талиба, так как род последнего почитался верующими как род святомучеников. В этой связи он называл себя Али ибн-Мухаммад ибн-Ахмад ибн-Али ибн-Иса ибн-Зайд ибн-Али ибн-ал-Хусайн ибн-Али ибн-Аби Талиб³⁵.

Поняв несостоятельность этой версии, предводитель зинджей позднее стал утверждать, что он — Али ибн-Мухаммад ибн-Абд ар-Рахим ибн-Рахиб ибн-Ияхйа, где под Ияхей подразумевался сын убитого в Хорасане Зайда ибн-Али — внука ал-Хусайна ибн-Али ибн-Аби Талиба³⁶.

³¹ Т. Нёльдеке, стр. 149.

³² И. Гольдциер, Секты и сектанство, стр. 176—248; Е. А. Беляев Указ. работы, стр. 26; И. П. Трушевский Ислам в Иране, стр. 277—279.

³³ Е. А. Беляев, Указ. работа, стр. 27.

³⁴ И. Гольдциер, Указ. работа, стр. 229.

³⁵ Ат-Табари, Указ. работа, стр. 176. Как видим, он пытался выдать себя за прямого потомка Али ибн-Аби Талиба, что однако не подтверждается ни одним из привлеченных нами источников. Авторы сочинений не берутся утверждать достоверность этого факта и поэтому, зачастую, употребляют такие обороты, как: «говорят, утверждают и т. д.». Ал-Иакуби упоминает: «Большинство людей говорит, что он (Али ибн Мухаммад) выдавал себя за потомка Али ибн-Аби Талиба». Ибн Аби-л-Халид передает: «Многие люди и особенно, талибиты, порицали его нисбу» (Ибн Аби-л-Халид, стр. 311). Ибн Тиктака сообщает: «Его нисба не проходит среди алидов» (Ибн Тиктака, стр. 183). Версию о принадлежности Сахиба аз-Зиндж к роду Али ставит под сомнение и Ибн Касир (стр. 18). Здесь уместно привести отрывок из ал-Кайрувани: Рассказал мне Абу Бакр ас-Сули, которому поведал Мухаммад ибн-Аби-л-Азхар об Али-Сахибе аз-Зиндж. Он утверждал, будто является Али ибн-Мухаммадом ибн-Ахмадом ибн-Иса ибн-Зайд ибн-Али ибн-ал-Хусайн ибн-Али ибн-Аби Талиб, да будет Аллах доволен ими. (Но) я был свидетелем рождением Али ибн-Мухаммада и рождения Мухаммада ибн-Ахмада, к которому он себя относит. И было между ними обоими три года (разницы) — цит. по Ф. ас-Самиру, стр. 37. Следовательно, Мухаммад ибн-Ахмад никак не мог быть отцом Али ибн-Мухаммада. С другой стороны, Мухаммад ибн-Ахмад действительно имел сына по имени Али, который однако умер до описываемых событий, поэтому Сахиб аз-Зиндж не мог быть ему сыном» (Там же).

³⁶ Но, согласно ал-Кайрувани, у Ияхи не было ни сына по имени Рахиб, ни какого-либо другого сына, по той простой причине, что сам Ияхйа был убит в возрасте 18-ти лет, не оставив потомства. Поэтому Али ибн-Мухаммад никак не мог восходить к Ияхе (Ф. ас-Самир, Указ. работа, стр. 60).

В Бахрейне он именовал себя Али Абдаллах Мухаммад ибн-Фадл ибн-ал-Хасан ибн-Убайдаллах ибн-ал-Аббас ибн-Али ибн-Али Талибом³⁷. В период пребывания в ал-Бадийе люди звали его Ияхей ибн-Умаром ал-Алави, хотя, как известно, человек с этим именем был убит недалеко от Куфы, очевидно по той причине, что махди и есть пришелец с того света (вторичное явление)³⁸.

По прибытии в Багдад после провала своей деятельности в Басре, Али ибн-Мухаммад стал известен как Ахмад ибн-Иса ибн-Зайд. Когда же он вернулся в Басру и взял ее во время восстания зинджей, среди группы алавитов, прибывших к нему, оказался настоящий Али ибн-Ахмад ибн-Иса ибн-Зайд, и Сахиб аз-Зиндж отрекся от этого очередного вымышленного имени и утверждал, что он принадлежит к Ияхе ибн-Зайду. Перечень этот можно было бы продолжить, однако и вышесказанное достаточно убеждает нас в том, что Али ибн-Мухаммад не относился к роду Али ибн-Аби Талиба и свою нисбу он сфабриковал для того, чтобы повысить авторитет среди масс. Не вдаваясь в более пространные изыскания для опровержения принадлежности Сахиба аз-Зиндж к алави, нам кажется достаточным упомянуть, что отношение его к кайситам уже исключает его родство с Али ибн Аби Талибом — курайшитом.

Али ибн-Мухаммад и хариджиты

Несостоятельность легенды о принадлежности к роду Али побудила Сахиба аз-Зиндж объявить себя сторонником хариджитов, а порой даже и азракитом — наиболее крайним хариджитом. На своем шелковом знамени он велел начертать красным и зеленым стихи из Корана: «По истине Аллах купил (разбивка наша, — Э. А.) у верующих их души и их достояние за то, что им — рай! Они сражаются на пути Аллаха, убивают и бывают убиты, согласно обещанию от Него истинному в Торе, Евангелии и Коране. Кто же более верен в своем завете, чем Аллах? Радуйтесь же своей торговле, которую вы заключили с Ним! Это ведь — великий успех!»³⁹, рассчитывая, очевидно, что поскольку само название хариджитов — «аш-шурат» (الشُّرَاة), то есть, продавшиеся Аллаху за веру, или купленные Аллахом за веру, то и он может быть назван хариджитом. Надпись на знамени завершала его имя: Али ибн Мухаммад⁴⁰. Здесь уже не было ничего, указывающего на его родство с алави. Часть приведенного стиха Корана была выбита на золотых монетах, чеканеных Али ибн-Мухаммадом⁴¹. Следует однако заметить, что начертание упомянутых стихов из Корана еще не означает, что по своим взглядам Сахиб аз-Зиндж являлся азракитом. Во-первых, он придавал этому стиху совершенно иное политическое толкование, состоящее в следующем: если Аллах купил души (в данном случае зинджей), то уже никто не может роспорядиться ими, то есть таким образом он хотел провести черту равенства между рабами и их владельцами. Нам кажется, что это была очередная уловка предводителя зинджей, не столько борющегося за социальное равенство последних, сколько пытавшегося иметь в их лице мощную опору⁴². Это очевидно из хода само-

³⁷ Эта версия Али ибн-Мухаммада также маловероятна, как и первые две, ибо ал-Аббас не был сыном Али ибн-Аби Талиба.

³⁸ Ат-Табари, Указ. работа, стр. 177.

³⁹ Коран, IX, 112. Пер. и коммент. И. Ю. Крачковского.

⁴⁰ Ат-Табари, Указ. работа, стр. 176.

⁴¹ До нас дошли две золотые монеты, одна из которых в настоящее время хранится в Британском музее и описана Дж. Уолкером в 1933 г. Другая — в Париже, проф. Казановым в 1893 г. См. A rare coin of the Zanji by U Wacker from the journal of the royal Asiatic society July, 1933, pp. 651-655.

⁴² А. Улаби, Указ. работа, стр. 43.

го восстания. Лозунг, начертанный на знамени восставших, доказывал не принадлежность Али ибн-Мухаммада к хариджитам, а лишь его желание маскироваться под них. То же самое подтверждается и надписью на монетах: «Тот, на кого не снизойдет откровение Аллаха, они — кафиры» и. «Нет (иного) суда, кроме как (суда) Аллаха и тех, кто поклоняется Аллаху»⁴³. Слова «нет суда, кроме (суда) Аллаха», а вернее: «Судить может лишь Аллах» есть не что иное, как заимствование известного лозунга хариджитов «Ла хукма илла лиллах», выдвинутого ими в самом начале их движения в связи с согласием Али ибн-Аби Талиба на третейский суд⁴⁴.

Али ибн-Мухаммад широко пользовался этим лозунгом, особенно в своих хутбах, начиная их со словословия Аллаха и заканчивая вышеупомянутым «ла хукма илла лиллах» и «Аллах велик Аллах велик и судить может лишь Аллах»⁴⁵. Зинджам Али ибн-Мухаммад велел скандировать эти стихи перед каждым боем. Стараясь придерживаться хариджитской ориентации, Али ибн-Мухаммад считал, согласно ал-Мас'уди, все грехи общими⁴⁶, хотя хариджиты придавали иную форму определению грешности: они считали кафирами всех прочих мусульман (то есть, своих единоверцев), если они не разделяли их воззрений⁴⁷. Точно также, объявляя себя хариджитом, Али ибн-Мухаммад во время своей очередной хутбы в столице зинджей ал-Мухтаре, восхвалял с минбара Абу Бакра и Умара ибн-ал-Хаттаба, не упоминая Усмана ибн-Аффана и Али ибн-Аби Талиба⁴⁸. Как видим, в данном случае Али ибн-Мухаммад совершенно отказался от притязаний на принадлежность к алидам, так как это явно противоречило бы его «хариджитским воззрениям». Более того, во время хутбы он даже проклинал Абу Мусу ал-Аш'ари и Амира ибн-ал-Аса⁴⁹, Му'авийу ибн-Аби Суфйана и прочих влиятельных лиц⁵⁰. Публичные выступления вождя зинджей, демонстрирующего свое знакомство с доктринами азракитов, поощрение им убийства женщин и стариков позволяет ал-Мас'уди сделать вывод, что Али ибн-Мухаммад — азракит, то есть последователь Нафи'а ибн-ал-Азрака, основоположника азракитского движения⁵¹. Это положение ал-Мас'уди нам кажется неверным в силу того, что следование принципам азракитов еще не дает оснований судить о причастности Сахиба аз-Зиндж к этой ветви хариджитов. Жестокие действия зинджей в отношении населения скорее были продиктованы необходимостью, чем являлись отправным пунктом их восстания. Не оставляет сомнения тот факт, что Али ибн-Мухаммад на разных этапах своей деятельности умело использовал политический словарь того времени, стремясь привлечь на свою сторону как можно больше приверженцев.

⁴³ Коран, IX, 112.

⁴⁴ Ал-Багдади. Фарк, стр. 24, 74; Аш-Шахрастани. Указ. работа, стр. 115; Е. А. Беляев. Арабы, ислам..., стр. 159; Э. Р. Агаева. Секта азракитов. Автореф., Баку, 1971.

⁴⁵ Ал-Мас'уди. Мурудж, стр. 438.

⁴⁶ Ал-Мас'уди. Указ. работа, стр. 439.

⁴⁷ Аш-Шахрастани. Указ. работа. См. также: Умар Абу-н-Наср. Ал-Харидж фи-л-ислам, 1956, стр. 59.

⁴⁸ Первые «праведные» халифы.

⁴⁹ Абу Муса ал-Аш'ари и Амр ибн-ал-Ас являлись соответственно арбитрами Али и Муавии в третейском суде (تحكيم) в 657 г., в результате которого часть воинов Али, недовольная его согласием на арбитраж, восстала против него. См.: Ат-Табари, т. III, ч. VI, стр. 37; Е. А. Беляев. Мусульманское сектанство, стр. 32.

⁵⁰ Ал-Мас'уди. Указ. работа, стр. 446.

⁵¹ Там же, стр. 449.

Чәнуби Ираг вә Хузистанда 869—893-чү илләрдә баш вермиш зинчилерин—гара гулларын үсјанына сонралар «Саһиб әз-зинч» («Зинчиләрин рәһбәри») ады илә танынмыш Эли ибн Мәһәммәд башчылыг едирди. Тарихи мәнбәләр онун мәншәјини лазыми дәрәчәдә ишыгландырмадығындан, тәдгигатчылар бу барәдә ваһид рә'јә кәлә билмәмишләр. Бә'зи мәнбәләрдә онун әрәб, дикәрләриндә исә фарс мәншәли олдуғу иддиә едилир. Бизим фикримизчә, Эли ибн Мәһәммәд күман ки, әрәб олмушдур, әкс тәгдирдә мүасири олан мүәллифләр, хүсусилә әт-Тәбәри онун фарс мәншәлилијини гејд етмәјә билмәздиләр.

Мәгаләдә көстәрилик ки, Эли ибн Мәһәммәд һакимијјәти әлә алмаг үчүн көстәрдији бир чох мүвәффәгијјәтсиз чәһдләрдән сонра, нәһајәт 225 һичри илинин рамазан ајында—869-чу илин сентјабрында—е'тибарлы адамлары илә Бәсрә әтрафына кәлмишдир. Бурада о, шорда (дуз чыхарылан јердә) чалышан зинчиләрлә әләгә јарада билмиш вә вәд-едици чыхышы вә данышығлары илә онлары өзүнә чәлб етмиши.

Эли ибн Мәһәммәд фәалијјәтинин бүтүн мәрһәләләриндә меһдичилик шәклиндә јајылмыш зүһур һаггында фикрә дәфәләрлә мүрациәт етмишдир. Неч дә тәәччүблү дејилдир ки, о, өзүнү әләви—Эли ибн Әбу Талибин нәслиндән е'лан етмиш, бунунла мүгәддәс кими танынмышдыр. Шүбһәсиз, Эли ибн Мәһәммәд фәалијјәти заманы дөврүнүн сијаси мәсәләләриндән дә мәһарәтлә истифадә етмиш, беләликлә әтрафына даһа чох садиг адам топламаға чәһд көстәрмишдир.

Ә. С. АББАСОВ

ИСМАЈЫЛЛЫ РАЈОНУНУН БӘЗИ ЕПИГРАФИК АБИДӘЛӘРИ ҺАГГЫНДА

Феодализм дөврүнүн јазылы мәнбәләри бизә кифәјәт дәрәчәдә кәлиб чатмадығы үчүн бир сыра тарихи мәсәләләрнн өјрәнилмәсиндә мадди-мәдәнијјәт абидәләри, о чүмләдән китабәләр мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Мәгаләдә Исмајыллы рајонунун бәзи епиграфик абидәләри һаггында мәлүмат верилир.

Лаһыч, үмумијјәтлә Исмајыллы рајонунун китабәләри лазыми дәрәчәдә нәшр олунмамышдыр¹. Тәгдим едәчәјимиз епиграфик абидәләр лаһычдакы Чаме мәсчиди, Пир Әбүлгасым вә Зейвә кәндләриндән топланылмышдыр². Пир Әбүлгасым кәндиндәки ејни адлы түрбәдәки китабә орта әср тарихи чоғрафија проблеминдә чох аз ишләнилмиш топонимика мәсәләсинә даир орижинал мәлүмат вердији үчүн әһәмијјәт кәсб едир.

Лаһычдакы Чаме мәсчидинин китабәләри

Лаһычда инди халчачылыг е’малатханасына чеврилән мәсчидин ди-варларында бир нечә китабә вардыр ки, бунларда XVIII—XIX әсрләр-ин бәзи иншаатчы уста вә хәттатларынын адлары чәкилир. Китабәләр Лаһыч гәсәбәсинин бөјүмәси, әһалисинин артмасы илә әлағәдар Чаме мәсчиди бинасынын бир нечә дәфә кенишләндирилмәсиндән бәһс едир. Бу да ме’марлыг тарихинин өјрәнилмәсинә көмәк едир.

I китабәнин мәтнi беләдир:

بحمد الله بامر صنع صانع
مزين گشت اين مسجد جامع
ز لطف حق بنای ثالثين آتش
تمامت شد بصلاح شهر رابع
چو پورسی زتاریخ این بانی منظر
بود الف مئه ثمانين سابع

Тәрчүмәси: «Аллаһа шүкүр олсун, јарадычы Аллаһын әмри илә бу Чаме мәсчиди зијнәтләндирилди. Аллаһын лүтфү илә (мәсчидин) үчүнчү бинасы (тикин-тиси) дөрдүнчү (раб’у-л-ахир) ајын сон күнү баша чатды. Тикинтинин тарихи 1187 (1772—3)-чи илдир».

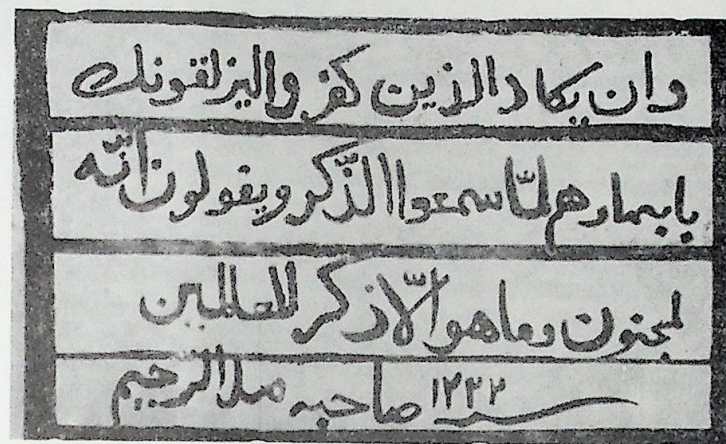
¹ М. С. Не’мәтова. Епиграфик абидәләр вә онларын Азәрбајджанын ичтимаи-игтисади тарихинин өјрәнилмәсиндә әһәмијјәти (XIV—XIX әсрләр), докт. диссертасија-сы, I һиссә, 341—343 №-ли китабәләр, албом, шәкил № 226—228; Диссертасијанын авто-рефераты, Бақы, 1968, сәһ. 73, 90, 91.

² Мәгалә т. е. д. М. С. Не’мәтова тәрәфиндән топланыб, Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун епиграфика кабинетиндә сахланылан материаллар әсасында јазылмыш-дыр.

Китабә сүлс елементли нәсх хәтти илә јазылмышдыр. Хәттат гафијә наминә сәксән једди сајыны ثمانين و سابع әвәзинә ثمانين و سابع јазмышдыр.

II китабәнин (1-чи шәкил) мәтнi беләдир:

و ان يكاد الذين كفر وا ليز لقونك
با بصرهم لما سمعوا الذكر و يقولون انه
لمجنون وماهو الا ذكر للعالمين
سنه ١٢٢٢ صاحبه ملا [أ]لرحيم

1-чи шәкил.

Тәрчүмәси: «...3 1222 (1807—8)-чи ил. Саһиб Молла Рәһимдир».

III китабә (2-чи шәкил) мәнзүмдур:

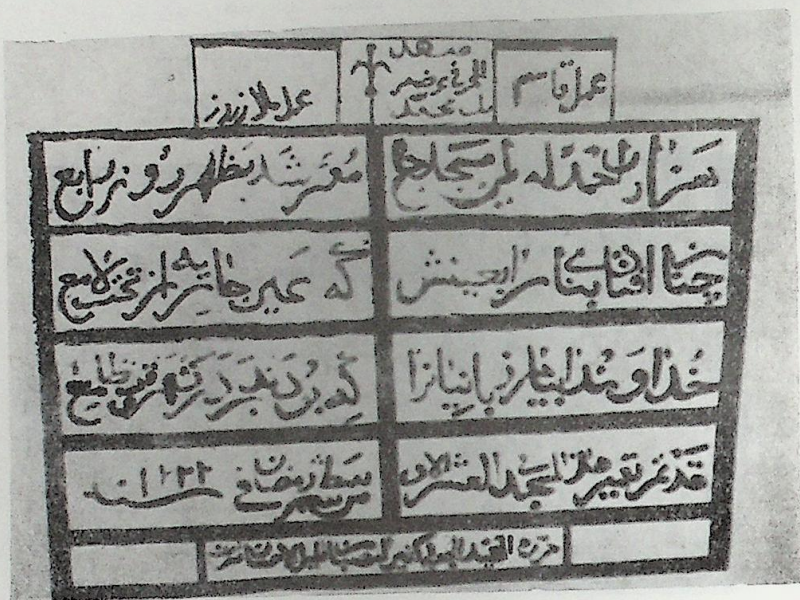
مهد
الحج في ضمير
ملا زرزور
عمل قاسم بك محمد
هزاران حمدله اين مسجد جامع
چنان افتاد بناء را بعينش
خداوندا ميامرز بانیا ترا
قدم تعمير هذا المسجد في العسر الوسط من شهر رمضان في سنة
١٢٢٢ حرره العبد الحقير كثير العصيان قليل الاحسان شريف

Тәрчүмәси: «Гасымын ишидир. Бәј Мәһәммәд. Молла Зәрзәр⁴ ишидир. Она (Аллаһа) минләрлә шүкр олсун ки, бу Чаме мәсчиди дөрдүнчү күн күнорта вахты бәрпа олунду. (Мәсчидин) дөрдүнчү бәрпасы (чаріјәнин көзләри кими) парлаг олду. Илаһи, сән бина едәнләрин кунәһыны бағышла ки, (онлар чох азгынылыг вә тамәһкар-лыг едибләр). Бу мәсчидин тә’мири 1222 (1807—8)-чи илдә рамазан ајынын орталарын-да битди. Ону (китабәни), чох күнаһлы вә аз еһсанлы, һәгир гул Шәриф јазды».

³ Бах: И. Ю. Крачковский. Коран, 68—51.

⁴ Зәрзәр сөзү Рәзрәз вә ја Зырзыр кими дә тәләффүз едилә биләр. Бу ады, таныш олмадығы үчүн, дәгиг мүәјјәнләшдирә билмәдик.

Китабәнин эввәлиндә үч иншаатчынын—Гасым, Бәј Мәһәммәд вә Молла Зәрзәрин, ахырынчы сәтирдә исә хәттат Шәрифин ады јазылмышдыр. Иншаатчыларын адлары башга хәтлә јазылмышдыр. Китабә-бәнналар өзләри өз адларыны китабәнин эввәлиндә јазмышлар. Китабә-дә бә'зи сөзләр там охунмады. I китабәнин (1-чи шәкилә бах) мәтнин-дән ајдын олур ки, 1772—73-чү илдә мәсчидин 3-чү тә'мириндән сонра 35 ил кечмишдир.

2-чи шәкил.

IV китабәни хәттат Әбдүл Мө'мин Ахундзадә јазмышдыр:

قال الله تبارك و تعالی انما یعمّر مساجد الله من امن باله و الاخر و اقام الصلوة و اتى الزکوة و لم یغشی الا الله فعسی اولک اذیکون من المهتدين قال النبی صلی الله علیه و اله سام من بنی سجد فثب بنی الله له بیتا فی الجتبه قد بنوا و عمروا هذا المسجد الجامع الشریف الجماء⁵ للاهیج الصلو فی اول فیها رضوان و اخرها غفران قد وقع تعمیره سنت ثلث و عشرين بعد الف و ثلثمائة الهجریه کتبه عبدالمؤمن اخوندزاده 1323

Тәрчүмәси: «Уча вә пак олан Аллаһ демишдир:—Ким Аллаһын мәсчидләрини тикдирсә, ким Аллаһа вә ахирәтә иман кәтирсә, намаз гылыб зәкат версә, ⁵ онлар дүзкүн јол сечмишләрсә Аллаһдан башга һеч кимдән горхмасынлар. Пејғәмбәр—Аллаһын салам вә дуасы она вә аиләсинә олсун—демишдир: —Ким бир мәсчид тикдирсә, Аллаһ чәннәтдә она бир ев тикәр. Бу шәрафәтли Чаме мәсчидини мәрһәмәтли Лаһыч чамааты тикдириб, тә'мир етмишләр. Әввәла онлара хәјир-дуа олсун, ахирәтләри исә бағышлансын. Мәсчидин тә'мири һичринин 1323 (1905—6)-чү илиндә олду. Китабәни Әбдүл Мө'мин Ахундзадә јазмышдыр. 1323 (1905—6)».

Китабә сүлс элементли көзәл нәсх хәтти илә јазылмышдыр. Јазыдан көрүнүр ки, мәсчид 1905—6-чы илдә бешинчи дәфә тә'мир олунмушдур. Хәттат Әбдүл Мө'мин Ахундзадә јахшы хәтлә јазса да, бә'зи имлә сәһв-ләринә јол вермишдир. О, бирләшмәсиндә лүзүмсуз

⁵ Гур'ан, 9—18.

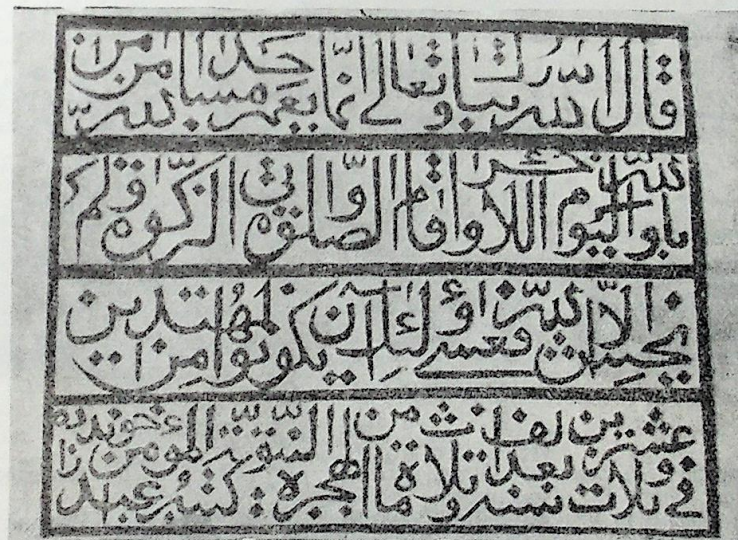
олараг л һәрфи јазмышдыр: و اليوم الآخر Эрәб грамматикасына кө-рә, харичи адлар адәтән мүүјјәнлик әләмәти олан ال әдаты гәбул ет-мир. Хәттат, рәһмли чамаат сөзү الجماعة الراهمه мүүјјәнликдә ол-дуғу үчүн لاھیج сөзүнү л-ли өн гошмасы илә ајырса да, لاھیج сөзүндә л һәрфинин үстүнә лүзүмсуз тәшдид: و (һәрфин ики дәфә тәкрар дејилмәси үчүн) ишарәси гојуб. Бу да бизи لاھیج сөзүнү мүүјјәнлик формада охумаға мәчбур едир ки, бу да дүзкүн дејилдир.

V китабә (3-чү шәкил) бә'зи дәјишикликлә IV китабәнин мәтни-ни тәкрар едир:

قال الله تبارك و تعالی انما یعمّر مساجد الله من امن بالله و اليوم الآخر و اقام الصلوة و اتى الزکوة وله یغشی الا الله فعسی اولئك ان یكونوا من المهتدين فی ثلاث و عشرين بعد الف و ثلاث مائة من الهجرة النبویه کتبه عبدالمؤمن اخوندزاده

«...⁶Пејғәмбәрин һичрәтинин 1323 (1905—6)-чү илиндә ону Әбдүл Мө'мин Ахундзадә јазмышдыр».

Бурада да о, бирләшмәсини о бири китабәдәки кими و اليوم الآخر сәһв јазмышдыр.

3-чү шәкил.

VI китабә исә II китабәнин (2-чи шәкилә бах) азачыг дәјишикликлә тәкрарыдыр:

⁶ Мәти тәкрар олундуғу үчүн тәрчүмәсини вермирик.

هو الحافظ و ان يكاد الذين
كفروا ليز لقونك بابصار هم لما سمعوا
الذكر و يقولون انه لمجنون و ماهوالا
ذكر للعالمين في جمادى الثاني ١٣٢١

VII kitabədə inşaatçı usta Məşədi Fərzəlinin adı gəjd edilib:

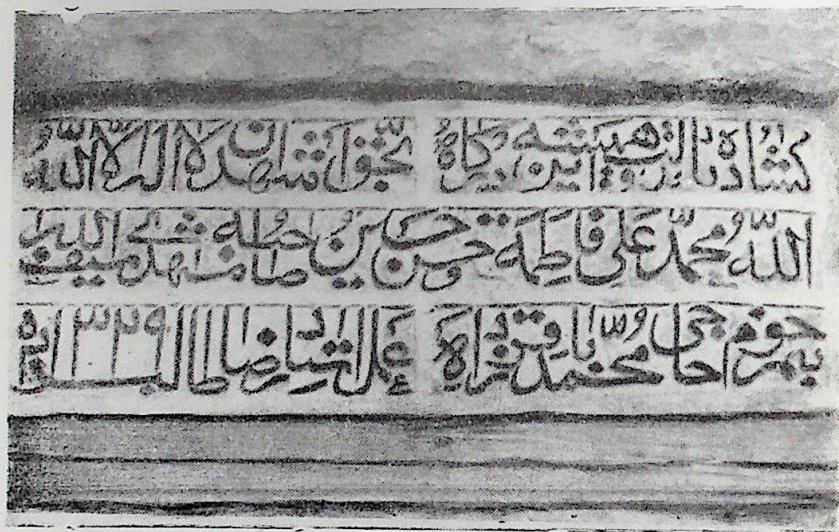
قال النبي صلى الله عليه و اله و سلم من بنى
سجدا فقد بنى الله له بيتا في الجنة قد بنى
و عمر هذا المسجد الشريف مشهدى فريضى بن

مرحوم حاجى دادش فى ٢ شهر رجب المرجب ١٣٣٢

«8. Bu şərəfətli məscidi mərhum hachy Dadaş oğlu Məşədi Fərzəli 1332 (1913—14)-ci il, rəcəb ayının 2-də (27 maj) gürub təmir etmişdir».

VIII kitabə Lahıycha jashaýış evinin divarındaдыр (4-чү шәкил).
Бурада ев саһибі вә уста Рза Талыбзадәнин ады гәјд едилмишдир:

گشاد باد بدولت همیشه این درگاه
لله محمد على فاطمه حسن و حسين
بحق اشهد ان لا اله الا الله
صاحبه مشهدى سيفى الله
بنمرحوم حاجى محمد باقرزاده
عمل استاد رضا طالبزاده ١٣٢٩

4-чү шәкил.

«Бу дәрках (ев) һәмншә вар-дөвләтлә ачыг олсун. Аллах һаггы шәһадәт верирәм ки, Аллахдан башга Аллах јохдур.

Аллаһ, Мәһәммәд, Әли, Фатимә, Һәсән вә Һүсејн. (Евин) саһибі Мәшәди Сејфулла мәрһум һачы Мәһәммәд Бағырзадә оғлудур. Уста Рза Талыбзадәнин ишидир. 1329 (1911)».

Китабәдән көрүндүјү кими, хәттат ону ше'р шәклиндә јазмаг истә-мишдир. Орта әсрләрин хәттатлары бу ән'әнәдән кениш истифадә едир-диләр. Фикримизи Лаһыч Чаме мәсчидиндәки ше'рлә јазылмыш кита-бәләр (1-чи вә 3-чү шәкилләрә бах) дә сүбут едир.

7 Мәти тәкрат олундуғу үчүн тәрчүмәсини вермирик.

8 Мәти тәкрат олундуғу үчүн тәрчүмәсини вермирик.

IX kitabə. Исмајыллы рајонунда нәзәри чәлб едән абидәләрдән бири дә Пир Әбүлгасым кәндиндәки түрбәдир (5-чи шәкил). Абидә өзү дә Пир Әбүлгасым түрбәси адланыр. Онун саһәси тәғрибән 2,50×2,50 м, планы сәккизкушәли, һүндүрлүјү 8 м-дир. Үзәри даирәви күнбәзлә өр-түлмүш, јонулмүш әһәнкадашындан тикилмишдир. Гапысы дүзбучағлы формададыр. Ичәридә сәндүгә гојулмушдур. Күнбәз һиссә мавзолејин көвдәсиндән пилләли карнизлә ајрылыр. Түрбәнин гапысы үзәриндә өл-чүсү 0,66×0,23 м олан дүзбучағлы даш китабә (6-чы шәкил) гојулмуш-дур. Мәтни беләдир:

عمل استا حاجى بابا

قد كنت انا الحاج مليمان الا فندى مامورا من قبل الحاج عبدالمجيد

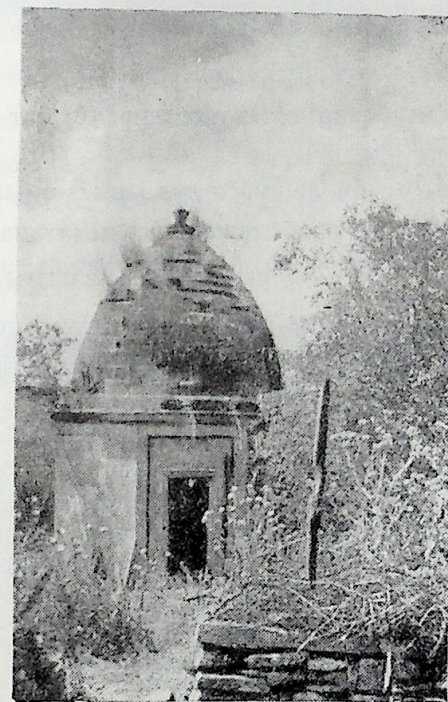
الافندى ببناء هذا الميته الشريفه

مرقد پير ابى القاسم بعدان كان اصلها مندرسا بالاعانه الراقبة والاعانه

الواصله الى هات برته

پير ابى القاسم بعد ما مضى من هجرة لانبى بعده الف و ثلثمائه و

ثمانيه قداشرع و تم

5-чи шәкил.

«Уста һачы Бабанын ишидир. Мән һачы Сүлејман әфәнди Пир Әбүлгасым мәғбә-рәсинин әсли көһнәлдикдән сонра (түрбәјә) кәлән вә кәлмәси көзләнилән вәсаитләрлә пәјғәмбәрин һичрәтиндән сонра 1308 (1890—91)-чи илдә јенидән тикилмәјә башланыб биша чатдырылан бу шәрәfli евин (мәғбәрәнин) биһа едилмәсиндә һачы Әбдүл Мә-чид әфәнди тәрәфиндән мә'мур идим».

«Уста һачы Бабанын иши» чүмләсинин хәтти китабәнин хәттинә ох-шамыр вә о гәдәр дә сәлигә илә јазылмамышдир. Көрүнүр бәнна ады-

сәтирә кечирилмишдир. Белә һаллара Ширван—Абшерон ме'марлығы мәктәбинин диһәр абидәләриндә дә тәсадүф етмәк олур. Бу, бир даһа көстәрир ки, китабә мотивләрини тәртиб едән усталар әрәб дилинин гајда-ганунларына јох, һәрфләрин форма хусусијјәтләринә вә бәзәк үчүн әјрылан саһәнин мүтәнәсбилјинә даһа чох фикир вермишләр¹¹.

Бу јазыдан јухарыда үст һашијәдә нисбәтән хырда һәрфләрлә јазылмыш икинчи китабә вардыр. Мәтнин әввәли вә ахыры галмадығы үчүн там охунмады вә тәрчүмәси верилмәди. Охуја билдијимиз исә беләдир.

قال النبي عليه السلام ان الله تعالى ماته رحمه انزل منها رحمه واحد
بين الحر و الانس و البهائم و الصوار يتعاطفوا ...

Исмајыллы рајонундакы мадди-мәдәнијјәт абидәләринин өјрәнилмәси бу кичик тәдгигатла баша чатмыр. Рајонун епиграфик абидәләринин дәриндән вә әтрафлы өјрәнилмәси јәгин ки, епиграфика елминә аз јенилик кәтирмәјәчәкдир.

А. С. Аббасов

О некоторых эпитафических памятниках Исмаиллинского района

РЕЗЮМЕ

Эпитафические памятники Лахиджа, а также Исмаиллинского района изучены не достаточно. В статье говорится о строительных надписях соборной мечети в Лахидже, на мавзолее Пира Абулкасима в одноименном селе и мемориальных надписях в сел. Зейва.

На соборной мечети Лахиджа, где теперь находится мастерская ковроткачества, сохранилось семь надписей на арабском и персидском языках, которые констатируют о неоднократных восстановительных работах, произведенных в мечети в 1772—1773, 1807—1808, 1905—1906, 1913—1914 гг. В надписях также упоминаются имена строителей Касима, Мухаммед Бека, Молла Зарзара, Мешади Фарзали бин Гаджи Дадаша и каллиграфов Шарифа, Абд-ал-Момина Ахундзаде.

Большой интерес представляет надпись на гробнице Пира Абулкасима, которая дает возможность предположить о том, что название села происходило от имени Пира Абулкасима, старца обществено-религиозной организации, существовавшей в данном районе еще до XVII в.

Отличное мастерство показал резчик, принадлежащий Ширвано-Абшеронской архитектурной школе на надгробном сундуке, найденном в сел. Зейва.

¹¹ М. С. Неме́това-Гулијева. Һәзрә абидәләринин китабәләри. Азәрбајҹан ССР ЕА Тарих Институтунун әсәрләри, XVI ч., Б., 1963, сәһ. 119—120.

Г. Ч. ЧАВАДОВ

АЗӘРБАЈҢАНДА АҒАЧИШЛӘМӘ ДӘЗКАҢЫ ҺАГҢЫНДА

Ән'әнәви халг сәнәтинин ән мүһүм саһәләриндән олан ағачишләмә Азәрбајҹанда гәдим тарихә маликдир. Лакин ағачдан һазырланан әшја вә аләтләрин тез чүрүјүб, арадан чыхмасы үзүндән ата-бабаларымызын бу саһәдәки јадикарлары башга сәнәт материалларына нисбәтән бизә чох аз кәлиб чатмышдыр. Буна бахмајараг, мадди-мәдәнијјәт абидәләримиздә, һабелә орта әср мүәллифләринин әсәрләриндә биз Азәрбајҹан ағачишләмә усталарынын, аз да олса, әл ишләринә вә мүхтәлиф мә'луматлара раст кәлирик ки, бунлар гисмән дә олса халг сәнәтинин һәмин саһәси һагҢында мүәјјән мүлаһизәләр јүрүтмәјә әсас верир.

Археоложи газынтылар заманы Ханлардан тапылыб, тунч дөврүнә аид олан ағач вәл¹, ерамыздан әввәл I әсрә аид олуб, Минкәчевирдә күп гәбрин ичәрисиндән тапылмыш ағач гәндлан², һабелә илк орта әсрләр дөврүнә аид олан, јенә бурадан тапылмыш чөмчә, тәкнә вә үзәриндә зәриф нахышлар олан ағач код³ Азәрбајҹанда ағачишләмә сәнәтинин инкишаф етмәсинә дәләләт едән гүјмәтли мадди-мәдәнијјәт нүмунәләри сајыла биләр. Етнографик материаллар көстәрир ки, бу әшјалар өз форма вә гурулушлары е'тибары илә мүасир мәншәтимиздә ејни мәгсәд үчүн истифадә едилән чөмчә, тәкнә вә кодларла демәк олар ки, там ејнилик тәшкил едир. Бу исә илк орта әсрләр дөврүндә Азәрбајҹанда ағачишләмә сәнәтинин хејли инкишаф етдијини демәклә јанашы, һәм дә тәкнә «табаг» һазырлајан су дәзкаһынын артыг бу дөврдә әһалијә мә'лум олдуғуну демәјә әсас верир⁴. Бу чәһәтдән һәмдулла Гәзвининин (XIV әср) Әрдәбилдә әһалинин ағачишләмә сәнәти илә мәшғул олмасындан бәһс

¹ Я. И. Гуммель. Курган № 2, близ Ханлара. «Краткие сообщения Института истории материальной Культуры», вып. XXIV, 1949, сәһ. 56—57.

² Бу мә'луматы бизә вердији үчүн археолог Гардашхан Асланова өз тәшәккүрүмүзү билдирик.

³ Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, Бақы, 1961, сәһ. 23; Г. Асланов. К изучению раннесредневековых памятников Мингечаура, КСИИМК, вып. 60, 1955, сәһ. 63.

⁴ Илк орта әсрләрдән әввәлки дөврләрә аид Азәрбајҹан әразисиндә тәкнә-табаг нүмунәләринә раст кәлинемәсә дә, бу әшјалардан һәлә неолит дөврүндә бир сыра халгларын истифадә етмәси мә'лумдур. Буну Авропа вә Асијанын бир нечә өлкәсиндән тапылмыш тәкнә, чанах нүмунәләри сүбүт едир. Бу һагда бах: Б. Л. Богачевский. История техники, М.-Л., 1936, сәһ. 277.

етмәси вә мұхтәлиф тәсәррүфат аләтләри илә јанашы, һәм дә тәкнә—табаг дүзәлдилмәси һаггындакы фикри мараглыдыр⁵.

Нәһајәт, Азәрбајчанда ағачишләмә сәнәтинин кениш инкишаф етди. јини дилимиздә бу сәнәт нөвүнү ифадә едән хәккак, дүлкәр, шәбәкәчи, нәччар, харрат, чанахчы, гундагсаз, сандыгсаз вә башга бу кими истиһалһлар да тәсдиг едир. Ағачишләмә сәнәтинин мұхтәлиф саһәләрини ифадә едән һәмин истиһалһлар сәнәткарлығын бу саһәсиндә һәм дә хүсуси әмәк бөлкүсү вә ја ихтисаслашма олдугуну көстәрир.

XIX әсрдә Азәрбајчанда ағачишләмә сәнәтинин инкишафы һаггында бизә әтрафлы мәлумат верән акад. Ә. С. Сумбатзадәнин «XIX әсрдә Азәрбајчан сәнәјеси» адлы монографijasыдыр. Мүәллиф әсәрдә сәнәткарлығын бу саһәсинә хүсуси бөлмә һәср етмиш вә ајры-ајры гәзаларда ағачишләмә сәнәтинин хүсусијјәтләрини тәһлил етмишдир⁶.

Азәрбајчанда ағачишләмә сәнәтинин кениш јайылмасы бу әразинин тарихән зәнкин мөшәләрлә әһәтә олунмасы, әһалинин ағачдан һазырланан мәишәт аваданлығы вә истеһсал аләтләринә олан кениш тәләбаты вә нәһајәт, дөврүн ичтимай-иғтисади амилләри илә изаһ едилмәлидир. Мәһз бу сәбәбдән ингилабдан әввәлки азәрбајчанлы анләсинин мәишәтини ағач әшја вә аләтсиз дүшүнмәк олмәзди. Чүнки күндәлик мәишәтдә ишләдилән чөмчә-ғашыгдан тутмуш, тәкнә-табаға, чәһрә-дараға, һабелә сандыг, ағач анбар, әкинчилик вә мусиги аләтләринә гәдәр әксәр әшјалар әсәсән ағачдан, һәм дә хүсуси дэзкаһ вә аләтләрлә һазырланырды. Буна көрә дә ингилаба гәдәрки Азәрбајчанын ағачишләмә сәнәтиндә ев мәишәти аваданлығынын һазырланмасы хүсуси әһәмијјәт кәсб едирди.

Мөвчуд әдәбијјат вә еләчә дә етнографик материаллар көстәрир ки, Губа, Ләнкәран, Шәки гәзалары, һабелә Кичик Гафгаз әразиси Азәрбајчанда ағачишләмә сәнәтинин мәркәзләри һесаб едилирди. Чүнки бу әразидәки мөшәләрдә јетишән пәләд (*Quercus pedunculata* Ehrh), көјрүш (*Fraxinus excelsior* L.), вәләс (*Carpinus Betulus* L.), азат, дәмирағач (*Perrotia persica* C. A. M.), зоғал (*Carmus mascula*), алча (*Prunus divaricata* Ledeb.), јемишан (*Grataegus mobanogyna Sagimelan ocarqa* M. B.), әзкил (*Mespilus dermanica* L.), гараағач, говаг кими ағач нөвләриндән әһали бу мәгсәд үчүн кениш истифадә едирди.

Мәгаләдә Азәрбајчан ағачишләмә сәнәтинин бүтүн саһәләри һаггында дејил, онун чанах, тәкнә-табаг вә араба тәкәрләринин топларыны дүзәлтмәк үчүн ишләдилмиш ағач дэзкаһы һаггында бәһс едиләчәкдир.

Ағачишләмә сәнәтиндә узун әсрләр истифадә едилмиш белә бир дэзкаһ һаггында ингилабдан әввәлки әдәбијјатда чох сәтһи, өтәри мәлуматлар вар. Бу мәлуматларда дэзкаһын әсәсән ады чәкилир. Мәсәлән, һәлә кечән әсрин 70—80-чы илләриндә Ләнкәран гәзасында олмуш Д. Кистенјев бурада ағачишләмә сәнәтинин кениш инкишаф етдији һаггында мәлумат верәрәк јазыр ки, әһали тәкнә-табагдан башга бүтүн мәишәт ғабларыны вә тәсәррүфат аләтләрини елә мөшәнин өзүндә һазырлајырды. Тәкнә-табаг исә су илә һәрәкәтә кәтирилән хүсуси дэзкаһда дүзәлдилдијиндән, онун үчүн чај кәнарлары сечилирди. Мүәллиф даһа сонра тәәссуфлә јазыр ки, чанах һазырланан бу дэзкаһын нә тәкәрләрини вә нә дә башга һиссәләрини көрмәк мәнә мүјәссәр олмәдү⁷. Бу, һаггында бәһс етдијимиз дэзкаһын һәлә кечән әсрин икинчи јарысында арадан чыхмаға башладығыны вә буна көрә дә она һәтта ағач-

ишләмә сәнәтинин мәркәзләриндән сајылан Талыш әразисиндә белә раст кәлинемәдијини көстәрир.

Бәһс етдијимиз ағачишләмә дэзкаһындан Азәрбајчанын башга зоналарында да истифадә едилмәси һаггында бәзи мәлуматлара раст кәлирик. XIX әсрин икинчи јарысында Көјчај вә Шамаһы гәзаларында белә бир аләтин мөвчуд олмасыны хәбәр верән Н. Абелов јазыр ки, Көјчај гәзасынын дағ һиссәсиндәки Пирәмешә, Чулјан, һәфтәран дөвләт мөшәләринин јерләшдији Ханәкаһ вә Зарат кәндләринин һәр бириндә дағ чајларынын сују илә һәрәкәтә кәтирилән бир әдәд токар дэзкаһы вардыр. һәмин дэзкаһда тәкнә-табаг вә чанах дүзәлдилди⁸. Мүәллиф даһа сонра јазыр ки, бүтүн бу әшјалар сатыш үчүн һазырланыр вә анчаг базарда сатылырды⁹.

Губа гәзасына аид олан әдәбијјат материаллары һәмин дэзкаһдан бурада да кениш истифадә едилдијинә әсәс верир. П. Јагодынскинин јаздығына көрә, XIX әсрин орталарында гәзанын Чичи вә Гушчу кәндләриндән Абшерона сатыш үчүн һәр ил 8 мин араба кәндәрилирди¹⁰. һәмин арабаларын ики тәкәрли олуб, һәр биринә ики әдәд топун лазым олдугу нәзәрә алынарса, онда бу ики кәндин әһалиси тәрәфиндән илдә 16 мин топун дүзәлдилмәси ајдын олур. Дикәр тәрәфдән, бу кәндләрин анчаг Абшерона 8 мин араба кәндәрмәси факты сүбүт едир ки, һәмин кәндләрин һәр бириндә бир нечә ағачишләмә дэзкаһы ишләдилмишдир. Лакин јухарыда адларыны чәкдијимиз әдәбијјат материалларынын һеч бириндә һәмин дэзкаһын гурулушу, ајры-ајры һиссәләри вә иш принципи һаггында мәлумат верилмир.

Мәһз буна көрә дә биз һәмин дэзкаһын ахтарылыб-тапылмасына сәј етмиш, республикада ағачишләмә сәнәтинин кениш јайылдығы Астара, Ләнкәран, Масаллы, Лерик, Јардымлы, Губа, Хачмаз, Дәвәчи вә Варташен рајонларында етнографик сәфәрләрдә оларкән бу һагда мүјјән материаллар топламышы¹¹.

Лакин һаггында бәһс етдијимиз ағачишләмә дэзкаһы анчаг Варташен рајонунун Халхал кәндиндән тапылыб, әлдә едилмишдир¹². Атабабаларымызын ағачишләмә сәнәтиндә кениш истифадә етдији бу аләт һаггында мөвчуд әдәбијјат материалларында мәлуматын сон дәрәжәдә аз олмасыны нәзәрә алараг, онун там тәсвирини вә ишләмә просесини вермәји мәгсәдәүјүн һесаб едирик.

Дэзкаһын (I табло) су гүввәси илә һәрәкәтә кәтирилмәсини нәзәрә алараг о, адәтән чај кәнарларында вә нисбәтән чөкәк јердә гурулурду. Су дэзкаһы¹³ топ, пәрләр, чәнкәл, кәлләлик, ханағачлар, бизағачы, јанағачлары, нов, биләрзик, сијиртмә ағач кими әсәс һиссәләрдән ибарәтдир. Топ 1,20 см узунлуғунда олуб, орта һиссәдән јоғун (диаметри 30—40 см-ә гәдәр), уч һиссәләрдән исә назик ағачдан ибарәтдир. Дэзкаһын пәрләри

⁵ Н. Абелов. Экономический быт государственных крестьян Геогчай—Шемахинской уездов, Бакинской губернии. «Материалы»..., VI чилд, II һиссә, Тифлис, 1887, сәһ. 177.

⁹ Јенә орада.

¹⁰ П. Ягодинский. Экономический быт государственных крестьян южной части Кубинского уезда, Бакинской губернии. «Материалы...», II чилд, I һиссә, Тифлис, 1888, сәһ. 208.

¹¹ Бу дэзкаһ һаггында бизә әтрафлы мәлумат вермиш Варташен рајону Халхал кәнд сакинләри Исмајыл Ағабабајев, Чәлил Исајев, Губа рајону Зыхыр кәнд сакинләри Чәбрајыл һачывәлијев вә Хасполад Мәммәдова, Ләнкәран рајону Рво кәнд сакинәи Ејулла Халыгова, Астара шәһәринин сакинәи Муртуз Бағырова өз тәшәккүрүмүзү билдиририк.

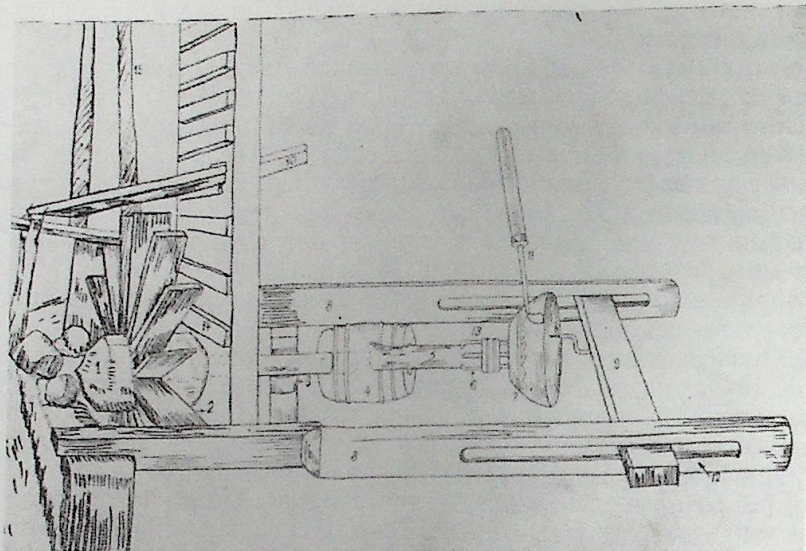
¹² Верилән мәлуматлара көрә, рајонун Башдашагыл вә Филфили кәндләриндә дә бу дэзкаһдан истифадә едилмиш вә онлар етнографлар тәрәфиндән гејдә алынмышдыр.

¹³ Ајры-ајры рајонлардан топладығымыз етнографик материаллардан ајдын олур ки, бу аләтин ваһид бир ады олмамышдыр. Бәзи зоналарда о, дэзкаһ, талышлар ара-сында «чају», татлар арасында исә «чархачу» истиһаллары илә мәлум олмушдур.

⁵ Бах: А. А. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баки, 1956, сәһ. 51.

⁶ А. С. Сумбатзаде. Промышленность Азербайджана в XIX веке, Баки, 1964, сәһ. 154—158.

⁷ Д. Кистенев. Кустарная производительность и посторонние заработки крестьян в Ленкоранском уезде. Труды ИКОСХ, 1891, № 9—10, сәһ. 407.

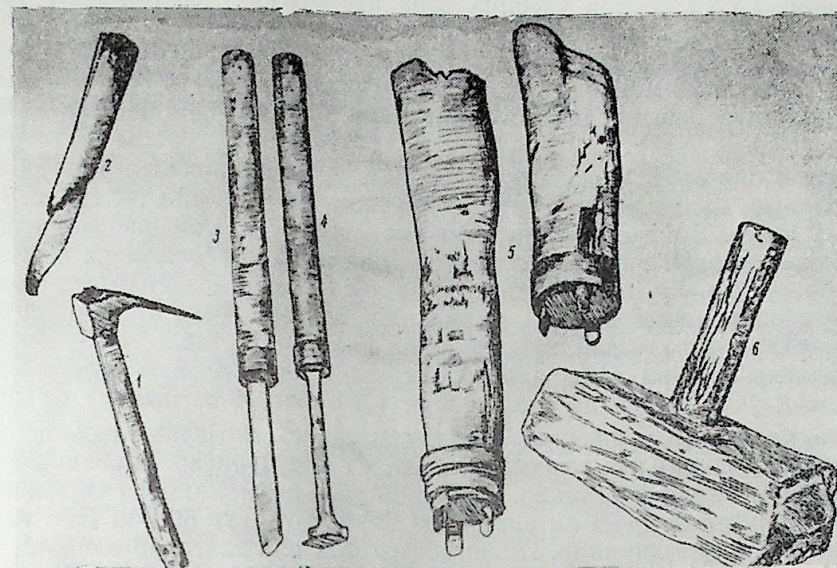

I табло. 1—топ; 2—пэрлэр; 3—ястыг; 4—кэллэлик; 5—чэнкэл; 6—дишлэр; 7—чанах; 8—ханаагачлар; 9—бизагачы; 10—сијиртмә ағач; 11—эјри; 12—паз; 13—билэрзик; 14—дивар; 15—нов.

топа кејдирилир. Пэрлэр (чәми 20—25 эдәд) галынылыгы 3—4 см, ени 5—7 см, узунлуғу 40—50 см олан тахтадан ибарәтдир. Топун бир учу лэзкаһын бајыр тәрәфиндә јерләшән јаначағы үзәринә гојулур. Иш вахты топун һәммин учунун бурадан чыхмамасы үчүн јаначағы үзәриндә «јастыг» дејилән хусуси чөкәк јер дүзәлдилир. Дэзкаһ ишә салынаркән топун ағачы бурада һәрләнир. Топун дикәр учу исә кәлләлијә кеңирилир. Кәлләлик, узунлуғу 40, диаметри исә 30—40 см олан ағачдан ибарәт олуб, һәм топу вә һәм дә чәнкәли өзүндә бирләшдирир. Кәлләлијин ағачдан олуб, сынмамасы үчүн һәр ики башына биләрзик вә ја сағанаг адланан даирәви дәмр кеңирилир. Онун чәнкәл кејдириләчәк башында хусуси ојуг (јер) дүзәлдилир. Одур ки, уста чох асанлыгла чәнкәли кәлләлијә кејдирир вә орадан чыхарда билир.

Дэзкаһын әсас һиссәләриндән олан чәнкәл (II табло, 5-чи шәкил)¹⁴, (узунлуғу 50—60, 80—90 см, диаметри 15—20 см) диш вә сағанагдан ибарәт олуб, кәлләлијә кејдирилир. Онун кәлләлијә кеңирилән һиссәси дишләр кеңирилән һиссәјә нисбәтән даһа јогун олур. Чәнкәлин дишләри (узунлуғу 7—10 см, ени 2—3 см) һәр ики үзү итиләнмиш үч эдәд дәмр-дән ибарәтдир. Иш заманы дишләрин јонулачаг ағач материалыны мөһкәм сахламасы үчүн онларын учу арха тәрәфдән чәнкәлин ағачына батырылыр вә үстдән даирәви олуб, биләрзик¹⁵ адландырылан дәмрләрлә чәнкәлә бәркидилир. Чәнкәлин функцијасы дэзкаһда дүзәлдиләчәк аләтин ағачыны мөһкәм тутуб сахламагдан ибарәтдир. Бундан өтрү уста чәнкәли кәлләликдән чыхарыр вә онун дишләрини һазырлајачағы аләтин ағачына вурур. Дишләрин ағача батмасы үчүн билаваситә бу мәгсәд үчүн дүзәлдилмиш ағач тохмагдан истифадә едилир (II табло, 6-чы шәкил). Уста тохмағы гүввәтли зәрбә илә чәнкәлин үзәринә вурдугча, дишләр ағача батыр. Даһа сонра чәнкәл ағач материалла бирликдә кәлләлијә кејдирилир. Јонулуб һазырланачаг аләти дикәр тәрәфдән исә

¹⁴ Дэзкаһын бу һиссәси һәм дә гармаг адландырылыр.
¹⁵ Губа—Хачмаз зонасында она сағанаг дејилир.

II табло. 1—тишә; 2—лисә; 3—хәткеш; 4—эјри; 5—чәнкәл; 6—тохмаг.

бизагачы сыхыр. Беләликлә, ағач һәр ики тәрәфдән мөһкәмләндирилмиш олур.

Бизагачы (узунлуғу 1,5 м) орта һиссәсинә дәмр биз вурулмуш ағачдан ибарәтдир. О, бир тәрәфдән, дэзкаһын ханаагачларыны бирләшдирир, дикәр тәрәфдән исә јонулачаг ағачы тутур.

Дэзкаһын ханаагачлары (узунлуғу 2 м), гурулушча халчачылыгда истифадә едилән ејни адлы аләт формасында олуб, орта һиссәләри бошдур. Бу исә дэзкаһда јонулуб дүзәлдиләчәк ағач материалынын, еләчә дә чәнкәлин гыса вә узун олмасы илә әлағәдардыр.

Белә ки, материал узун оларса, бизагачы чәнкәлдән әкс тәрәфә чәкилиб даһа узагда, әксинә гыса оларса, јахында јерләшдирилирди. Демәли, ханаагачларынын орта һиссәдән бош олмасы ишин кеңишиндән асылы олараг бизагачынын ирәли вә керн чәкилмәсинә имкан верирди.

Дэзкаһ сүр'әтлә һәрәкәт едәркән ханаагачларынын тәрпәнмәмәси үчүн уста бизагачы илә ханаагачларынын бирләшдији јерә ағач паз вурур. Пазлар бу һиссәләри бир-биринә сыхыб, онлары даһа да мөһкәмләдир. Беләликлә, дэзкаһ иш үчүн һазыр вәзијјәтә кәтирилмиш олур.

Дэзкаһын иш принципи бир нөв су дәјирманыны хатырладыр. Тахтадан дүзәлдилмиш новла кәтирилән су һүндүрдән дэзкаһын пэрләри үзәринә төкүлүр.

Дэзкаһ сијиртмә ағач дејилән һиссә илә һәрәкәтә кәтирилир вә еләчә дә һәрәкәтдән сахланылыр. Сијиртмә ағачын бир учу иш заманы устанын отурдуғу јердә, дикәр учу исә су новунун ағзында олур. Нов тәрәфдә олан һиссәјә узунлуғу 25—30 см, ени 10—15 см олан бир тахта бәркидилир. Һәммин тахта новдан ахан сујун пэрләр үзәринә төкүлмәмәсини тәмин едир. Тахта новун ағзында олдуғда су башга сәмтә ахыр вә буна көрә дә дэзкаһ һәрәкәтдән дајаныр. Әксинә, дэзкаһы һәрәкәтә кәтирмәк үчүн уста сијиртмә ағачы өзүнә тәрәф чәкир вә су пэрләрин үзәринә төкүләрәк дэзкаһы һәрәкәтә кәтирир. Иш просесиндә дэзкаһын һәрәкәт сүр'әти пэрләрин үзәринә төкүлән сујун гүввәсиндән асылыдыр. Белә ки,

си, мұхтәлиф әшјалар үчүн бу вә ја дикәр ағач нөвүнүн сечилмәси вә с. Азәрбајҹанда ағачишләмә сәнәтинин кениш инкишаф етдијини, азәрбајҹанлыларын нсә сәнәткарлығын бу сәнәсиндә зәнкин тәчрүбә газандығыны сүбүт едән дәлилләр һесаб едилә биләр.

Г. Д. Джавадов

О деревообделочном станке в Азербайджане

РЕЗЮМЕ

Деревообработка в Азербайджане имеет древние корни. Об этом свидетельствуют деревянные изделия, найденные на территории Азербайджана при археологических раскопках.

В статье дается подробное описание деревообделочного станка — *Чайу* или *Чархачу*, обнаруженного автором в селении Халхал Варташенского района. Станок, приводимый в действие с помощью воды, был предназначен для вытачивания деревянной посуды. На этих станках в основном изготавливались корыта (тәкнә), лотки (табах), деревянные миски (чанаг) и ступицы для колес (топ).

На основе литературных и полевых этнографических материалов было установлено, что в прошлом данный станок был широко распространен во всех лесных зонах Азербайджана. Станок состоит из ступицы (топ), спиц (пәрләр), вилки (чәнкәл), кәлләлик (букв. «головной»), задвижки (сијиртмә), желоба (нов), биз ағачы и ханаағачы. Все эти части станка изготавливались в основном из дерева.

Материал, предназначенный для изготовления посуды, закрепляется в вилке станка, а с другой стороны укрепляется так называемый «бизағачы». В статье излагаются способы изготовления вышеуказанных изделий.

Станок приводился в действие при помощи задвижки. Скорость действия станка зависела от силы потока воды. По мере действия станка вращался материал и таким образом мастер-деревообделочник при помощи инструментов *луса* и *эйри* придавал ему нужную форму.

Как свидетельствуют этнографические материалы, при изготовлении деревянных изделий, мастера пользовались традиционными способами, переходящими из поколения в поколение. Опытные чанахчи для изготовления того или иного предмета выбирали разные породы дерева. Деревья срезали в определенное время года, руководствуясь народным календарем.

Изучение традиционного деревообделочного станка имеет значение и прольет свет на понимание ряда моментов истории ремесла, как составной части производительных сил общества.

Конструкция деревообделочного станка и орудия, связанные с ним, еще раз свидетельствует, о том, что азербайджанский народ имел высокую культуру в области деревообработки.

АЗӘРБАЈҶАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1973, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1973, № 1

Г. Г. КУЛИЕВ

СИСТЕМНО-СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АНТИЧНОЙ НАУКИ

Ретроспективное исследование на всем протяжении истории развития научной мысли занимало и продолжает занимать важное место в сфере методологических изысканий. В этом плане определенный интерес для осмысления многих проблем современного познания представляет знание первоначальных условий формирования научного мышления. Можно сказать, что постоянное обращение к истокам научного мировоззрения отвечает методологическим запросам современности. Такое обращение, в частности изучение картины возникновения античной философии, способствует пониманию некоторых особенностей процесса эволюции системы познания. На каждом исторически важном этапе развивающееся знание выдвигает специфические требования к историко-философскому анализу. В этом находит свое проявление то, что изучение греческой науки носит не только исторический характер, но и методологический. Так, например, в настоящее время внимание исследователей в основном акцентируется на выявлении роли преднаучного знания в становлении раннегреческой натурфилософии. Смещение акцента в донаучную область вызвано необходимостью построения более адекватной картины генезиса и хода развития научного мышления. Между тем до недавнего времени мифология и донаучное позитивное знание, как правило, не рассматривались в качестве предпосылок античной науки.

Непреодолимый интерес к античной философии объясняется главным образом тем, что имеющееся в ней знание отражает характерные черты формирования принципиально нового, по сравнению с мифопоэтическим видением мира, стиля мышления. Данный момент эволюции знания характеризуется преимущественно стремлением создать рациональную методологию. Указанная тенденция находит свое проявление в том, что греческие мыслители впервые в истории цивилизации стали рассматривать в качестве образца для познавательной деятельности не элементы мифологического мировосприятия, а рациональные формы и методы анализа. Уже в ранне-греческой философии отчетливо выступают контуры научного по своему содержанию типа умозрения.

В свете изложенного становится ясно, что получение удовлетворительной картины происхождения научного объяснения реальности предполагает специальные приемы исследования. На это указывает, в част-

ности, то обстоятельство, что при историческом анализе науки в общих чертах проводится сравнительное исследование основных вех познания, а в данном случае необходимо раскрыть преемственную связь между различными и по характеру, и по содержанию моментам познания. Этому контексту исследования требуется уделять особое внимание. Античность ставит перед учеными определенный круг вопросов, главный из которых — возникновение науки. Важно выявить основные факторы, обусловившие процесс трансформации донаучных представлений в первоначальные формы научных понятий и идей. Какие аспекты социально-культурной активности греческого общества вызвали этот мировоззренческий сдвиг и что в данном процессе следует выдвинуть на первый план?

Научное познание, как известно, характеризует органическое взаимодействие теоретических и эмпирических средств исследования. Их эвристическое соотношение служит в известной мере основой научного прогресса. Вот почему постоянно подчеркивается методологическая важность выявления познавательной функции основных аспектов познания. Примечательно то, что и вопросы генезиса античной науки нередко решаются на основе выявления теоретических и эмпирических предпосылок последней: с одной стороны, всесторонне освещается ее умозрительное происхождение и доказывается историческая правомерность такого хода развития античного знания, а с другой, — отстаивается эмпирический характер формирования науки.

В современной историко-философской литературе достаточно всесторонне освещается связь раннегреческой научной системы с преднаучным этапом интеллектуальной эволюции греческого общества. Предварительная стадия генезиса науки независимо от того, с каких методологических позиций исследуется проблема, должна находиться в центре внимания. Это и вполне понятно, ибо вне этой предыстории немыслимо удовлетворительное понимание предпосылок возникновения научного мировоззрения. Воззрения досократиков, в частности, органически связаны с элементами предфилософского знания. По мнению ряда исследователей, именно указанная предыстория и намечает явно основные предпосылки генезиса античной науки: теоретические и эмпирические.

Исследования в этом направлении показывают плодотворность поиска и обоснования эмпирической и теоретической линий развития античного знания. Это способствует выявлению определенных черт функционирования данных аспектов творческой деятельности в структуре познания. В то же время следует отметить, что сложность исследуемой темы требует известной корректности от исследователя. Доведение до крайности той или иной интерпретации неизбежно приводит к ошибочным выводам. В статье Ллойджа «Поппер против Кирка» подробно анализируются позитивные и негативные стороны этих подходов¹.

Поппер считает, что все значительные явления в науке связаны преимущественно с попытками осмысления проблемных ситуаций, возникающих лишь на теоретическом уровне знания. Преодоление этих ситуаций и составляет основу научного прогресса. Античная философия в этом смысле не составляет исключения. Она не могла возникнуть на почве эмпирических поисков и анализа опытных данных. Формирование греческой науки есть процесс рационализации проблемных ситуаций,

¹ E. R. Lloyd Popper versus Kirk. A controversy in Interpretation of Greek science. Brit. F. Phil. Sci. vol. 18, 1967, № 1.

процесс умозрительного постижения того или иного фрагмента действительности. Если эмпирическое знание Поппер исключает из сферы рассмотрения, в таком случае он должен спасти свою позицию от «вакуума», т. е. объяснить механизм возникновения проблемной ситуации. Поппер находит довольно простое решение — вакуум заполняется мифологией. Как видно, крайний рационализм попперевской трактовки накладывает строгие требования, суть которых сводится к необходимости лишь мифологической схемы понимания генезиса античной науки. В данном случае роль мифологии чрезмерно преувеличивается, между тем как она выполняла вполне определенную функцию².

Кирк, возражая Попперу, утверждает, что научным открытиям предшествует предварительная эмпирическая деятельность. По его мнению, успехи греков объясняются эффективным использованием возможностей эмпирического исследования. Античные мыслители плодотворно работали в области эмпирической верификации умозрительных предположений и отвлеченность воззрений досократиков на самом деле имеет конкретную эмпирическую основу. На предварительном эмпирическом этапе происходила коренная переоценка структуры преднаучного знания в свете новых наблюдений и перестройки структуры здравого смысла. Элементы донаучного знания, отмечает Кирк, в этих условиях всесторонне верифицировались и приобретали статус философских понятий. Противоречия философских предположений здравому смыслу иллюзорны, поскольку они верифицировались наблюдениями и терминами здравого смысла³.

Легко заметить, что концепция Кирка отодвигает мифологию на задний план. Последняя либо объявляется продуктом вымысла, либо включается в эмпирическое знание. Эмпиризация мифологии встречает возражения теологического характера. С одной стороны, не очень корректно сводить на нет религиозно-мифологическое знание тезисами о вымысле. Допущение этого ведет, с точки зрения преемственности этапов интеллектуальной эволюции человечества, к признанию факта внезапности появления натурфилософского мировоззрения. С другой стороны, жесткая эмпиризация мифологии затрудняет возможность проведения резкой грани между донаучным мировоззрением и натурфилософским.

Ошибка Кирка заключается в том, что он не обнаруживает существенной разницы между преднаукой вообще и эмпирическим ходом развития знания. В свою очередь Поппер отождествляет преднауку с мифологией, понимая последнюю исключительно спекулятивно. Между тем особенности предыстории античной науки указывают скорее всего на наличие всевозможных соотношений между эмпирическими и теоретическими уровнями знания. Ни одному из этих направлений неправильно отдавать явного предпочтения, так как они лишь слитно составляют основное русло знания, дополняют друг друга и тем самым определяют течение мысли от донаучной стадии к натурфилософской. Игнорирование этого вскрывает слабые стороны как попыток проецирования проблем античной философии лишь на эмпирическую иллюзорность, так и стремлений вывести античную науку только лишь из спекулятивной мифологии. Такие попытки, во-первых, связаны с неоправданным упрощением столь сложного процесса как формирование научного мышления. Во-вторых, они наталкиваются на определенные трудности тавтологического порядка: вращение либо в «порочном круге» эмпиризма, либо рационализма.

Нам представляется правильной позиция тех авторов, которые

² См.: А. Н. Чашышев. Эгейская предфилософия. М., 1970.

³ E. R. Lloyd Popper versus Kirk. p. 24.

предпочитают рассматривать это явление в тесной связи с особенно-стями социально-культурного развития древнего мира. Философия, отмечает Чанышев, не возникает лишь эмпирическим путем и лишь из мифологии, хотя «и то и это» всего лишь необходимые стороны искомого процесса. Автор подчеркивает важность выявления всего комплекса факторов и прежде всего социальной основы античной науки. Отметим здесь, что необходимость специального изучения социальных предпосылок возникновения научной картины мира можно подкрепить данными сравнительного анализа древних социальных систем (например, цивилизаций «эллинистического» мира, древнекитайской и древнеиндийской). Сравнительное исследование этих систем устраняет некоторые вышеназванные трудности.

К моменту, непосредственно предшествовавшему формированию греческой науки, многие цивилизации находились в мифологическом плане развития в относительно идентичных условиях. На данном этапе греческая мифология не занимала исключительного места в общей цепи духовного развития человечества. Так что мифология не может объяснить природу пробуждения эллинского духа. Кроме того, мифологические воззрения эллинов формировались под определенным воздействием систем знания соседних цивилизаций. Нет надобности подробно анализировать механизм и степень филиации мифологических представлений в этом плане. Для нас важно то, что греческую цивилизацию выдвинуло на передний край мировой культуры не мифологическое мировоззрение эллинов. Греция послегомеровского периода и в области позитивных знаний уступала соседним цивилизациям. Последние в этом отношении выполняли своего рода функцию «экспериментальной лаборатории» для многих досократиков. Все это свидетельствует о том, что мифологическими и эмпирическими предпосылками невозможно полностью охватить все «нюансы» генезиса научного мышления.

Сравнительный анализ таким образом подтверждает ряд положений. Во-первых, можно сказать, что и мифология и позитивное знание являются необходимыми, но отнюдь не достаточными условиями возникновения натурфилософского мировоззрения. Следовательно, предполагается еще наличие по крайней мере третьего условия. Здесь естественно напрашивается вопрос: в чем же причина того, что именно греческая цивилизация стала колыбелью подлинного научного восприятия реальности? Мы уже отмечали, что основные моменты духовного развития общества подчинены строгим закономерностям (имели в виду мифологию), поэтому и фазу формирования натурфилософского мировоззрения неправомерно объяснять лишь случайным стечением обстоятельств. Возникновение науки как необходимой составной компоненты социальной системы тесно связано с закономерным ходом эволюции последней. Отсюда следует второй важный вывод сравнительного анализа, а именно: несмотря на относительную сходность отмеченных социальных систем, между ними имеется, очевидно, и ряд существенных различий. Можно предположить, что обнаружение этих различий даст нам ключ к разрешению некоторых задач, связанных с осмыслением проблемы генезиса научного мышления.

Продолжим анализ социальных систем. Рассмотрим объективные предпосылки (географические, климатические и т. д.) формирования и развития древних цивилизаций. Н. А. Фигуровский полагает, что шансы партнеров в этом плане «были почти одинаковыми» (высказывается мысль о «полосе цивилизации», очерченной объективными факторами)⁴.

⁴ Н. А. Фигуровский. Ремесленная химическая техника и натурфилософские учения в странах Древнего Востока, вып. 1. М., 1960.

Видимо, автор не случайно употребляет понятие «почти». Оно по своему содержанию указывает на возможность отступления от полного отождествления. Смысл «почти» легко раскрывается при сопоставлении греческой цивилизации с классическими «речными» цивилизациями долины Нила, Двуречья, Ганга, Янцзы. Речные цивилизации, по мнению Томсона, нуждались в строгой централизации: высоко развитое земледелие в этих условиях способствовало равномерному распылению плотности населения, что вызывало ответную реакцию монархической централизации⁵. Характер распределения плотности населения оказывает влияние на некоторые стороны социальной жизни. В частности, определяет интенсивность форм взаимодействия (торговля, войны и др.). Так, Рашевский подчеркивает историческую важность образования «флуктуационно» сгустков населения в эволюции примитивных общин⁶.

Греческий ландшафт особо стимулировал формирование полисной структуры общества с преимущественным торгово-ремесленным укладом жизни. Такая социальная система являлась почти открытой. Какие выгоды имеет открытая социальная система по сравнению с почти замкнутой? История мировой культуры есть история взаимодействия (миграции, диффузии и т. д.) культур. Вот почему замкнутая социальная система в силу ограниченности своих эволюционных возможностей обречена в конечном счете на застой. Только открытые системы являются развивающимися. Особенности этой системы характеризуются как внешними взаимодействиями (торговые и дипломатические связи, войны), так и внутренней структурой⁷. Причиной упадка восточных цивилизаций выступала, в частности, именно их относительная изолированность друг от друга и от остального мира. Средиземноморские и ближневосточные цивилизации наоборот находились в постоянном контакте.

Социальные системы «эллинизма» (Египет, Вавилония, Греция, Персия и др.) являлись относительно открытыми. Так что внешние факторы развития были почти одинаковыми, но существовали различия внутреннего характера. В Греции демократическая полисная система, а в остальных странах жреческо-монархическая форма правления. Это накладывает отпечаток на идеологию и характер формирования мировоззрения. Этим объясняется, например, появление науки в нежреческой Греции. Система знания, находящаяся под строгим контролем жрецов, была замкнута. Она выполняла функцию узаконения и упрочения той социальной системы, которая исторически наметила ее развитие задолго до этого. Замкнутость вавилоно-египетской преднауки не позволила последней подняться на научный уровень развития. Но это стало возможным в греческом мире. В своей эволюции восточная преднаука не могла избежать участи относительно замкнутых систем. В то же время греческие полисы открывали широкие возможности именно в направлении развития знания. Весьма существенной особенностью социальной структуры греческого общества является как раз стимулирование хода развития идеологии и знания. Социальные институты не накладывали жестких ограничений на умственный климат общины. Игнорирование этого обстоятельства дает повод для сомнений найти объяснение причин возникновения научного мышления именно в

⁵ Дж. Томсон. Исследования по истории древнегреческого общества, т. 1. М., 1958, стр. 16—17.

⁶ N. Rashevsky Looking at history through mathematics. Cambridge—London, 1968, pp. 11—15.

⁷ В. К. Чалоян. Восток и Запад. М., 1968, стр. 36—38.

Греции, хотя на данном историческом этапе некоторые цивилизации находились, казалось бы, в предпочтительном положении⁸. Подобные выводы неизбежны при поверхностном рассмотрении вопросов генезиса античной философии. Расхождение социальных основ греческой преднауки и, например, египетской или индийской столь очевидно, что для поиска удовлетворительных решений отмеченных проблем это служит достаточным основанием. Ведь не случайно многие авторы обращают внимание на тот факт, что первоначально научное мировоззрение возникает в торгово-ремесленном Милете.

Интенсивность торговли и эффект плотности населения служили во многом детерминантами «незамкнутости» древних социальных систем. Потребность в торговле, указывает Рихард Хенниг, существовала даже на самых низших ступенях культуры и эта потребность вынуждала изучать нравы и обычаи чужих народов (и свои собственные, разумеется)⁹. На основе анализа истории торговых связей древних цивилизаций Хенниг показал возможность прослеживания определенных черт эволюции мировой культуры вообще. Автор отмечает, что именно эллины впервые по-настоящему оценили значение исследовательских путешествий. Подобные путешествия до этого, как правило, отвечали лишь запросам торговли. И в этом плане, что странно, обнаруживается изолированность древнекитайской и древнеиндийской цивилизаций.

В становлении раннегреческой философии принципиально важное место занимает творчество Гомера и Гесиода. Их мифопоэтические воззрения оказали значительное влияние на духовное развитие эллинов, на перестройку структуры здравого смысла и умственной атмосферы греческого общества. В противовес наивному мистицизму древних Гомер стремится раскрыть конкретное содержание эпохи в реалистических терминах. Данный мировоззренческий сдвиг отчетливо проступает в гомеровской концепции героизма. Он не просто подвергает реалистическому пересмотру эпическую героическую традицию, но прежде всего производит преобразование идеологических основ и критериев обыденной жизни общества. В этом плане особо следует выделить гомеровскую теорию разумной жизни¹⁰.

Гомеровский герой в кризисные моменты чаще всего не обращается к мифологическим персонажам, а в самом себе пытается найти средства и пути преодоления преград. Смысл героизма, по Гомеру, заключается не только в физической отваге, но и в способности рассудочной ориентации, в трезвой оценке событий. В «Илиаде» дается постановка очень важного вопроса: может быть разумом поможет?¹¹ Этот тезис Гомер стремится раскрыть и всячески оправдать. Хитроумный Одиссей спасает себя и своих воинов от циклопов (элемент мистики) посредством вымысла — рассудочного и осторожного поиска пути бегства. Одиссей своим «позорным» бегством бросает вызов укоренившимся в общественном сознании элементам традиционного эпического умствования. Образом хитроумного Одиссея Гомер стремится утвердить важность рассудочного мышления. Этим самым творчество Гомера побуждает грека к необходимости отмежевания от веры в бога и мистику, к осознанию того, что изменить социальное бытие и регулировать коллизии жизни может лишь трезвое, рассудочное осмысление вещей и явлений.

Гомеровская концепция рассудочного мышления по существу отражала интересы торгово-ремесленного большинства населения полисов.

⁸ Nasr Seyyed Hosseini. The encounter of man and nature. London, 1968, p. 97.

⁹ Рихард Хенниг. Неведомые земли, т. I. М., 1961, стр. 15—19.

¹⁰ Warden J. R. The Mind of Zeus — J. His of idcas. 1971, № 1, p. 14

¹¹ Гомер. Илиада. Одиссея. М., 1967, песнь 14, стих 63

Развитие техники, ремесленного производства и усиление торговли испытывали острую потребность в позитивном знании, в умении трезво оценить события. В этом направлении протекал естественный процесс демифологизации мировоззрения. Разумеется, что умозрительными суждениями и спорами вряд ли возможно было установить несостоятельность мифологии. Гомер не зря преломлял мифологию сквозь призму странствий: здесь намек на то, что традиционный мистицизм не оправдывает себя в кризисных ситуациях. Другими словами, в тот период истинность или ложность мифологических представлений можно было определить в социальной «лаборатории» эллинистического мира, путем сравнения мифологий и апробации их элементов в ходе странствий. Путешествия подвергали мифологическое мировоззрение своеобразной проверке. В результате такой верификации многие представления теряли смысл или коренным образом переосмысливались. Пока неизвестны другие социальные порядки, подчеркивает В. Соколов, влияние традиции на умственную среду весьма сильно¹². Древние же греки, продолжает автор, благодаря тесному общению с соседними цивилизациями «не могли уже рассматривать свои порядки и свои обычаи как единственно возможные и единственно истинные». Эти замечания, бесспорно, имеют прямое отношение к мифологии. Чтобы осознать иллюзорность и несостоятельность мифологии при описании многих явлений реальности и социальной жизни, необходимо было оценить ее с новых позиций. Трансформация мифологических представлений в элементы натурфилософского мирозерцания есть в некотором отношении процесс преломления первых сквозь призму социально-культурных условий греческого общества того периода.

Переход от мифологии к натурфилософии милетцев отражает качественно новый подход к реальности. Поэтому и не может быть речи о прямой связи мифологии с натурфилософией досократиков. Нельзя согласиться и с А. Н. Чанышевым, утверждающим, что процесс возникновения философии есть «разрешение противоречия между мифологическим мировоззрением и новым мышлением»¹³. Такое положение тавтологично, ибо в центре внимания как раз само возникновение этого нового мышления. По нашему мнению, следует обратить внимание скорее всего на то как происходил постепенный отход от традиционных форм мифологического воззрения на мир, т. е. необходимо выявить условия, вызвавшие естественную потребность в этом новом мировоззрении. Для этого достаточно было понять несостоятельность мифологии в удовлетворительном осмыслении определенного круга явлений, ее ограниченность и, наконец, иллюзорность некоторых мифологических представлений. Только на такой основе могла возникнуть потребность поиска новых средств исследования реальности. Несомненно, что этот шаг должен был привести к временному отходу от мифологии, чтобы наметить предпосылки возвращения на принципиально новой основе.

Критический анализ религиозно-мифологического наследия занимает важное место в творчестве досократиков.

В учении милетцев мифология предстает как частный случай натурфилософского мировоззрения. Мифологию они включают в свою систему в качестве фрагмента последней. Милетцы полагают, что реальность следует объяснять в терминах «первоначала» (вода, воздух, апейрон), а элементы мифологии (в частности, понятие «бог») в лучшем случае — особое состояние первоначала. Здесь заметен явный отход от мифологии, что подготавливает почву для развернутой критики последней. Они кроме того устанавливают определенное соответствие между элементами

¹² См.: Антология мировой философии, т. I, ч. I. М., 1969, стр. 17.

¹³ А. Н. Чанышев. Эгейская предфилософия, стр. 198.

ми прежнего мировоззрения и формирующейся натурфилософией. Такое соответствие было необходимо по двум причинам. С одной стороны, учение милетцев в какой-то мере отталкивалось от мифологии, а с другой, — отрицало мифологию. Оба момента суть необходимые условия развития милетской философии.

Следующий важный шаг в плане показа абсурдности некоторых сторон мифологического мировоззрения предпринимает Ксенофан. Он вскрывает иллюзорность здравого смысла, пропитанного насквозь религиозными представлениями. Ксенофан особо отмечает социальную основу мифологии, ее антропоморфность, а, следовательно, и условность. Процесс отмежевания от мифологического опыта был начат милетцами и с этим процессом связано возникновение раннегреческой философии. Формирование последней происходило в атмосфере крайне скептического отношения к мифологии. Без такой атмосферы было бы невозможно построение новой системы знания.

Подобно тому, как обнаружение несостоятельности понятийного аппарата классической физики в описание явлений микромира привело к необходимости построения новой квантовой теории, так и установление иллюзорности элементов мифологического знания наметило формирование натурфилософской картины. Как квантовая физика есть «снятие» классической, так и натурфилософия есть «снятие» мифологии. Крах классической физики был вызван открытием ряда явлений на эмпирическом уровне знания, скептическое отношение к мифологии было обусловлено также эмпирическими факторами (развитие техники, ремесла, математики, астрономии, медицины и т. д.). Греческие полисы открывали широкие возможности для развития позитивных областей знания. Мифология препятствовала этому процессу. Торгово-ремесленные слои общества ощущали потребность в аргументах (очевидных данных), направленных против мифологии. Они должны были нести определенную позитивную информацию. Это, конечно, не означает, что потребность в спекулятивном мышлении на данном этапе отпадала. Умозрение и наблюдение «работали» слитно. Наблюдение способствовало освобождению умозрения от мистицизма, в свою очередь, рациональное мышление направляло эмпирический поиск. Необходимость самого поиска была связана с констатацией беспочвенности мифологии, осознанием ее ограниченности. Скептическое отношение к мифологии знаменует начало формирования научного мышления. Отход от мифологии направляет мысль на поиск новых средств объяснения и постижения реальности. Эмпирическое знание сопровождает не только процесс крушения мифологии, но и процесс построения натурфилософской картины мира. Слитность умозрения и наблюдения явно просвечивается исходными принципами досократической философии (вода, воздух, огонь, число и др.). В этих понятиях «кусочек» фантазии (абстрактного мышления) органически связан с конкретными наблюдениями. В первоначалах досократиков зафиксирован акт познания — «от живого созерцания к абстрактному мышлению». Единство умозрения и наблюдения отражает основополагающий принцип натурфилософского мировоззрения греческих мыслителей.

Н. Н. Гулиjev

Антик елмин мугајисэли-системли тэдгиги

ХУЛАСЭ

Мәгалә фәлсәфә тарихи вә методоложи планда әһәмијјәт кәсб едән гәдим јунан елминин мејдана кәлмәси проблеминә һәср олунмушдур. Јунан фәлсәфәсинин илк дөврүнүн ичтимаи әсаслары, онун нәзәри вә емпирик мүгәддәм шәртләри тәфсилатлы илә шәрһ едилир.

Мүәллиф гәдим халгларын (Мисир, Һинд, Чин, Јунан вә б.) мә'нәви ирсинин мугајисэли тәһлил эсасында јунан чәмијјәтинин ичтимаи системинин хүсусијјәтләрини кәстәрир. Мүәллифин фикринчә, бу хүсусијјәтләр мәһз јунан чәмијјәтинин гурулушунда елми дүнјакөрүшүнүн формалашмасы үчүн мүһүм рол ојнамышлар. Һәмчинин елми идракын мәишәтинин мүһүм шәрти кими елмә гәдәрки билијин емпирик вә нәзәри сәвијјәләринин гаршылыгылы мүнасибәтинә диггәт верилир.

Мүәллиф гәдим јунан фәлсәфәсинин бә'зи шәрһләринә тәнгиди мөвгедән јанашараг, онларын һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи чәһәтләрини кәстәрир.

Полис системинин, тичарәтин, чоғрафи иглим амилләринин јени натурфәлсәфә дүнјакөрүшүнүн формалашмасында әһәмијјәти арашдырылыр. Һомер мәрһәләси тәдгигат планына ујғун олараг диггәтлә тәһлил едилир. Һабелә антик вә мүасир елмин инкишафында олан бә'зи охшар јышлар мүәјјәнләшдирилir.

Ф. Ә. БАҒЫРОВ

СОСИАЛИСТ ИСТЕҢСАЛ МҮНАСИБӘТЛӘРИНИН ЈАРАНМАСЫ ВӘ ӘСАС ИНКИШАФ МӘРҲӘЛӘЛӘРИ

Әсасыны истеһсал васитәләри үзәриндә ичтимаи мүлкијјәт тәшкил едән социалист истеһсал мүнасибәтләри кениш тәкрат истеһсал просесинин истеһсал, мүбадилә, бөлкү вә истеһлак кими бүтүн тәрәфләрини әһатә едир. Планлы тәсәррүфат, коллективчилик, јолдашчасына әмәкдашлыг вә социалистчәсинә гаршылыглы јардым мүнасибәтләрини өзүндә еһтива едән һәмин мүнасибәтләрин јаранмасы вә инкишафы мүхтәлиф мәрһәләләрдән кечир.

Марксист диалектик метод бир тәрәфдән, чәмијјәтә даим инкишафда олан чанлы бир организм кими бахыр. Ејни заманда һәмин метод һәр бир истеһсал үсулунун јаранмасы, јашамасы, һәрәкәти вә инкишафы һалында арасдырылмасыны тәләб едир. В. И. Ленин јазмышдыр: «Марксын игтисади нәзәријјәсинин мәзмуну тарихчә мүәјјән мөвчуд чәмијјәтин истеһсал мүнасибәтләрини, буларын мејдана кәлмәси, инкишафы вә дағылмасы һалында тәдгиг етмәкдән ибарәтдир»¹.

Истеһсал мүнасибәтләринин көклү сурәтдә дәјишилмәси вә јени истеһсал мүнасибәтләринин јаранмасы бир формасијадан башгасына кечид просесиндә баш верир. Социализмә гәдәрки формасијалар инкишафын мүәјјән мәрһәләсиндә өзү-өзүнүн мәһв олмасы үчүн мадди вәсантләр һазырламышдыр. К. Маркс ичтимаи инкишафа тәбии-тарихи просес кими бахараг көстәрмишдир: «Һеч бир ичтимаи формасија, онун кифајәт гәдәр мејдан вердији бүтүн мәһсулдар гүввәләр инкишаф етмәјинчә мәһв олмур вә јени, јүксәк истеһсал мүнасибәтләри, көһнә чәмијјәтин өз ичәрисиндә онларын мөвчуд олмасы үчүн мадди шәраит јетишмәјинчә мејдана кәлмир»².

Октјабр ингилабындан әввәл Русијада тәмәркүзләшмиш истеһсал јаранмышды. Өлкәнин игтисади һәјатынын әсас саһәләри капитализмин әввәлки инкишафы нәтичәсиндә үмумдөвләт мијјасында «ичтимаиләшдирилмишди». Техниканын тәкмилләшмәси истеһсал вә тәдәвүл васитәләринин тәмәркүзләшмәсинә, истеһсал вә әмәк просесинин даһа чох ичтимаи характер дашымасына сәбәб олмушду. Бунунла да пролетариатын синфи һәрәкәтынын шүүрлу ифадәчиси олан Коммунист партијасынын

бүтүн фәалијјәтинин сон мәгсәдини тәшкил едән ичтимаи ингилаб үчүн даһа сүрәтлә мадди шәраит јаранмышды.

Лакин капитализм дөврүндә јарадылмыш мәһсулдар гүввәләр «автоматик» олараг социалист истеһсал мүнасибәтләринин јаранмасына кәтириб чыхармыр. Габагда кедән мәһсулдар гүввәләрин даим истеһсал мүнасибәтләрини «чәкмәси» идејасы сәһвдир. Хүсусән дә ичтимаи мүлкијјәтә әсасланан социалист истеһсал мүнасибәтләринин јаранмасы үчүн бир шәраитдә инкишаф етмиш мәһсулдар гүввәләр јени истеһсал мүнасибәтләринин јаранмасына сәбәб олмур. Социалист истеһсал мүнасибәтләринин јаранмасы үчүн ичтимаи ингилаб зәрури олур.

Истеһсалын ичтимаи характери илә мәнимсәмәнин хүсуси капиталист формасы арасындакы әсас зиддијјәтин кәскинләшмәси вә капиталист истеһсал мүнасибәтләринин мәһсулдар гүввәләрин буховуна чеврилмәси социалист ингилабынын галиб кәлмәсини зәрури етмишдир. Октјабр ингилабынын баш вермәси вә пролетариат диктатурасынын галиб кәлмәси нәтичәсиндә өлкәдә социалист истеһсал мүнасибәтләринин формалашмасы үчүн әлверишли имкан јаранмышдыр. Чәмијјәтин игтисади инкишафынын објектив ганунларына вә мадди һәјат шәраитинин тәләбләринә ујгун олараг баш вермиш Октјабр ингилабы ичтимаи мүнасибәтләрин бүтүн тәрәфләринин кејфијјәтчә дәјишилмәсинә сәбәб олмушдур.

Ингилабдан аз сонра В. И. Лениннин әсәрләриндә, партија вә дөвләт сәнәдләриндә озаманкы Русија социализмин вәтәни адландырылырды. Әлбәттә, онда өлкәдә социалист истеһсал мүнасибәтләринин гәләбәси играр едилмирди вә анчаг өлкәнин инкишаф истигамәти әсас көтүрүлүрду.

Социалист истеһсал мүнасибәтләри биткин вә инкишаф етмиш формада дәрһал јарана билмәз. О, ашағы инкишаф мәрһәләсиндән јүксәк мәрһәләјә, садәдән мүрәккәбә, көһнә мүнасибәтләрдән јени мүнасибәтләрә доғру инкишаф просесиндә тәшәккүл тапмышдыр. Социалист истеһсал мүнасибәтләринин јаранмасында објектив вә субјектив амилләрин инкишаф сәвијјәси әсас көтүрүлмүшдүр. Милјонларла инсанларын ирадә бирлијини ифадә едән пролетариат диктатурасынын ингилаби зоракылығы илә һәмин инсанларын шүүрлу фәалијјәтинин дүзкүн әлағәләндирилмәси көһнә истеһсал мүнасибәтләринин дағыдылмасына вә социалист истеһсал мүнасибәтләринин јарадылмасына доғру јөнәлдилмишди.

Социалист истеһсал мүнасибәтләри көһнә истеһсал мүнасибәтләринин «...енинә вә дәрининә кифајәт гәдәр...»³ дағыдылмасы просесиндә мејдана кәлмишдир. Көһнә истеһсал мүнасибәтләринин енинә вә дәрининә дағыдылмасы, социалист истеһсал мүнасибәтләринин јарадылмасы, енинә вә дәрининә инкишафы арасында кәскин фәрг вә сәрһәд гојмаг олмаз. Онларын һәр бири инкишафын мүхтәлиф мәрһәләләрини вә тәрәфләрини әкс етдирир.

Капиталист истеһсал мүнасибәтләринин дәрининә вә енинә инкишафы бир-бири илә гаршылыглы әлағәдәдир. Лакин онлар мүхтәлиф просесләрдир. Јалһыз дәрининә вә енинә инкишаф етмиш капиталист истеһсал мүнасибәтләри дәрининә вә енинә дағыдылмаг имканына маликдир. Социалист истеһсал мүнасибәтләринин јаранмасы илк әввәл капиталист истеһсал мүнасибәтләринин дәрининә инкишафына ујгун олараг онун дәрининә дағыдылмасы вә кәмијјәт дәјишмәләринин кејфијјәт дәјишмәләринә кечмәси демәк иди. Ф. Енкелс јазмышдыр: «Бу, бәшәријјәтин зәрүрәт аләминдән азадлыг аләминә сычрамасыдыр»⁴.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 21-чи чилд, сәһ. 48—49.

² К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Сечилмиш әсәрләри», 1-чи чилд, Бақы, 1953, сәһ. 346.

³ К. Маркс вә Ф. Енкелс. «Сечилмиш әсәрләри», 1-чи чилд, сәһ. 444.

⁴ Ф. Енкелс. «Анти-Дүринг», Бақы, 1953, сәһ. 269.

Капитализмдөн социализмдө кечиди эс етдирэн иктисади просес эсас истехсал васителеринин миллилешдирилмеси илэ башланмышдыр. Илк эввал һалэ капитализм дөврүндө тәшкилати вә техники чәһәтдән жүксәк дәрәчәдә ичтимаиләшдирилмиш ири сәнаје саһәләриндә эсас истехсал васителеринин галиб пролетариат тәрәфиндән миллилешдирилмеси вә мүсәдирә олунмасындан сонра социалист истехсал мүнәсибәтләри һәмин саһәләрдә даһа тез јаранмышдыр.

Социалист истехсал мүнәсибәтләринин јаранмасы вә инкишафы чәһәтіндән коммунизмдин биринчи фазасынын ики мүнәм мәрһәләси бир-бириндән фәргләнир. *Биринчи мәрһәләдә* социалист истехсал мүнәсибәтләри јеничә јараныр вә о, капитализмдән ирс галмыш мадди-техники базаја—мәһсулдар гүввәләрә эсасланыр. Эсас истехсал васителәри үзәриндә хүсуси мүлкийјәтин дағыдылмасы, ичтимаи мүлкийјәтин јарадылмасы, хырда әмтәә истехсалы олан кәнд тәсәррүфатынын вә хырда сәһәткарларын мүәссисәләринин коллектив тәсәррүфата кечирилмәси вә истисмарчы синифләрин арадан галдырылмасы социалист истехсал мүнәсибәтләри јарадылмасынын эсас мәзмунуну тәшкил етмишди. Инкишафын бу мәрһәләсиндә социалист истехсал мүнәсибәтләринин мөһкәмләндирилмәсини инкар етмәк дүзкүн олмазды.

Јаранмагда олан социалист истехсал мүнәсибәтләринин өзү дә дәрининә вә енинә инкишаф едир. Бу просес дә гаршылыгы элағәдәдир, лакин мүхтәлифдир. Социалист истехсал мүнәсибәтләринин дәрининә инкишафы эсасдыр, енинә инкишаф исә табе вәзыйјәтиндәдир. Енинә инкишаф хырда тәсәррүфатларын чанландырылмасы вә онларын чанландырылдыгылары дәрәчәдә әлэ алынмасы, хырда әмтәә истехсалчыларынын социалистчәсинә тәшкил едилмәси илэ билаваситә элағәдар олмушдур. В. И. Ленин јени иктисади сijasәтә кечилмәсини нәзәрдә тутараг «...хырда тәсәррүфаты, хырда саһибкарлығы, капитализми чанландыраг, онлары еһтијатла вә тәдричлә, јалныз чанландыглары дәрәчәдә әлэ...»⁵ алынмасы вәзифәсини гаршыја гојмушдур.

Социалист истехсал мүнәсибәтләринин енинә вә дәрининә инкишафынын имканлары мүхтәлифдир. Социалист истехсал мүнәсибәтләринин фәалијјәт кәстәрмәдији истехсал саһәләриндә һәмин мүнәсибәтләрин тәшәккүл тапмасы демәк олан енинә инкишафын мүәјјән һәдди вардыр. Имканлары даһа кениш олан дәрининә инкишаф исә коммунист истехсал мүнәсибәтләринә кечид үчүн шәраит һазырлајыр.

Социалист истехсал мүнәсибәтләринин јарандыгы андан етибарән онун мөһкәмләндирилмәси, тәкмилләшдирилмәси, дәрининә вә енинә инкишафы просеси башланмышдыр. Социалист истехсал мүнәсибәтләринин мөһкәмләндирилмәси просесин һәм кери чәкилмә вә һәм дә сычрајыш мәрһәләси илэ үзви сурәтдә бағлы олмушдур. Јени иктисади сijasәт узун мүддәт сijasи, һәрби, иктисади вә чографи чәһәтдән галиб кәлән ингилабчыларын планлы формада кери чәкилмәсинә јахшы нүмунә иди. В. И. Ленин јени иктисади сijasәтдән бәһс едәрәк јазырды: «Инди биз кери чәкилирик, санки кери чәкилирик, лакин она көрә белә едирик ки, әввәлчә кери чәкиләк, сонра исә бәрк гачыб гүввәтлә ирәли сычрајаг»⁶.

Ғабагчыл истехсал саһәләриндә социалист бөлмәсинин јарадылмасы эсасында тәшәккүл тапмыш социалист истехсал мүнәсибәтләри мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинә вә характеринә даһа чоҳ ујғун иди. Бу, мәһсулдар гүввәләрә истехсал мүнәсибәтләринин көрүнмәмиш дәрәчәдә инкишаф диалектикасынын эсасы олмуш вә социалист истехсал мүнәсибәтләринә башга истехсал мүнәсибәтләрини сыхышдырмаға имкан вермишди.

⁵ В. И. Ленин. Әсәрләри, 33-чү чилд, сәһ. 97.
⁶ Јенә орада, сәһ. 450.

Јени иктисади сijasәтин ардычыл олараг һәјата кечирилмәси мәһсулдар гүввәләрин вә биринчи нөвбәдә социалист сәнајесинин инкишафына вә социалист сәнајеләшдирилмәсинин һәјата кечирилмәсинә имкан сәррүфат формалары јенидән группашмыш, социалист истехсал мүнәсибәтләри пролетариатла ортабаб кәндиләр арасында сых иттифаг јаратарзиндә Ғабагчыл Совет һакимийјәти илэ кери галмыш мадди-техники база арасындакы зиддийјәт һәлл едилмиш вә ССРИ сәнаје өлкәсинә чеврилмишди. VI Советләр гурултајынын (12. III 1931) гәрарында кәстәрилдији кими, «...јени иктисади сijasәтин сон мәрһәләси шәраитиндә Советләр өлкәси артыг билаваситә социализм гуручулуғу мәрһәләсинә гәдәм гојмушдур»⁷.

Капитализмдән социализмә кечид дөврүндә социалист бөлмәсинин формалашмасы, халг тәсәррүфатынын јени техника базасы эсасында гурулмасы, хырда истехсалчыларын күтләви сурәтдә кооперативләшдирилмәси, социализмдин мадди-техники базасынын јарадылмасы вә һәмин просесин баша чатдырылмасы мәрһәләләри олмушдур.

Мәһсулдар гүввәләрин инкишафы вә истехсал мүнәсибәтләринин тәкмилләшмәси сәвијјәсиндән, конкрет тарихи шәраитдән асылы олараг социализм мәрһәләсинин јетишмәсинин өз пилләләри вардыр. Бир мәрһәләдән диқәринә кечид, һәр шейдән әввәл, мәһсулдар гүввәләрин вә истехсал мүнәсибәтләринин тәкмилләшмәси илэ мүәјјән олунур.

Социалист сәнајеләшдирилмәси вә кәнд тәсәррүфатынын кооперативләшдирилмәси биринчи нөвбәдә шәһәр вә кәнддә социализмдин мадди-техники базасынын јарадылмасы илэ нәтичәләнмишди. Бу, ејни заманда, социалист истехсал мүнәсибәтләринин башга истехсал мүнәсибәтләрини сыхышдыраг һаким вә јеканә истехсал мүнәсибәтләринә чеврилмәсиндә бир сычрајыш олмушдур. Социалист истехсал мүнәсибәтләри социалист сәнајеләшдирилмәсинин базасы эсасында дәрининә вә енинә инкишаф етмишди. Јени вә жүксәк истехсал мүнәсибәтләринин дәрининә инкишафы илк мәрһәләдә енинә инкишафла элағә формасында, кәмијјәт дәјишмәләринин кејфијјәт дәјишмәләринә чеврилмәси просесиндә һәјата кечмишди. Галмагда олан көһнә истехсал мүнәсибәтләринин сыхышдырылмасы вә халг тәсәррүфатынын бүтүн башга саһәләринин јени эсас үзәриндә дәјишдирилмәси социалист истехсал мүнәсибәтләринин дәрининә инкишафынын маһийјәтини тәшкил едир.

В. И. Ленин јазмышдыр: «Капитализм үзәриндә социализмдин гәләбәсини, социализмдин мөһкәмләндирилмәсини јалныз о заман тәмин олунмуш һесаб етмәк олар ки, пролетар дөвләт һакимийјәти истисмарчылары һәр чүр мүҒавимәтини тамамилә гырыб өзүнә там сабитлик вә там табелик олмасыны тәмин едәрәк, бүтүн јени (бүтүн тәсәррүфатын електрикләшмәсинә эсасланан) техника базасы эсасында јенидән тәшкил едилмиш олсун»⁸. Һәмин вәзифәнин һәлл едилмәси нәтичәсиндә өлкәдә социализм там гәләбә чалмыш, социалист истехсал мүнәсибәтләри мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинә вә характеринә даһа чоҳ ујғунлашдырылмышдыр.

Социализмдин там гәләбә чалмасы илэ социалист истехсал мүнәсибәтләринин мөһкәмләндирилмәсинә, тәкмилләшдирилмәсинә, инкишафына имкан верән *икинчи мәрһәлә* башланмышдыр. Бу мәрһәләдә јолдашчасына әмәкдашлыг, гаршылыгы јардым вә коллективчилик мүнәсибәтләри ичтимаи һәјатын бүтүн саһәләриндә өзүнә кениш јол ачмаға баш-

⁷ «Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917—1967 гг.)», т. 2, М., 1967, стр. 276.
⁸ В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 154.

ламышдыр. Кери галмыш мадди-техники база эсасында социалист истеһсал мүнәсибәтләри һәртәрәфли инкишаф едә билмәзди. Социализмин мадди-техники базасыны јаратмадан инкишафын зәрури мәрһәләләриндән сычрамаг олмаз. Тамамилә формалашмыш вә һәртәрәфли инкишаф етмиш социалист истеһсал мүнәсибәтләри анчаг инкишаф етмиш мадди-техники базаја әсаслана биләр.

Соснализмдә истеһсал мүнәсибәтләринин мөһкәмләндирилмәси, тәк-милләшдирилмәси вә дәрининә инкишафы өз формасы, методу, харак-тери вә маһијјәти ғәтибарилә бу просесин антагонист чәмијјәтләрдәки вә һабелә капитализмдән соснализмә кечид дөврүндәки тәзаһүр форма-сындан тамамилә фәргләнир. Соснализм гәдәрки формасијаларда истеһ-сал мүнәсибәтләринин инкишафы кортәби характер дашымышдыр. Ка-питализмдән соснализмә кечид дөврүндә кәмијјәт дәјишмәләринин кеј-фијјәт дәјишмәләринә кечмәсини әкс етдирән сосналист истеһсал мүнә-сибәтләри шүурлу вә планлы характер дашыјырды. Чәмијјәтин инки-шафында бир манеә олан вә мөһсулдар гүввәләрин инкишафыны лән-кидән гејри-сосналист истеһсал мүнәсибәтләри исә кортәби вә плансыз сүрәтдә фәалијјәт көстәрмишди.

Сосиализмдэ гейри-сосиалист истехсал мүнасибэтлэри тамамилэ ара-
дан галдырылдыгына көрө истехсал мүнасибэтлэринин плансыз вэ кор-
тэбии инкишаф хүсусијјэтлэри өз әһәмијјетини итирир: Сосиалист истех-
сал мүнасибэтлэринин өзү дэ капитализмдән сосиализмә кечид вэ сосиа-
лизмин там гәләбәсин дөврләриндә мүхтәлиф инкишаф хүсусијјэтләринә
маликдир. Сосиализмин там гәләбәсиндән сонра просесин шүүрлу вэ
планлы характери даһа да гүввәтләнир. Истехсал мүнасибәтлэри мäh-
сүлдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинә ујғун олараг даим дөјишир.

Капитализмдөн социализмэ кечид дөврүндэ көһнэ истехсал мүнәсибәтләринин дәрининә вә енинә дағыдылмасы илә әләгәдар олараг сәсиалист истехсал мүнәсибәтләринин јаранмасы, јаранмагда олан јени истехсал мүнәсибәтләринин мөһкәмләндирилмәси вә тәкмилләшдирилмәси һәмин мүнәсибәтләрин дәрининә вә енинә инкишафына аз да олса имкан вермишдир. Лакин кечмиш чәмијјәтдән ирс галмыш мадди-техники база әсасында сәсиалист истехсал мүнәсибәтләринин һәртәрәфли инкишафынын имканлары мөһдуд олмушдур.

Инкишаф етмиш социализм гүрүчүлүгү дөврүндө исә артыг жаранмыш, тамамилә формалашмыш вә һабелә социализмнин мадди-техники базасыны экс етдирән социалист истехсал мүнәсибәтләринин мөһкәмләндирилмәси, мөһсулдар гүввәләрин инкишафындан кери галан тәрәфләринин тәкмилләшдирилмәси, мөһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинә вә характеринә даһа чоһ үјгүнлашдырылмасы һәмнин мүнәсибәтләрин һәртәрәфли инкишафына сәбәб олмушдур. Истехсал мүнәсибәтләринин мөһкәмләндирилмәси вә тәкмилләшдирилмәси инкишафын бүтүн мәрһәләләриндә тәтбиғ едилир. Әкәр истехсал мүнәсибәтләринин мөһкәмләндирилмәси инкишафын сычрајыш формасыны тәһмин едирсә, тәкмилләшдирмә зиддијјәтләрин тәдричлә һәлл олунмасына, инкишафын тәдричи-тәкамүл формасында баш вермәсинә сәбәб олур.

Социалист иستهсал мунасибэтлэринин инкишафы өзүндө лэнк, төкөмүл вә сүр'әтли сычраышлары, фасиләлэри вә тәдричилији әкс етдирир. Мәһсулдар гүввэлэрин инкишафына ујғун олараг социалист иستهсал мунасибэтлэри тәдричи олараг дәјишир вә бу, кәмијјәт дәјишмәлэрини ифадә едир.

Мәһсулдар гүввэлэрин мигдарынын артмасы өз-өзлүжүндө социалист иستهһал мүнәсибәтлэринин мөһкәмләндирилмәси, инкишафы вә онун даһа жүксәк мәрһаләсинә кечилмәси үчүн зәруридир. Социализмин там гәләбәсіндән сонра мәһсулдар гүввэлэрин һәртәрәfli инкишафы соци-

алист иستهсал мүнәсибәтләринин мөһкәмләндирилмәсинә вә инкишафына имкан вермишдир. Нәмин мүнәсибәтләрин инкишафында ири мәбәтләри кими социалист иستهсал мүнәсибәтләри дә иستهсал васитәләри үчүн иستهсал васитәләри иستهсалы һесабына даһа сүр'әтлә инкишаф едир.

Социалист истепсал мүнәсибәтләринин дәјишилмәси вә инкишафы мәһсулдар гүввәләрин бир ичтимаи формасындан нисбәтән жүксәк формасына, бир чүр гаршылыгылы мүнәсибәтләрдән башга чүр мүнәсибәтләрә кечилмәси демәкдир. К. Маркс јазмышдыр: «Һәјат мүәјјән бир инкишаф дөврүнү баша вурдугда, мүәјјән мәрһәләдән чыхып башга мәрһәләјә кирдикдә ону даһа башга ганунлар идәрә етмәјә башлајыр»⁹.

Мәһсулдар гүввәләрлә истеһсал мүнәсибәтләринин вәһдәти, истеһсал мүнәсибәтләринин мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәвијјәсинә вә характеринә ујғун олмасы бүтүн формасијалар үчүн гүввәдә олан үмуми ганунлардыр. Һәммин үмуми игтисади ганун истеһсал васитәләри үзәриндә мүлкијјәт формасынын мадди нә'мәтләрин истеһсалы формасына ујғунлуғу һаггында үмуми игтисади ганунла мүәјјән едилир. Әмәк мәһсуллары үзәриндә мүлкијјәт формасынын истеһсал васитәләри үзәриндә мүлкијјәт формасы илә мүәјјән едилмәси, һабелә истеһсал, мүбадилә, бөлкү вә истеһлак арасында олан әлағәләр дә үмуми игтисади ганунлардыр. Сосиалист истеһсал үсулунун жаранмасы илә она мәхсус спесифик игтисади ганунлар да мејдана кәлмишидир.

Мәһсулдар гүввэлэрлэ истехсал мүнәсибәтләринин гаршылыгы эла-
гәлэри, истехсал мүнәсибәтләринин мәһсулдар гүввэлэрин характери-
нә ујғун олмасы чәмијјәтин инкишафыны сүр'әтләндирән башлыча шәрт-
ләрдир. Сосиализмдә истехсал мүнәсибәтлэри мәһсулдар гүввэлэрин
инкишаф сәвијјәсинә вә характеринә ујғундур. Сосиалист истехсал мүнә-
сибәтләринин мәһсулдар гүввэлэрин характеринә ујғунлуғу дедикдә,
биринчи нөвбәдә истехсал мүнәсибәтлэри илә мәһсулдар гүввэлэрин
инкишафы сәвијјәсинин ујғунлуғу нәзәрдә тутулур. Бундан башга, истех-
салын характери илә мүбәдиләнин, бөлкүнүн вә истехлакын характери
вә ејни заманда истехсал вәситләринин мәнимсәнилмәси илә истехсал
олунмуш мәһсулун мәнимсәнилмәси бир-биринә ујғун олмалыдыр. Билә-
вәситә истехсалчылар арасында олан мүнәсибәтләрлә мәһсулдар гүввә-
ләрин инкишафы арасындакы ујғунлуғун да мүнһүм әһәмијјәти вардыр.

К. Маркса көрө, ичтимаи эмэк бөлкүсүнүн инкишаф сөвијјәсіндөн вә характериндөн асылы олараг мәнсулдар гүввәләр, истехсал мүнәсибәт-ләри вә шүүр бир-бирләри илә зиддијјәтә кирә биләр вә кирмәлидирләр. Ичтимаи эмэк бөлкүсү нәтичәсіндә инсанларын мұхтәлиф дәрәчәдә мад-ди вә мәнәви фәалијјәтдә, зөвг вә эмәкдә, истехсал вә истехлақдә иш-тирақ етмәләри бұ зиддијјәтләрә сәбәб олур.

Истехсал мүнәсибәтләринин мәһсулдар гүввәләрин инкишаф сәви-
јәси вә характеринә ујғунлуғу социализмдә дә мütлэг дејилдир, мütһәр-
рикдир вә дәјишкәндир. Социалист истехсал мүнәсибәтләринин мәһсул-
дар гүввәләрин инкишафындан кери галмасынын объектив вә субъектив
сәбәбләри вардыр. Мәһсулдар гүввәләр мәзмундур, истехсал мүнәси-
бәтләри исә онларын ичтимаи-игтисади формасыдыр. Мәзмун һәмишә
вә һәр јердә формадан габаг инкишаф едир. Форма исә јалныз мәзмун
инкишаф етдији шәраитдә дәјишиклијә уғрајыр. Истехсал мүнәсибәтләр-
и бир форма кими мәһсулдар гүввәләрдә баш вермиш дәјишиклији дәр-
һал әкс етдирә билмәз. Мәһсулдар гүввәләрин кејфијјәтиндә баш вер-
миш дәјишикликләр истехсал мүнәсибәтләриндә она ујғун кејфијјәт дә-
јишикликләринә сәбәб олмурса, үјғүнсүзлүг баш верир.

⁹ К. Маркс və Ф. Енкелс. «Сечилмиш эсэрлэри», 1-чи чилд, сәһ. 440.

¹⁰ В. И. Ленин. Эсэрлэри, 32-чи чилд, сәһ. 364.

¹¹ Ф. Енкелс. «Анти-Дюринг», сәһ. 133—134.

шаф етмиш социализм чөмијјәтнини гурулмасы чөмијјәтнин инкишафынын јени бир—коммунизм гуручулуғу мәрһәләсинә дахил олмасына имкан вермишдир.

Тарихдә илк бөјүк дөнүш олан социализмдән коммунизмә кечид га-нунаујғун—объектив тәбии-тарихи бир просесдир. Бу кечид совет халгынын мәнәви, сијаси, ичтимаи јекдиллијиндән, халглар достлуғундан, совет вәтәнпәрвәрлијиндән, үмуми халгиликдән, Коммунист партијасы вә Совет дәвләти илә халгын сых әмәкдашлығындан ибарәт чөмијјәтин мөһкәм бирлијинә әсасланыр. Һәмни бирлик коммунизм гуручулуғу дөврүндә зиддијјәтләрин һәллине кениш имкан вермәклә өзү дә бу просесдә даһа да мөһкәмләнир.

Совет халгынын гәдәм гојдуғу коммунизм гуручулуғу мөһсулдар гүввәләрлә бәрабәр социалист истеһсал мүнәсибәтләринин дә инкишафынын хусуси мәрһәләсидир. Коммунизм нәнки мөһсулдар гүввәләрин, һабелә ичтимаи әлағәләрин мурәккәб вә јүксәк дәрәчәдә ифадәси олан социалист истеһсал мүнәсибәтләринин дә универсал инкишафыны тәләб едир.

Социалист истеһсал мүнәсибәтләринин бүтүн тәрәфләри ејни башлангыча, ејни инкишаф сәвијјәсинә вә ејни кәләчәјә малик дејилдир. Опларын бәзиләри кениш, бәзиләри исә мөһдуд һадисәләри әһтә едир. Биринкиндир, башгасы төрәмәдир. Бирин садәдир, башгасы мурәккәбдир. Бәзи тәрәфләри коммунизм гуручулуғу дөврүндә арадан галхачаг, бәзиләри исә кениш инкишаф имканларына маликдир. Коммунизмдин мадди-техники базасынын јарадылмасы јолунда атылачаг һәр бир аддым социалист истеһсал мүнәсибәтләринин даһа да мөһкәмләндирилмәсинә, тәкмилләшдирилмәсинә вә инкишафына сәбәб олачагдыр. Јалныз бунунла социалист истеһсал мүнәсибәтләри сүр'әтлә инкишаф едәрәк вә кәмијјәт дәјишмәләринин кејфијјәт дәјишмәләринә чеврилмәси просесини әксетдирәрәк коммунист истеһсал мүнәсибәтләринә чевриләчәкдир.

Ф. А. Багиров

Возникновение и основные этапы развития социалистических производственных отношений

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются материальные условия возникновения социалистических производственных отношений, которые охватывают все стороны расширенного воспроизводства.

Характерными чертами этих отношений являются общественная собственность на средства производства, планомерное и коллективное хозяйство, товарищеское сотрудничество и взаимопомощь.

Далее исследуется процесс революционного отрицания старого, возникновения и развития новых производственных отношений.

АЗӘРБАЈҶАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1973, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1973, № 1

Ш. ГУСЕИНОВ

ГНОСЕОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ АНАЛИЗА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗА В НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

В художественном творчестве народных масс выражаются социальные, нравственные и эстетические взгляды народа, его представления о природе.

Эстетические нормы и оценки, социальные мотивы, нравственные идеалы и другие взгляды о мире представлены в поэтическом народном творчестве в о б р а з н о й ф о р м е. Они вытекают из сюжета, из поведения, поступков действующих лиц. Иначе говоря, в фольклоре фиксируется конкретная эмоциональная установка народных масс по отношению к действительности.

Идеи и взгляды, выраженные в фольклоре, можно разделить на имеющие своим истоком общественную психологию данного народа (идеи первого порядка) и являющиеся прямым продуктом его художественной фантазии.

Выработанные в процессе отражения неоднократно повторяющихся явлений и процессов действительности идеи и взгляды закрепляются в соответствующих привычках и традициях. Этому способствуют условия, главным образом сельской жизни, когда повседневный труд, вся жизнь людей проходят в постоянном общении друг с другом. Взгляды и представления, в которых выражается общественная психология, являются продуктом коллективного опыта; значительная часть их передается из поколения в поколение, как общеизвестное, общепринятое и традиционное. Традиционные и обычные взгляды сохраняются в обществе и тогда, когда уходят в область предания породившие их условия, т. е. исчезают те потребности, которыми они были вызваны к жизни. Функционирование их свидетельствует об автоматизме, когда традиции властвуют над человеком, заставляют его стихийно следовать выработанным привычкам, традиционному образу действий и установившейся «манере мышления и рассуждения об общих делах и вопросах» (В. И. Ленин). Они во многих случаях подсказывают человеку готовый опыт предшествующих поколений, предлагая испытанную программу действия, сдерживают творческую инициативу, ограничивают поиск новых путей и способов решения того или иного вопроса,—все это задерживает

развитие общественного сознания в целом¹. «Традиции всех мертвых поколений тяготеют, как кошмар, над умами живых»². Но наряду с традиционными и ставшими обычными идеями и взглядами в сознании людей возникают мысли и представления, которые отражают эмпирические изменения условий жизни. Все это — компоненты общественной психологии данного народа. Их мы и называем идеями «первого порядка», поскольку они воплощаются в фольклоре.

Идеями «второго порядка» называем мы представления и взгляды, являющиеся сугубо продуктом художественно-эстетического освоения действительности. Такого рода идеи возникают на основе потребностей и стремлений, намерений и желаний, в преобразовывании действительности, вмешательстве в объективно реальный ход жизни.

Рассмотрим, как соотносятся эти два типа идей и взглядов в поэтическом творчестве народных масс, и каким способом они представлены в механизме художественно-эстетического отражения.

В силу художественной фантазии в фольклоре наличествует активное стремление народных масс к преодолению трудностей жизни, имеются образы, вдохновляющие человека в борьбе с ними и направляющие к осуществлению мечты о лучшем будущем. Конечно, эти стремления, намерения и желания в разных жанрах фольклора выражены разнообразными способами и путями. Но многим жанрам и произведениям свойственна одна общая специфическая особенность в них постановка идейно-эстетических задач и воспитательных установок осуществляется путем отображения действительности в форме жизненного правдоподобия, т. е. в модели действий и событий самой жизни. В. И. Ленин указывал, что в отличие от научных понятий, общественные идеи не только отражают явления и процессы объективного мира, но и выражают одновременно интересы, цели и стремления людей. «Идея, — писал он, — есть *познание* и стремление (хотение) [человека]...»³.

В фольклоре, особенно в сказках, преобладает стремление подчинить художественный образ заранее взятой мысли, т. е. творцы фольклорных произведений не только изображают жизнь в художественных образах, но и через них врываются в объективно реальный процесс. Именно поэтому на основе реально существующих условий жизни обобщается желаемое течение событий и явлений. Если человек, как творец, выдвигает на первый план стремления и хотения, мечты и желания, которые имеются в его сознании, то художественный образ подчинен этим волевым компонентам его сознания. Именно «здесь идея предопределяет образ»⁴. Например, образ в сказке, играя служебную роль, воплощает определенную идею и в целом характеризуется ею. Поэтому, характер и функции образов здесь подчиняются особым идейным заданиям, заложенным в них. Но вместе с тем вряд ли можно согласиться, что «здесь первична идея и вторична изображаемая картина жизни»⁵, звучащим к тому же очень категорично. Потому, что в конечном счете сами идеи, заложенные в «основе» образов, возникают из жизненных условий, т. е. потребностей, нужд и интересов людей, требующих их художественных решений. Значит, за актуализированностью идей в образе, как способе познания и отражения дейст-

вительности, лежат те потенциальные потребности, нужды и интересы людей, которые в настоящем смысле слова являются определяющими. Именно в силу этих явлений у людей возникает желание изменить окружающую среду. А стремления и хотения и т. п., как было выше отмечено, есть идеи. Они требуют своеобразного и, можно сказать, специфического способа выражения, который завершает и способствует их бытию в формах конкретно-чувственных образов. Значит, образы концентрируют в себе, с одной стороны, признаки и особенности явлений, действительности, и с другой, — идеи и мысли, выражающие потребности и интересы человека на основе его контакта с предметами, явлениями и событиями окружающего мира. Такие комплексные чувственно-идейные образования в художественных образах представляются в произведениях народного творчества концентратом тех жизненных обстоятельств, за которыми лежат не только познавательно-отражательные способности людей, но и их активно-творчески-преобразовательные отношения, конструктивно-установочные подходы к действительности. Именно в силу этого творцы сказок, легенд, преданий, дастанов и т. д. могут реализовать в сфере художественной фантазии свое стремление достигнуть желаемого уровня жизни, непохожего на их обездоленную реальную участь. Этим и объясняются допущения в фольклорных произведениях чудесного и волшебного, вымышленного и фантастического. Здесь идеи, порождаемые реальной жизнью, заложены в «ядро» образов, не отделяются от своих образно-чувственных форм выражения, т. е. от образов. Иначе говоря, в наиболее фантастических ситуациях в фольклоре (особенно в раннем) часто на первый план выступает полуосознанно-мифологический способ выражения. Но когда в фольклорных произведениях воплощаются замыслы людей посредством фантазии и переосмысливаются предметы и явления действительности, то этот способ становится осознанным средством выражения художественно-эстетических, нравственных, религиозных и других воззрений.

Таким образом, фольклор не является простым иллюстратором тех идей, которые уже вкраплены в народное сознание. Здесь на первый план выступают идеи и представления, содержащие весьма новые качества и признаки и активно действующие на сознание людей. Ярким примером этого положения служит отношение к женщине в средневековых азербайджанских дастанах, где показ их жизни во многом не соответствует реальной действительности.

Вымысел, являясь способом конструктивно-преобразовательного аспекта сознания, включает в себе в основном те новые особенности явлений, событий и характеров, которые не имели места в прошлом опыте людей до созидания художественного произведения. На эту особенность искусства обращал внимание еще Аристотель, утверждая, что поэзия говорит «не о действительно случившемся, но о том, что могло бы случиться, следовательно, о возможном по вероятности или по необходимости». Именно эта «возможность по вероятности или по необходимости», обусловленная общественными потребностями определенной общности людей в данную эпоху, составляет идейное начало художественного образа, определяя его характер.

В фольклорных произведениях художественный вымысел может выступать и в плане неправдоподобном. Имея особое идейно-художественное задание, последний решает его необычными формами изображения действительности с помощью чудесного и волшебного. Но и вымысел правдоподобного характера не означает, что в нем есть реальное изображение жизни. Даже в тех произведениях, в которых воссозданы

¹ См.: К. И. Плешкова. Диалектика обыденного и научно-теоретического сознания в условиях строительства коммунизма. Дисс. М., 1969, стр. 49.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 8, стр. 119.

³ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 177.

⁴ В. П. Аникин. Русская народная сказка. М., 1959, стр. 43.

⁵ Там же, стр. 43.

реальные факты и события (например, в героическом эпосе «Кероглы», дастанах «Гачаг Наби» «Гачаг Керем» и т. д.), творцы, отражая отдельные эпизоды, поступки, мысли и переживания героев, исходя из логики характеров и обстоятельств, прибегают к вымыслу.

Это обстоятельство является причиной появления смысла и назначения фантастики в сказках, легендах и других жанрах фольклора. Поэтому, «весьма часто стремление воплотить тот или иной конкретный поэтический замысел влечет за собой полный перенос действия сказки в выдуманный мир»⁶.

Однако, нельзя ставить абсолютную грань между реально-правдоподобными и фантастическим «началами» в фольклоре. Поскольку, в тех или иных произведениях фольклора идеи и представления о действительности даны не в форме обычного изображения, это не говорит о том, что здесь полет фантазии не определяется жизненной правдой. Наоборот, здесь также воплощается то, что волнует народ, мечтающий об иной светлой и справедливой жизни, хотя бы вымышленной, где идейно-образная система подчинена жизненным стремлениям и желаниям, вследствие чего она теряет правдоподобие своих форм. Именно в этом и заключается конструктивно-творческий характер многих фольклорных произведений.

В фольклоре художественный образ формируется также на основе как чувственного, так и рационального познания. А по своему содержанию художественный образ богаче чувственного образа, так как не только чувственно отражает действительность, но включает в себя результаты мыслительного процесса познания. И одновременно художественный образ почти всегда шире и глубже идеи, он берет человека со всем разнообразием его духовной жизни, со всеми противоречиями его чувствований и мыслей⁷. В нем обобщены не только внешние, но и внутренние связи, отношения и противоречия, отражены не только видимость, но и внутреннее содержание изображаемых событий, характеров, общественных отношений. Поэтому художественный образ имеет не только эмоциональное, но и познавательное значение и воздействует как на чувство, так и на мысль человека. Художественный образ—это не исходный пункт познавательно-отражательного процесса, а скорее всего его завершение. В нем «есть воспроизведение действительности», «вновь созданный мир».

Народное мировоззрение, являясь продуктом художественного, религиозного, практически-духовного освоения мира⁸, в произведениях устно-поэтического творчества также отражено в конкретно-чувственных формах художественных образов. Но на этом основании нельзя абсолютно отграничивать народное мировоззрение от философии и других компонентов общественного сознания, так как в этих образах присутствует и обобщение и элементы отвлеченного мышления. Еще М. Монтель, указывая на наличие философских идей в народной поэзии утверждал: «...Нравы и рассуждения крестьян я нахожу обычно более соответствующими наставлениям подлинной философии, чем нравы и рассуждения наших философов»⁹. Другая же особенность народного мировоззрения состоит в его стихийности, поэтому взгляды народных масс отрывочны и непоследовательны. Но данное различие

⁶ В. П. Аникин. Указ, работа, стр. 45.

⁷ См.: М. Горький. История русской литературы. Гослитиздат, 1939, стр. 28.

⁸ См.: К. Маркс. Введение (из экономических рукописей 1857—1858 гг.).

⁹ М. Монтель. Опыты, серия «Литературные памятники», кн. 1, М.-Л., 1954, стр. 458.

также нельзя абсолютизировать. В. И. Ленин указывал, что стихийный элемент представляет из себя, в сущности, не что иное, «как зачаточную форму сознательности...»¹⁰. Значит возникновение философии и других общественных наук было бы невозможно без постепенного накопления разнообразных представлений народных масс об окружающей действительности. И в этом смысле произведения народно-поэтического творчества можно рассматривать, как один из истоков философских и других знаний. По выражению М. Горького, «...Словом фольклор наименована вся совокупность знаний трудового народа, извлеченных им из трудового опыта»¹¹. Поэтому фольклор представляет собой как бы предисторию научно-философских знаний. Известный советский ученый академик Е. Н. Павловский в связи с этим считает целесообразным «...Показать необходимость и современность использования фольклорных материалов для отыскания в них каких-либо более или менее определенных данных, которые можно и должно толковать без натяжки как отражение реального процесса познания природы, пусть даже и в малых и ограниченных проявлениях. И по этим материалам, как по вехам, можно с немалой долей вероятности получить представление о корнях неписаной науки»¹².

Как было отмечено, действительность отражается и выражается через художественные образы, посредством которых создается живая картина жизни при помощи художественного мышления. Следовательно, при таком процессе отражения окружающего мира воспроизведение и понимание этой действительности даются не в форме понятий, а в виде живых картин жизни. Это положение относится к искусству вообще, в том числе к фольклору. Однако произведениям устно-поэтического творчества присуще своеобразное отражение действительности и ее типизация, особенно в раннем фольклоре. Дело в том, что пока человек в своем мировоззрении еще не выделял себя из природы, восприятие им окружающей среды и органической связи между ним и природой не носило еще четкого дифференцированного характера в произведениях народного творчества. В сказках о животных и природе художественно-антропоморфный образ включал в себя следующие моменты: характерные черты животных и предметы природы; включенность человека в окружающую природу, природа антропоморфизированная и наделяется человеческими стремлениями; животным и предметам природы приписываются чувства и качества, свойственные людям, их взаимоотношениям; миропонимание той эпохи, так как поведение животных и предметов природы согласуется с нормами морали и обычаями людей и их представлениями.

Люди в процессе труда в своих восприятиях отражали окружающую среду в целом и начинали улавливать связи вещей. В процессе общественно-исторической трудовой практики на основе обобщения результатов своего труда люди обогащали и расширяли свои знания и представления об окружающем их мире в направлении отражения и познания все более общих свойств и связей действительности, явлений и предметов природы. Эта способность творческого отвлечения и обобщения и связанная с ней способность предугадывать и заглядывать вперед были бы невозможны без развития творческого воображения, фантазии как толчка к работе творческой мысли; не могло быть, следовательно, и художественного мышления—воспроизведения и позна-

¹⁰ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 6, стр. 29—30.

¹¹ «Архив М. Горького», т. 3, ГИЛ, стр. 235.

¹² Е. Н. Павловский. Поэзия, наука и ученые. Изд-во АН СССР, 1959, стр. 9.

ния действительности в форме живых картин жизни¹³. Творческая деятельность предполагает сознательно поставленные цели, требует привести в соответствие объективные закономерности мира, а также то, что не зависит от человека, его нужды, потребностей и задач и конкретной цели человека. Такое соотношение и есть оценка объективной необходимости, уяснение и понимание того, насколько независимые от человека законы мира помогают или мешают осуществлению его целей¹⁴. Но все это делалось стихийно, неосознанно.

Созидатели мифов и сказок выражали свои представления о животных и природе антропоморфно и в связи с этим включали в самую сущность художественных образов тотемические, анимические, магические и т. п. воззрения, наряду со стихийно-материалистическими представлениями об окружающем мире. «Эти первые рассказы, отвечающие на вопросы «почему» и «каким образом», были не только олицетворением природы, но и первым выражением осознания человеком окружающей среды в целом, в ее внешне улавливаемой органической связи, которую человек в своих непосредственных восприятиях чувствовал, а теперь имел объективную необходимость отразить и познавать в форме общественных представлений»¹⁵. Основной причиной этих воззрений в народном творчестве был крайне низкий уровень развития производительных сил и вследствие этого незначительный запас знаний, неспособность человека противостоять стихийным силам природы, которые представлялись чуждыми и таинственными. Олицетворение этих сил в устно-поэтическом творчестве на определенной ступени развития общества служило формой их освоения. Поэтическое фиксирование этих воззрений в народном творчестве связано в основном не с религиозными верованиями, а с общественно-исторической трудовой практикой людей. Указывая на этот тип антропоморфизма в фольклоре, М. Горький отмечал, что это «возникло из процессов работы и выражает вполне естественное стремление человека наделять предметы реального мира—материалы и орудия труда—человеческими свойствами, для того, чтобы понять и освоить их»¹⁶.

В произведениях раннего фольклора для постановки мировоззрения народных масс служил именно тот момент, на основе которого «...не-развитый человек видит в природе что-то похожее на человека или, выражаясь технически, вносит в природу антропоморфизм, предпола-гает в ней жизнь, похожую на человеческую жизнь»¹⁷. В свете этого мировоззренческого невыделения человеком себя из природы, в народ-ных сказках и песнях животные, растения и неодушевленные предметы зачастую говорят и действуют как люди, т. е. природа осознавалась в единстве с человеческим коллективом, а то и другое—в единстве с про-цессами труда. Поэтому не было и не могло быть расчленяющего про-тивопоставления человека природе, так же как не было противопостав-ления индивида остальному коллективу¹⁸, и эта связь способствовала формированию общественных представлений человека об окружающем мире в целом. В то время олицетворение, являясь специфической фор-мой отражения в сознании действительности—природы и общественно-го бытия и представляясь в народно-поэтическом творчестве раннего

14 А. И. Алексеев. См.: А. Ф. Анисимов. Природа и общество в отражении сказки и мифа. сб. «Ежегодник музея истории религии и атеизма», I. М.-Л. 1957, стр. 150.

14 А. И. Алексин, *Эстетические отношения как проблема исторического материализма*. Дисс. Красноярск, 1971, стр. 33.

16 М. Горький. Собр. соч. т. 27. 1959.

17 Н. Чернышевский Избр. соч., т. 27, 1953, стр. 189.

18 См.: А. Ф. Анисимов Указ. работа, стр. 150.

периода основным способом выражения, включало в свое содержание отражение не реальных, а воображаемых свойств окружающего мира. Представления об этих воображаемых свойствах были воспроизведены в фольклоре в связи с чувством бессилия человека в борьбе с природой, а форма такого отражения не редко иллюзорна. Однако, здесь антропоморфическое отображение действительности и наличие в нем таких мировоззренческих компонентов как анимизм, тотемизм, магия и т. п. в полном смысле слова не носило сверхъестественного характера. Эти компоненты не являлись чисто религиозными воззрениями, так, как включали в себя те мировоззренческие струи, которые впоследствии составляли содержание натурфилософии. Тогда даже религиозные пласты этих компонентов являлись антропоморфными, поскольку «...природа там, где она религиозно почитается, является для человека предметом не как природа,... а как человекоподобное, или, вернее, человеческое существо»¹⁹. Фиксирование всех этих антропоморфных моментов первобытного мышления в произведениях раннего фольклора не являлось самоцелью и главным, потому что основой фольклорных произведений были процессы труда и борьбы человека со стихийными силами природы.

Поскольку с развитием потребностей общественной жизни стремления, интересы и желания человека становятся определяющими компонентами сознания, постольку в произведениях устно-поэтического творчества, помимо познавательного элемента, преобладают воспитательные и социально-организующие моменты сознания. В силу этого содержанием образов в народном творчестве стала определенная идея, которая преимущественно направлена на явления общественной жизни. Именно поэтому в фольклоре как в форме искусства специфичной является постановка эстетического осмысления действительности и неразрывно с ним связанное этическое содержание идей и взглядов. Это обстоятельство способствует тому, что в устно-поэтическом творчестве эстетические и этические начала поставлены на передний план, что является характерным для всего народного творчества. В то же время элементы сверхъестественного, религиозного и мифологического мировоззрения служат лишь обстановкой, и в дальнейшем они выступают только как рудименты первобытного сознания.

Это своеобразие фольклорного обобщения обусловлено характером структуры родового коллектива, так как фольклорный герой является воплощением определенного качества всего коллектива. Здесь отдельный человек не выделяет себя из общины и представляется частью коллектива; в герое, олицетворяющем все черты коллектива, они сведены к максимуму, а индивидуальные духовные особенности, наоборот, к минимуму. В образах народного творчества едичное равняется общему.

Другой особенностью фольклорного образа и обобщения является дуальный характер отражения внешнего мира. Этот принцип мышления возник у первобытного человека на основе дуальной организации первобытного общества и был перенесен на классификацию и моделирование явлений внешнего мира. В его сознании противоположные предметы и явления были соединены в цельную систему и мыслились по парам: земля—небо, свет—тьма, суша—море, черное—белое, жизнь—смерть, счастье—горе, т. д. Здесь «положительное и отрицательное абсолютно исключает друг друга; причина и следствие по отношению друг к другу тоже находятся в застывшей противоположности»²⁰. Их

19 Л. Фейербах. Избр. филос. соч., т. 2. М., 1955, стр. 688.
20 М. Мюллер. Ф. Энгельс, соч., т. 20, стр. 21.

20 К. Маркс и Ф. Энгельс, соч., т. 20, стр. 21.

диалектические противоположные элементы не суммированы в едином. Единство противоположностей достигается не в отдельных героях, а в противопоставлении положительных и отрицательных групп героев произведения.

Итак, гносеологическая природа фольклорного образа может быть определена, если мы подойдем к его анализу в двух планах: в познавательно-отражательном и в творчески преобразовательном. Здесь под познавательно-отражательным подразумевается то содержание, которое формировалось в процессе практически-трудовой деятельности людей и вошло в их обыденное сознание. Такого рода совокупность представлений и мыслей людей об окружающем мире составляла содержание их общественной психологии в определенную эпоху. А идеи и взгляды второго порядка (творчески преобразовательного) являются продуктами художественной переработки этого мыслительного материала в народной фантазии и направлены на активное вмешательство на объективно реальный ход событий и явлений жизни. Для фольклора, как для формы искусства, характерен именно этот аспект сознания, и он в нем преобладает.

Если не учитывать этого специфического аспекта сознания в фольклоре, нельзя дать правильной оценки мировоззрения народных масс, выраженных в его устно-поэтическом творчестве.

Ш. Нусејнов

Халг јарадычылыгында бәдии образын тәһлилинин гносеоложи аспектләри

ХУЛАСӘ

Мәгаләдә халг күтләләринин керчәклијә мүнәсибәтинин вә онун дүнјабахышынын бәдии сурәтләр васитәсилә тәчәссүмү вә һәлли мәсәләләриндән бәһс едилір.

Мәгаләнин мүндәрчәсини тәшкил едән әсас моментләрдән бири одур ки, мәншәјини халгын ичтимаи психолокијасындан күтүрмүш вә халг јарадычылыгында өз бәдии ифадәсини тапмыш идеја вә бахышларын мөвчудлуғу фолклор образынын идеја структурна дахилдир. Бу гәбилдән олан идеја вә бахышларын фолклорда тәмсил едилмәси һеч дә һадисәләрин әсас инкишафыны, гәһрәманларын әсас мубаризә вә фәалијәтини мүәјјән етмир, јалныз ајры-ајры һалларда хидмәти функција дашыјыр.

Нәзәрдән кечирилән икинчи әсас әләмәт исә халгын бәдии фантазијасынын билаваситә мәнсулу олан идејаларын тәчәссүмүдүр. Әслиндә, бир инчәсэнәт формасы кими, фолклор образларынын ичтимаи истигамәтини вә функцијасыны мәнз бу нөв идејалар мүәјјән едир.

Нәһајәт, бүтүн бу моментләрин образ васитәсилә һәлли мәсәләси дә мәгаләдә хүсуси јер тутур.

АЗӘРБАЈЧАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1973, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1973, № 1

Һ. НӘСӘНОВ

ЈЕНИ ИНГИЛАБИ ЈУКСӘЛИШ ИЛЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАНДА
ФӘЛСӘФИ ВӘ ИЧТИМАИ-СИЈАСИ ФИКРИН
БӘЗИ МӘСӘЛӘЛӘРИНӘ ДАИР

(1910—1914-чү илләр)

Ингилаби јуксәлиш илләриндә бүтүн Русијада олдугу кими, Азәрбајчанда да мүртәчә даирәләр материализми позитивизм мөвгәјиндән «тәкзиб» едирдиләр. Бу дөврдә Бақыда нәшр едилән «Каспи», «Игбал», «Шәләлә» вә с. бу кими буржуа мәтбу органлары бу чәрәјаны марксизм фәлсәфәсинә гаршы гојурдулар. 1911-чи илдә «Каспи» гәзетиндә дәрч едилән «Елм вә фәлсәфә» адлы мәгаләдә позитивизмин баниси, XIX әср франсыз философу Огјуст Контун (1798—1857) субјектив идеалист вә агностик идејалары тәблиғ едилір вә позитивизмдән башга бүтүн галан фәлсәфи чәрәјанлар метафизика елан едилирди. Бу мүнәсибәтлә мәгаләдә дејилирди:

«Тәәсүф ки, материалист нөгтеји-нәзәри гәләбә чалды. Лакин материалист нөгтеји-нәзәри дә башга системләр кими метафизикадыр»¹. Сонра һәммин мәгаләдә фәлсәфә Авенариусун дили илә «ән аз гүввә сәрф етмәклә дүнја һаггында тәфәккүрдүр» мүлаһизәси илә сәчијјәләндириләр вә фәлсәфәнин предмети барәсиндә дејилирди:

«Низамсыз шәкилдә мөвчуд олан тәсәввүрләрин вә идејаларын низама салынмасы фәлсәфәнин предмети тәшкил едир»². Бурадан белә чыхыр ки, куја фәлсәфә тәбиәт, чәмијјәт вә инсан тәфәккүрүнүн ән үмуми инкишаф ганунларыны дејил, низамсыз шәкилдә мөвчуд олан тәсәввүрләри вә идејалары өјрәнмәклә мәшгул олмалы имиш. Буржуа мәтбуаты тәрәфиндән фәлсәфәнин предмети бу чүр идеалистчәсинә һәлли ону дүнјакөрүшүнүн мәзмунуну мүәјјән етмәкдә дә идеалист фикирләрә кәтириб чыхарырды. Јенә һәммин мәгаләдә дејилирди: «Белә системләшдирмә (низамсыз шәкилдә мөвчуд олан тәсәввүрләрин низама салынмасы—Һ. Һ.)... мөвчуд дөврүн дүнјакөрүшүнү јарадыр»³. Демәли, буржуа мәтбуатына көрә низамсыз шәкилдә мөвчуд олан идејаларын вә тәсәввүрләрин өјрәнилиб системә салынмасы үмумијјәтлә дүнјакөрүшүнүн мејдана кәлмәсинә сәбәб олур; бурада идеолокија, дүнјакөрүшү

¹ «Каспи» гәзети, 12 феврал 1912-чи ил, № 3.

² Јенә орада.

³ Јенә орада.

«битərəф», идеализмлә материализм арасындакы мүбаризэнин фөвгүндә дуран идејалар системи кими тәсәввүр едилір.

Дүнјакөрүшү тәбиәт вә чәмијјәт инкишафынын объектив ганунауј-гунлуғлары барәсиндә биликләр системидир. Инсанларын ичтимаи шүү-ру, онларын дүнјакөрүшү онларын чәмијјәтдәки ичтимаи, синфи вәзиј-јәтләри илә мүүјјән едилір; буна көрә дә дүнјакөрүшү материализмлә идеализм арасындакы мүбаризәдә өзүнү битərəф бир идеолокија кими көстәрә билмәз.

С. Ејнуллајев дә 1912-чи илдә «Игбал» гәзетиндә дәрч етдирдији «Нидаји-руһ» адлы мәгаләсиндә позитив фәлсәфәдән башга бүтүн галаи фәлсәфи чәрәјанлары билмәмәзлик фәлсәфи адландырырды. О јазырды:

«Авропанын вә дикәр гитаәти мәдәнијјәтин фәлсәфеји елмијјәси һә-гигијун, әглијун, тәкамилијун, руһанијун вә маддијун (реализм, расно-нализм, еволүсионизм, спиртуализм вә материализм) вә саир кими јек дикәрә мұхалиф бир мәсләк фәлсәфеји тәшкил едирләрсә дә—буиларын әсасы... билмәмәкдән ибарәт вә... билмәмәкдән нәшәт едән шејләрдир. Бејлә олмаса иди јек дикәрә мұхалиф јүзләрчә бир (изм) мәсләк фәл-сәфи... мејдана кәлмәзди; буилардан биринин билдији һәгигәт мүсбәтә (позитивизм—*h. h.*) олса иди бир заман сурәти гәтијјәдә гәбул едилір, ихтилафа мәһәл галмазды»⁴.

Беләликлә, буржуа мәтбу органлары материализмә гаршы мүбаризәдә субъектив идеализмин нөвләриндән бири олан позитив фәлсәфәни өн чәркәјә чәкирдиләр. Бу дөврә буржуа мәтбуаты субъектив идеализмлә јанашы, объектив идеализм идејаларыны да тәблиғ едирди.

Ә. М. Рүфәтов 1914-чү илдә «Шәләлә» журналында дәрч етдирдији «Тарих вә һәгигәт» адлы мәгаләсиндә тәбиәт вә чәмијјәтин инкишафы-нын объектив ганунаујгунлуғларыны вә онларын дәрк едилә билмәси имканыны инкар едир вә көстәрирди ки, тәбиәт вә чәмијјәт онларын фөвгүндә дуран илаһи бир гүввә тәрәфиндән—аллаһ тәрәфиндән идәрә едилір. Ә. М. Рүфәтов тәбиәт вә чәмијјәтин объектив инкишаф гану-наларыны илаһи сәбәбијјәтлә әвәз етмәјә сәј едирди; о, сәбәбијјәт дедик-дә объектив аләмин дахили ганунаујгунлуғларындан, онларын мадди алағәләриндән дејил, илаһи сәбәбијјәтдән бәһс едирди. Бу мұнасибәтлә о, һәмин мәгаләсиндә јазырды: «Бәшәријјәтин истигбалында, һөкүмәт-ләрин вә милләтләрин тәкамүлүндә бир мәгсәд арајан бунда бир мәгсәд вә гајә олачағыны тәсдиғ едијор демәкдир. Бу кими бир гајә тәсәввүр едә билмәк үчүн бу гајәнин кайнат вә бәшәријјәтин фөвгүндә вә онла-рын ирадәсиндән мүстәгил бир «мөвчуд» тәрәфиндән мәзкур гајәјә доғру сөвг едилдијини гәбул етмәк ләзимдыр. Бу «мөвчуд» бүтүн вәсфләри илә ...әһли әгаидин «аллаһ» дедикләри мөвчудун ејнидир»⁵.

Ә. М. Рүфәтов бурада теизм мөвгејиндән чыхыш едилди; о, белә һе-саб едирди ки, тәбиәт вә чәмијјәтин инкишаф ганунаујгунлуғлары илаһи сәбәбијјәтлә—аллаһын ирадәси илә баш верән бир просесдир.

«Шәләлә» журналында дәрч едилән «Дүнја јарадыларкән» адлы башга бир мәгаләдә исә дүнјанын вә илк инсанын «јарадан» тәрәфиндән хәлг едилдији иддиә едилирди⁶.

Фәлсәфәнин әсас мәсәләсини объектив идеализм мөвгејиндән һәлл едән буржуа мәтбуаты онун икинчи чәһәтинин һәлліндә дә агностисизм мөвгејиндә дурурду.

С. Ејнуллајев јазырды: «Бәшәријјәт индијә гәдәр мә'на бир гәдәм ирәли кетмәдији кими бундан сонра да кедәмијјәчәји ашкардыр, чүнки орасы фикри бәшәр үчүн һәп мәғлуғ мұәмма бир шејдир... Ишдә идракы

⁴ «Игбал» гәзети, 28 март 1912-чи ил, № 19.

⁵ «Шәләлә» журналы, 7 октябр 1913-чү ил, № 14.

⁶ Јенә орада, 13 феврал 1913-чү ил, № 3.

бәшәрин кәсдирәмәдики вә кәсдирәмијјәчәји олан һәгигәт... шу мұәмма-дыр»⁷.

Беләликлә, буржуа мәтбуаты идеализмлә јанашы агностисизм иде-јаларыны да ирәли сүрүрдү.

«Современнаја жизнь» журналы буржуа мәтбуатында тәблиғ едилән бу чүр идеалист мұлаһизәләрә гаршы К. Маркс вә Ф. Енкелсин диалек-тик вә тарихи материализм идејаларыны гојурду. Бу мұнасибәтлә А. Же-нукидзенин журналда дәрч едилмиш «Елми сәһбәтләр» адлы мәгаләсин-дә дејилирди:

«К. Марксын игтисади кәшфи вә мұасир фәһлә һәрәкатынын һәр ики банисинин (К. Маркс вә Ф. Енкелсин—*h. h.*) диалектик материализми өз ичтимаи әһәмијјәтинә көрә бүтүн заманларын ән бөјүк кәшфләрин-дәндир. Фәһлә синфи тамамилә һағлы оларағ өз бөјүк мұәллимләри илә фәхр едә биләр, лакин фәһлә синфи белә бир һүгуга малик олмағ үчүн онлары имкан дахилиндә өјрәнмәлидир»⁸.

Беләликлә, болшевик мәтбуаты марксизм фәлсәфәси идејаларыны тәблиғ едир вә зәһмәткеш әһали күтләләрини бу идејалара јијәләнмәјә чағырырды.

О заман мәтбуат сәһифәләриндә чыхыш едән Азәрбајчан болшевик-ләри мүртәчә даирәләрин тәблиғ етдији агностисизм идејаларына гаршы да мүбаризә апарырдылар.

Онлар мүртәчә даирәләрин агностик мұлаһизәләрини ифша едир вә кайнат һадисәләринин инсанларын әмәли фәалијјәти илә, елмин күчү илә дәрк едилдијини әсасландырырдылар. Онлар диалектик материализ-мин белә бир мүддәасыны мұдафиә вә тәблиғ едирдиләр ки, дүнјада дәркедилмәз шејләр јохдур, аячағ һәлә дәрк едилмәмиш шејләр вардыр ки, онлар да истәһсалын инкишафы илә, елмин вә инсанларын әмәли фәалијјәтинин көмәји илә дәрк едиләчәкдир. Бу мұнасибәтлә «Бақы һә-јаты» адлы гәзетин сәһифәләриндә чыхыш едән көркәмли болшевик А. Н. Рәсулзадә өзүнүн «Елмсизлики» адлы мәгаләсиндә јазырды:

«Инсанлары тәәччүб аләминә гәрг едән ганадлы гуш кими һејрәт—әфза тәјјарәләрлә гуш кими көјләр үзүилә... сејр едирләр. Бу сәмәреји елм, гүввәји камал дејилми? Бу күнә о ихтирәт гејбдәнми вүчуда кә-лир»⁹.

С. М. Әфәндијев өзүнүн һәмин гәзетдә дәрч етдирдији «Бизә нә ла-зымдыр?» мәгаләсиндә көстәрирди ки, истәһсалын вә елмин инкишафы просесиндә јени-јени ихтиралар, јени-јени кәшфләр мејдана кәлир; бун-лар исә инсан билијинин артмасына, онларын әмәли фәалијјәтинин ке-нишләнмәсинә сәбәб олур. Мұәллиф чох доғру оларағ инсанларын әлдә етдији јени биликләри «елм вә мұкәммәл үсул илә (истәһсалын инки-шаф просеси илә—*h. h.*) ихтира олунмуш»¹⁰ кәшфләр һесаб едирди. Н. Нәриманов о заман өз мәгаләләриндә мұтилик вә агностисизм идеја-ларыны ифша едир вә инсанлары тәбиәт сирләринә јијәләнмәјә чағы-рырды.

О јазырды: «...Дүнјада кизлин хәзинәләр, кизлин сиррләр, гүввәләр, мұһүм мәсәләләр, ачылмамыш дүјүнләр, тәбии гануналар вардыр. Бунла-ры ашкар етмәк, тәбии гануналары һәлл едиб мејдана бурахмағ инсанын вәзифәсидир»¹¹.

Мұәллиф даһа сонра көстәрирди ки, елм вә елми биликләр инкишаф етдикчә, тәбиәт һадисәләри илаһилик сиррини кетдикчә даһа артығ итирир.

⁷ «Игбал» гәзети, 28 март 1912-чи ил, № 19.

⁸ «Современнаја жизнь» журналы, 8 апрел 1911-чи ил, № 2.

⁹ «Бақы һәјаты» гәзети, 22 ијул 1912-чи ил, № 1.

¹⁰ Јенә орада.

¹¹ «Бәсирәт» гәзети, 4 август 1914-чү ил, № 11.

Бу дөврдә «Молла Нәсрәддин» журналы да дүнианын аллаһ тәрәфиндән җарадылмасы вә инсан билијинин мәһдудлуғу барәсиндәки идеалист фикирләри рәдд едирди.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Молла Нәсрәддин» журналында дәрч едилмиш «Дили тутулуб» адлы мәгаләсиндә чанлы аләмин чансыз аләмдән нәш'әт едиб инкишаф етмәси инсан шүүрундан асылы олмајараг мөвчуд олан објектив аләмин ганунаујуғлуғлары илә сәңијјәләндирилди. Мәгаләдә дејилди: «...Инсан өлүб торпаг олур, бу торпагдан от, мејвә вә чөрәк битир вә инсанлар јејир вә инсанлардан јенә дүбарә өвлад төрәјир вә јенә өлүр вә јенә дирилик вә белә-белә мин-мин ил кечир... Будур тәбиәтин гануну»¹².

Мүәллиф өзүнүн «Надирүл-вүчуд» адлы башга бир мәгаләсиндә «...торпагдан хәлг олуналар јенә ахырда торпага җајыдачағлар»¹³—дејә бүтүн чанлыларын, о чүмләдән инсанларын да узун сүрән тәкамүл процесин нәтичәсиндә гејри-үзви аләмдән әмәлә кәлдијини иддиә едирди.

Ч. Мәммәдгулузадә мүртәчә даирәләрин агностисизм идејаларына гаршы да мүбаризә апарырды. О көстәрирди ки, елмин, инсанларын әмәли фәәлијјәтинин инкишафы илә әлағдар олараг јени-јени тәдгигат саһәләри, һәлә дәрк едилмәмиш тәбиәт сирләри кетдикчә даһа чох өјрәнилик. О, бу мүнәсибәтлә «Баш» адлы мәгаләсиндә јазырды:

«Елм саһибләри, фәни саһибләри бир дәгигә биһар дејилләр; кечәкүндүз чалышмағадырлар ки, тәзә бир фәни кәшф еләсинләр. Елм вә фәни саһибләринин бу нөв чалышмалары, әлбәттә нәтичәсиз галмыр вә гала да билмәз вә көрүрүк ки, һәр ил тәзә бир иш, ағыла сығышмајан бир хәбәр, ағыл кәсмәјән әмәл гулағымыза чатыр; ја һәкимлик ишләриндән, ја механика вә електрик даирәләриндән, јанки ...кимја вә тәбиәт аләминдән. Раһатлыг билмәјиб чалышан алимләрин вүчудлары биз садә бәндәләр үчүн чох баһадыр; ондан өтрү ки, о аличәнабларын нөв-нөв ихтираатынын бәрәкәтиндәндр ки, биз вапорун»*, телеграфын, тәбабәтин нәмәтләриндән нәф'бәрдар олуруг»¹⁴.

Мүәллиф даһа сонра һәммин мәгаләсиндә бөјүк рус алыми Н. Н. Бахметјевин (1860—1913) тибб елмин саһәсиндәки кәшфләриндән данышыр: «Тәбабәт аләминдән ахыр вахтларда данышылан мәсәлә «анабијоз» мәсәләсидир ки, рус профессорларындан мәшһур Бахметјев чәнаблары тәрәфиндән иһад олунубдур. Чәнаб Бахметјев ихтираларынын әсли будур ки, чәми һејванат бир дәрәчә донмағ һалына чатанда јары дири олурлар, јары өлү олурлар, јәни нә дири демәк олур, нә өлү. Нә чанлы кими һисс едирләр, нә өлү кими һиссиз олурлар»¹⁵.

Беләликлә, марксизм фәлсәфәси идејаларындан тәсирләнән «Молла Нәсрәддин» журналы идеализм вә агностисизм гаршы мүбаризә апарырды.

Идеализм вә агностисизм гаршы мүбаризәдә демократик даирәләр дә «Молла Нәсрәддин»лә сәсләширдиләр.

Аббас Сәһһәт 1913-чү илдә јаздығы «Тәрәгги вә тәбиәтин гануну» адлы ше'риндә тәбиәтдәки бүтүн шеј вә һадисәләрин, һабелә инсан тәфәккүрүнүн дә һәмишә инкишаф едиб дәјишдијини објектив бир ганунаујуғлуғ кими тәсәввүр едирди. О, һәммин ше'риндә јазырды:

Бир мүәјјән ганун үзрәдир һәјат,
Бир доғуш, бир тәкамүл, бир инһитат.
Белә гојулмуш аләмин бинасы,

¹² «Молла Нәсрәддин» журналы, 12 мај 1914-чү ил, № 17.

¹³ Јенә орада, 11 апрел 1910-чу ил, № 14.

* Параходун.

¹⁴ «Молла Нәсрәддин» журналы, 26 ијул 1913-чү ил, № 18.

¹⁵ Јенә орада.

Дәјишмәкдир тәрәггинин әсасы.
...һансы шејдир дәјишмәјән дүнијада?
Көјәрти дә, һејванат да, һава да.
Нечин дәјишмәсин фикри инсанын
Тәғазасы дејилми бу дүнианын?»¹⁶

Мәһәммәд Һәди 1914-чү илдә јаздығы «Улдузлара доғру» ше'риндә агностисизм идејаларынын рәдд едир вә инсан идрақынын күчүнә бөјүк иннам бәсләјирди:

Јол будур бир күн учар улдузлары
тәсхир едәр,
Ән гаранлыг сирри аңлар, аләмә тәшир
едәр,
Инди одлар јағдыран тәјәреји-хакинәжад
Парлајан бир күн кәләр чох көјләри
тәнвир едәр»¹⁷.

О заман Азәрбајҗанда бөјүк дарвинист Һ. Зәрдабинин әсәрләринин вә һабелә онун дөври мәтбуатда тәкратән дәрч едилән мәгаләләринин дә идеализм вә агностисизм гаршы мүбаризәдә бөјүк әһәмијјәти вар иди.

О заман дөври мәтбуатда бир сыра елми мәгаләләр дә дәрч едилди ки, бунлар да үзви вә гејри-үзви аләмин мәншәји вә инкишафы мәсәләләриндә идеалист тәсәввүрләрә сарсыдычы зәрбә вурур вә габагчы тәбиәтшүнәслығын сон наилијјәтләрини онларын идеалист мүлаһизәләринә гаршы гојурду.

«Мәктәб» журналынын 1913—1914-чү ил тарихли нөмрәләриндә дәрч едилмиш «Јерин тәшәккүлү»¹⁸, «Дағлар вә дәннизләр»¹⁹, «Инсанын физиолокијасы»²⁰ вә с. бу кими мәгаләләрдә јерин вә онун лајларынын мәншәји вә инкишафы, бир сыра тәбии һадисәләр, бүтүн чанлыларын, о чүмләдән инсанын вә онун шүүрунун мејдана чыхмасы кими мүһүм мәсәләләр материализм әмининдән үмумиләшдирилди.

«Мәктәб» журналынын 15 јанвар 1914-чү ил тарихли биринчи нөмрәсиндә дәрч едилмиш «Кәзән јылдызлар» адлы мәгаләдә XIX әсрин сону вә XX әсрин әввәлләриндән астрономија елминин әлдә етдији наилијјәтләр тәблиғ едилди вә кайнат сирләринин өјрәнилмәсинә елми зәминдән јанашылмасы зәрурәти ирәли сүрүлүрдү.

Мәгаләдә дејилди: «1854-чү илә гәдәр Кәвакиб сәјјәрәдән јалныз етарәд, зөһрә, мәррих вә мештәри адларында дөрд данә улдуз мәлум иди. Амма овахдан индијә гәдәр ики јүздән артыг сәјјәрә тапылды»²¹.

Мәгаләдә даһа сонра көстәрилди ки, елмин инкишафы бир тәрәфдән, елми јени-јени фактики мәлуматларла зәңкинләшдирик вә ејни заманда дүнија һагында инсанларын билијини артырыр.

В. И. Ленин «Материализм вә емпирокритисизм» әсәриндә XIX әсрин ахыры вә XX әсрин әввәлләриндә тәбиәтшүнәслығын сон наилијјәтләри нә варса, онларын һамысыны материалистчәсинә үмумиләшдирәркән фәлсәфи материализмлә тәбии елми материализм арасында, тәбиц елми биликләр арасында ғырылмаз әлағ олдуғуну гејд едирди. В. И. Ленин көстәрирди ки, тәбии елми материализмин, тәбии елми биликләрин фәлсәфи әһәмијјәти ондадыр ки, бунлар фәлсәфи материализмин тәбии елми әсасыны верир. Бу дөврдә дөври мәтбуатда ишығландырылан тәбии елми материализм, тәбии елми биликләрә В. И. Ленинин бу мү-

¹⁶ Аббас Сәһһәт. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1950, сәһ. 90.

¹⁷ Мәһәммәд Һәди. Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1957, сәһ. 239.

¹⁸ «Мәктәб» журналы, 22 октябр 1913-чү ил, № 15.

¹⁹ Јенә орада, 9 ијун 1912-чи ил, № 14.

²⁰ Јенә орада, 2 ијун 1914-чү ил, № 12.

²¹ Јенә орада, 15 јанвар 1914-чү ил, № 1.

лаһизәси бахышындан јанашдыгда ајдын олур ки, бу билликләр әтраф аләм һаггындакы дини идеалист көрүшләри керидә бурахыр вә тәбиғәтә олан материалист бахышын тәбии елми әсасыны верирди.

О заман буржуа идеологлары ичтиман һәјат һадисәләрини дә идеалистчәсинә изаһ едирдиләр. Онлар ичтиман инкишафын мәнбәјини мадди не'мәтләрин истехсал үсулунда, инсанларын мадди фәалијјәтиндә дејил, онларын мәнәви фәалијјәтиндә, шүүрунда, диндә вә саирәдә ахтарырдылар.

Мүсават партијасынын идеологу М. Рәсулзадә идди едирди ки, ичтиман инкишафын мәнбәјини диндән доған идејалар вә арзулар мүүјјән едир. Бу мүнәсибәтлә о, «Дирилик» журналында дәрч етдирдији «Милли дирилик» адлы мәғаләсиндә јазырды:

«Дин миллијјәт фикир вә амалынын инкишафына сәбәб олур... Амад фәалијјәти, фәалијјәт дә тәрәггини мөвчүб олур»²².

Ејни мөвгедән чыхыш едән С. Ејнуллајев дә ичтиман инкишафын мәнбәјини ислам дининдә ахтарырды: онун «Иғбал» гәзетиндә дәрч едилмиш «Иғбал» адлы мәғаләсиндә дејилирди: «Инсанларын мадди вә мәнәви сәадәтләри јалғыз исламијјәтлә тә'мин едилмишдир. Чүнки мадди вә мәнәви мұвазинәти, һәјаты тәнзим едәчәк әдаләти һәггәнијјәт исламын шәриәти әсәсијјәсиндәдир»²³.

«Современнаја жизнь» журналында дәрч едилмиш «Елми сөһбәтләр» адлы мәғаләдә ичтиман һәјат һадисәләринин өјрәнилмәси ишиндә марксизм идејаларынын бөјүк әһәмијјәтиндән бәһс едиллирди.

Мәғаләдә дејилирди: «Инди бизим әлимиздә Марксын мүкәммәл нәзәријјәси вардыр вә бу нәзәријјәдә ирәли сүрүлән бир чох мәсәләләр парлаг сурәтдә һазырланмышдыр. Белә бир заманда ичтиман мүнәсибәтләрин бүтүн һадисәләрини вә зиддијјәтләрини баша дүшмәк мұғажисә едилмәјәчәк дәрәчәдә асандыр. Маркс капитализм чәмијјәтини тәдгиг етмәји өз тәһлилиндә башлыча әсас көтүрмүшдүр, чүнки бәшәријјәтин бүтүн тарихини тәшкил едән синфи мұбаризә белә бир чәмијјәтдә ән мүкәммәл бир шәкил алыр»²⁴.

Сонра мәғаләдә ичтиман инкишафы идеалистчәсинә анлајан көрүшләр ифша едилди вә тарихи материализмин белә бир мүддәасы мұдафиә вә тәблиғ едиллирди ки, ичтиман инкишафа тәбии-тарихи бир просес кими бахмаг лазымдыр; бу просесин әсасыны исә мадди шәраит вә һәр шәјдән әввәл инсанларын һәјаты үчүн зәрури олан мадди не'мәтләрин истехсал үсулу тәшкил едир. Истехсал үсулунун дәјишилмәси мөвчүд гурулушун дәјишилмәсинә сәбәб олур.

«Маркс өјрәдир ки, һәр бир чәмијјәтин вәзијјәти бу чәмијјәтдә һөкм сүрән истехсал үсулунун вәзијјәти илә мүүјјән олунур. Истехсал үсулу дәјишилдикдә ичтиман мүнәсибәтләрин бүтүн формалары дәјишилир»²⁵.

Беләликлә, болшевик мөтбуаты, буржуа мөтбуатынын әксинә олараг, ичтиман инкишафын мәнбәјини мөвчүд чәмијјәтин истехсал үсулунда, онун инкишафы просесиндә ахтарырды.

С. Шаумјан бу дөврдә јаздығы «Папазјан тарихчи ролунда» адлы мәғаләсиндә көстәрирди ки, тарихи идеалистчәсинә анлајышын тәрәфдарлары тарихи просеси онун сәбәбијјәт вә ганунаујғун әлағәләри зәмининдән тәсәввүр едә билмирләр, буна көрә дә онлар бу мәсәләдә идеализм мөвгәјиндә дурурлар; елми сурәтдә әсасландырылмыш тарих анчаг тарихи материалистчәсинә анламағы гәбул етмәклә әлдә едилә биләр»²⁶.

Бу дөврдә болшевик мөтбуатындан тә'сирләнән «Молла Нәсрәддин» журналы да ичтиман инкишафы динә, дини ајинләрин ичрасына, алла-

һа вә с. бағлајан сосиоложи көрүшләри ифша едирди. О көстәрирди ки, әкәр дини ајинләрин ичрасы бәшәријјәтин ирәлијә доғру инкишафыны тә'мин етсә иди, ислам аләми букүнкү ачыначағлы вәзијјәтдә галмазды. Бу мүнәсибәтлә Ч. Мәммәдгулузадәнин журналда дәрч едилмиш «Јадикари-һәзрәт Ибраһим Хәлил» адлы мәғаләсиндә дејилирди:

«Ејди-әһна* аләми исламда ән али вә ән тәнтәнәли ејдләрин бири-дир. Букүн күреји-әрзин мұхтәлиф јерләриндә сакин олан мүсәлманлар гурбан кәсмәклә мәшғулдурлар. Бунунла белә аләми-Ислама нәзәр едиз: вүс'әти бир мәзарстан, чәмаат вәһши, дүшмән гәви, маариф јох, үмәра бинамус, тичарәт позғун, зираәт пәжмүрдә...»²⁷.

Ч. Мәммәдгулузадә һәммин фикри «Тәзә ил» адлы башга бир мәғаләсиндә давам етдирәрәк јазырды: «Бош-бош аллаһы чағырмагла аллаһ ишләрини өтүрүб көјдән јерә пилләкан гојуб, ениб кәлиб сәнә көмәк еләмәз, лазымдыр чалышмаг, чалышмаг, чалышмаг... Бисмиллаһ демәк илә инсанлар тох олсалар, дәхи дүнјада ачлыг олмаз»²⁸.

Бу дөврдә буржуа мөтбуаты синифләр вә синфи мұбаризә, дөвләт вә ингилаб вә с. бу кими һадисәләрә «биоложилик» етикети вурур вә һәммин мәсәләләрин һәллини өзләринин синфи мәнәфеләринә ујғунлашдырмаға чәһд едирдиләр.

Болшевикләр буржуа мөтбуатынын әксинә олараг синфи мұбаризәнин марксист анлајышыны мұдафиә вә тәблиғ едирдиләр. Бу мүнәсибәтлә «Елми сөһбәтләр» адлы мәғаләдә дејилирди:

«Марксын игтисади тә'лими елә бир тәмәлдир ки, мүасир фәһлә һәрәкатынын бүтүн фәлсәфәси она әсасланыр. Бу тә'лимдә дәјәр нәзәријјәси башлыча јер тутур, бу нәзәријјәни «Капитал»ын мұәллифи инкишаф етдириб елми сурәтдә әсасландырымыш вә бунунла да ону тамамилә тәкзибедилмәз бир шәкилә салмышдыр»²⁹.

Мәғаләдә даһа сонра музду әмәклә капитал арасындакы мұбаризә мөвчүд ичтиман сијаси гурулушун—капитализм гурулушунун ичтиман зиддијјәтләри илә изаһ едиллирди.

Һәмид Султанов, Солтанмәчид Әфәндијев вә Дадаш Бунјадзадәнин көмәклијлә 1912-чи илдә нәшр едилән «Бакы һәјаты» адлы гәзет дә синфи мұбаризәнин мәнбәјини буржуа мөтбуатынын әксинә олараг дөврүн ичтиман-сијаси зиддијјәтләриндә ахтарырды. Гәзетдә дәрч едилмиш «Иран ингилабына даир» адлы мәғаләдә дејилирди:

«Һәр бир мәмләкәтин әһалиси игтисади-мәаш вә күзәрән чәһәтинчә нөв-нөв чәмијјәти-ичтимаијјәләрә тәгсим олунурлар. Мәсәлән, мүлкәдар, әкинчи, фәһлә, саһибкар вә јахуд сәрмајәдар нүчәба, әһлитүччар вә гејрә бу тәбәгә вә синифләрин игтисади мәнәфеләри, игтисади мөгсәдләри бир-биринә билкүллијјә зидд вә мұғажир олур. Мәсәлән, сәрмајәдар истәјир чох ишләтсин, аз мөвачиб версин, фәһлә исә буна бәрәксә олараг аз ишләјиб чох алмаг гәсдиндәдир. Мүлкәдар өз әкин јерини әкинчиләрә артыг гијмәтә ичарәјә вермәк, һәм дә онлары һәмишә өзүнә мүти едиб, үстләриндә ағалыг етмәк гәсдиндәдир.

Әкинчи исә... өзүнү мүлкәдарын төһмәт вә ријасәтиндән хилас етмәк, көләлик зәңчирини парчаламаг хәјалындадыр. Вә һәмчинин нүчәба илә әһли-сәнајә вә әһли тичарәт. Нүчәба синфи һәр бир һалда түччар вә әһли-сәнајәјә һәгарәтлә бахыб онларын тәрәггисинә муманиәт көстәрир. мәмләкәтин һөкмранлығыны өз әлиндә сахламагдан өтрү бу тәбәгәләрин мөмләкәтин әзалмағына һәмишә чидди-чәһд көстәрирләр. Бунлар исә өз хејирләринә чалышмаг үчүн нүчәба илә даими мұбаризәдә булунурлар»³⁰.

* Гурбан бајрамы.

27 «Молла Нәсрәддин» журналы, 27 нојабр 1911-чи ил, № 42.

28 Јенә орада, 6 јанвар 1912-чи ил, № 11.

29 «Современнаја жизнь» журналы, 8 апрел 1912-чи ил, № 3.

30 «Бакы һәјаты» гәзети, 11 ијул 1912-чи ил, № 2.

22 «Дирилик» журналы, 1 нојабр 1914-чү ил, № 4.

23 «Иғбал» гәзети, 28 март 1912-чи ил, № 12.

24 «Современнаја жизнь» журналы, 8 апрел 1912-чи ил, № 3.

25 Јенә орада.

26 С. Шаумјан. Сечилмиш әсәрләри, 1-чи чилд, сәһ. 379.

Сонра мөгаләдә бу вә ја дикәр өлкәдә баш верән ингилаби һәрәкатын башвермә сәбәби дә һәммин зиддијәтләрлә изаһ едилирди.

Бу дөврдә бүтүн өлкәдә олдуғу кими, Азәрбајчанда да буржуа идеологлары сосиал-дарвинизм вә малтусчулуг идејаларыны јајыр вә бунунла да империалист даирәләринин мүстәмләкә зүлмүнә бәраәт газандырмаға сәј едиләр.

В. И. Ленин буржуа даирәләринин бу чүр сахта мүлаһизәләрини ифша едәрәк јазырды: «Буржуа мәддаһи тәбиидир ки, әкинчилијин керидә галмасынын ичтимай вә тарихи сәбәбләрини е'тинасыз бурахмаға чалышараг, тәгсири «тәбиәт гүввәләринин мүһафизәкарлығы үзәринә вә мүнбитлијин азалмасы гануну» үзәринә јыхыр. Бу бәднам ганунда мәддаһлыг вә күтлүкдән башга бир шеј јохдур»³¹.

Тәчрүбә көстәрир ки, агротехники наилијјәтләрин тәтбиги илә әләгәдар олараг әкин саһәләри өз мәһсулдарлығыны бир нечә дөфә артырмаг габиллијјәтинә маликдир. Бу нөгтеји-нәзәрлән о заман С. М. Әфәндијевин «Бакы һәјаты» гәзетиндә дәрч едилән «Бизә нә лазымдыр?» адлы мөгаләси тәгдирәләјигдир. О, һәммин мөгаләсиндә торпағын агротехники гәјдада бечәрилмәсини вә кәнд тәсәррүфаты әләтләринин тәкмилләшдирилмәсини торпағын мәһсулдарлығынын артмасы үчүн зәрури амилләрдән һесаб едилди.

Мөгаләдә дејилирди: «...тәәччүб дејил ки, әкинчи, арычы вә малдарларымызын әлиндә олан әләти мәһсулат һәмән адәм дөврүнүн нуһ әләминдән галан әләтләрдир... Тәбиидир ки, бу үсул илә едилән зираәт бир о гәдәр мәдахил верә билмәз ки, бичарә әкинчиләрин мәаш күзәрәнына кифәјәт етсин... бичарә әкинчиләр бөјүк бир фәлакәтлә күзәрән сүрүрләр... Бизим торпагларымыз вә јерләримиз елм өзүлү илә ишләдиләрсә, мәдахил бирә он артмаға шәкк јохдур. Бу түкамүл вә тәрәггјә һаил олмаг мәһәл вә һәтта һәр кәнддә елми зираәтә вә һәмчинин кәндләрдә үч ајлыг курслар тәшкил етмәклә олар ки, әкинчиләр вә тәчрүбәли (агрономлар) әлинин алтында бир гәдәр зираәт елминдән мә'лумат алсынлар...»³².

Әкинчилик мәсәләсинә бу чүр елми мөвгедән јанашма буржуа идеологларынын «торпағын мүнбитлијинин азалмасы» һаггындакы фикирләрини нечә ендирмиш олурду.

Мүстәмләкә зүлмүнә бәраәт газандыран буржуа мәтбуаты ејни заманда империалист мүһарибәләринә вә империалист даирәләринин гәрәтчилик мејлләринә дә һагг газандырырдылар.

1914-чү илдә Бақыда нәшр едилән «Наша жизнь» адлы болшевик гәзети империалист дөвләтләр арасындакы силаһлы тоггушмаларын вә сојғунчу мүһарибәләрин сәбәбини империалист даирәләринин јени хаммал мәнбәләри вә јени-јени базарлар әлдә етмәк кими мүртәчә мәгсәд күдмәләриндә ахтарырды³³.

«Молла Нәсрәддин» журналы да сојғунчу мүһарибәләрин сәбәбини империалист дөвләтләрин гәрәтчилик мејлләриндә ахтарырды. Ч. Мәмәдгулузадәнин журналда дәрч едилмиш «Ад» адлы фелјетонунда италјанларын Траблисә һүчуму мүнәсибәтилә дејилирди:

«Сән чалыш адын бәднам олмасын, јохса әмәлин өтүб кечәр. Мәсәл көтүрәк, Османлы Траблисдә вурушма вахты бир хачпәрәст өврәтинин, ја ушағынын гәтлинә баис олан Европа гәзетләри сәс-сәсә вериб чығырышырдылар: «Ај вәһши мүсәлманлар, ај ган төкән шәрглиләр... Амма инди италјанлар... о гәдәр вәһшилик, о гәдәр јыртычылыг көстәрирләр ки, инсан аз галыр ијрәнсин. Пәс ахыр бунлар дејирләр, биз тәрбијәли милләтик, биз мәдәнијик.

³¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 13-чү чилд, сәһ. 79.

³² «Бакы һәјаты» гәзети, 3 август 1912-чи ил, № 3.

³³ «Наша жизнь» гәзети, 3 мај 1914-чү ил, № 2.

Бәс бу гәдәр намәрдлик, бу гәдәр күнаһсыз әрәб әһалисинин ганыны сормаг һара, авропалылыг һара»³⁴.

Бурадан көрүндүјү кими, болшевик мәтбуатындан тә'сирләнән «Молла Нәсрәддин» журналы да империалист дөвләтләрин гәсбарлығы сја-сәтини ифша едилди.

Беләликлә, ингилаби јүксәлиш илләриндә Азәрбајчан болшевикләри вә ејни заманда демократик мәтбу органлары буржуа мәтбу органларынын тәблиғ етдији мүртәчә көрүшләрә гаршы инадлы мүбаризә апарды.

Г. И. Гасанов

К некоторым вопросам философской и общественно-политической мысли в Азербайджане в годы нового революционного подъема

РЕЗЮМЕ

В статье приводится значительный материал, иллюстрирующий борьбу азербайджанских большевиков и демократических органов печати против отдельных идеологических философских направлений. На страницах журнала «Современная жизнь», газеты «Наша жизнь» азербайджанские большевики выступили с критикой буржуазных идеологов, идеалистически со своих классовых позиций трактующих такие узловые вопросы как источник общественного развития, историческая закономерность, классы и классовая борьба и т. п. развернули широкую пропаганду марксистско-ленинского понимания данных вопросов.

³⁴ «Молла Нәсрәддин» журналы, 22 октјабр 1911-чи ил, № 37.

А. С. БАБАЕВ

ОБРАЗОВАНИЕ ВОЕННО-ХОЗЯЙСТВЕННОГО СОЮЗА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР С ДРУГИМИ СУВЕРЕННЫМИ СОВЕТСКИМИ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИМИ РЕСПУБЛИКАМИ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ К СОЗДАНИЮ СОЮЗА ССР

Договорным присоединением 28 апреля—5 мая 1920 г. Азербайджанской ССР к заключенному в мае—июне 1919 г. военно-оборонительному союзу РСФСР с ранее провозглашенными на территории России в результате Великой Октябрьской социалистической революции другими суверенными советскими социалистическими республиками, обеспечившему разгром ими ополчившихся против Советской власти объединенных вооруженных сил внешней и внутренней контрреволюции, были определены только общие цели, принципы и основные условия братского сотрудничества и взаимопомощи сторон. Предшествовавшие образованию этого союза и последовавшие затем соглашения РСФСР с отдельными его участниками, в том числе с Азербайджанской ССР, являлись в основном междуведомственными договорными актами и не охватывали многих важных вопросов.

Между тем развивавшаяся разносторонняя и сложная практика братского сотрудничества и взаимопомощи суверенных советских социалистических республик и успешное осуществление стоящих перед ними общих задач настоятельно требовали подробной договорной регламентации их межгосударственных взаимоотношений.

Рассматривая проблему развития договорной федерации суверенных советских социалистических республик в качестве переходной формы к их полному единству, В. И. Ленин в написанном им в начале июня 1920 г. первоначальном наброске тезисов по национальному и колониальному вопросам ко II конгрессу Коминтерна указывал на необходимость «стремиться к более и более тесному федеративному союзу», без которого невозможно отстоять государственную безопасность этих республик в условиях враждебного капиталистического окружения, восстановить народное хозяйство, организовать его планирование и обеспечить благосостояние трудящихся¹.

Руководствуясь решением Политбюро ЦК РКП(б) от 25 мая 1920 г. об Азербайджане², нарком по иностранным делам РСФСР Г. В. Чиче-

рин 26 мая 1920 г. обратился к председателю СНК Азербайджанской ССР Н. Н. Нариманову со специальной нотой. В ней, наряду с предложением назначения Азербайджанской ССР своего постоянного полномочного представителя в РСФСР, предлагалось приступить к подготовке подробной регламентации договорных взаимоотношений³.

Рассмотрев полученное предложение, Азревком в июле 1920 г. направил в Москву Б. А. Шахтахтинского в качестве чрезвычайного и полномочного представителя для ведения переговоров с правительством РСФСР и подписания с ним от имени Азербайджанской ССР политических и экономических договоров и соглашений⁴.

5 августа 1920 г. ЦК РКП(б) под руководством В. И. Ленина дал указание о разработке договорной регламентации взаимоотношений РСФСР с Азербайджанской ССР и 20 сентября 1920 г. поручил образованной им комиссии рассмотреть подготовленный НКВД РСФСР совместно с представителем Азербайджанской ССР проект по этому вопросу, а также наметить к нему партийное решение «о характере нашей политики по отношению к Азербайджану»⁵.

Ко времени практической разработки договорных положений о дальнейших взаимоотношениях между обеими республиками достигнутые под руководством ленинской Коммунистической партии решающие успехи Красной Армии предопределили в основном скорое приближение победы советских народов над объединенными вооруженными силами внешней и внутренней контрреволюции и окончания таким образом тяжелейшего периода иностранной военной интервенции и гражданской войны. Появляющаяся в связи с этим возможность, наряду с укреплением общей обороноспособности, начать подготовку к мобилизации всех сил и средств для быстреего восстановления разрушенных производительных сил страны вызвала необходимость и определила целесообразность регламентации вопросов не только военно-оборонительного, но и хозяйственно-экономического сотрудничества сторон и дополнения тем самым уже существующего военного союза их хозяйственным союзом.

29 сентября 1920 г. ЦК РКП(б) под председательством В. И. Ленина одобрил текст подготовленной с учетом этого договорной регламентации военно-хозяйственного сотрудничества между Азербайджанской ССР и РСФСР⁶.

Параллельно этому указанный проект после соответствующего обсуждения получил одобрение Азревкома и СНК РСФСР.

По завершении столь тщательно проведенной под руководством Коммунистической партии и лично В. И. Ленина подготовительной работы 30 сентября 1920 г. представителями правительств Азербайджанской ССР (нарком юстиции Б. А. Шахтахтинский) и РСФСР (нарком по иностранным делам Г. В. Чичерин) «по взаимном предъявлении своих полномочий, признанных составленными в надлежащей форме», был подписан в Москве договор о военно-экономическом союзе и дополняющие его шесть соглашений: по военно-морским вопросам, об объединении продовольственной политики, об объединении управления почтой, телеграфом, телефоном и радиотелеграфом, по финансовым вопросам, по вопросам внешней торговли и о проведении единой экономической политики.

³ См.: Газ. «Изв. ВРК Азерб. ССР», 28 мая 1920 г.

⁴ См.: Дж. Б. Гулиев. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку, 1970, стр. 617.

⁵ Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963, стр. 351.

⁶ См.: Дж. Б. Гулиев. Указ. работа, стр. 618.

¹ См.: В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 41, стр. 164.

² См.: Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963, стр. 350.

В «Договоре Азербайджана и России о военно-экономическом союзе обеих республик» указывалось, что «Правительство Азербайджанской Социалистической Советской Республики, с одной стороны, и Правительство Российской Социалистической Федеративной Советской Республики — с другой, исходя из сознания глубокой общности интересов трудящихся масс Азербайджана и России и принимая во внимание, что только полное объединение всех сил обеих братских республик может обеспечить им успех в тяжелой борьбе против общего врага — империалистической буржуазии» (преамбула), заключают между собой «тесный военный и финансово-экономический союз». В осуществление этого договором устанавливалась необходимость проведения в кратчайший срок объединения военной организации и военного командования, а также органов управления народным хозяйством, внешней торговли, снабжением, железнодорожным и водным транспортом, почтово-телеграфной связью и финансами. Порядок и форма объединения ведомств, руководящих перечисленными отраслями государственного управления, подлежали установлению особыми соглашениями обоих правительств. В связи с объективно требовавшимся срочным введением договора в действие ввиду угрозы дальнейшего усиления вооруженного нашествия объединенных сил внешней и внутренней контрреволюции против советских республик и, в частности, готовившегося нападения Антанты на Азербайджанскую ССР, стороны оговорили, что договор «вступает в силу самим фактом и с момента его подписания и не будет подлежать особой ратификации»⁷.

Предусмотренные изложенным союзным договором и заключенные одновременно с ним в Москве соглашения между правительствами Азербайджанской ССР и РСФСР конкретизировали и регламентировали вопросы объединения деятельности и координации усилий обеих республик в области укрепления обороны и развития соответствующих отраслей народного хозяйства.

В «Соглашении между Правительством РСФСР и Правительством Азербайджанской ССР по военно-морским вопросам» отмечалось, что Азербайджанская ССР имеет свои Красную Армию численностью в одну дивизию, входящую в состав XI Армии РСФСР, и Военно-Морской Флот (количество судов и вооружение которого определяются особым согласованным актом), входящий в состав Военно-Морского Флота РСФСР на Каспии. Наркомат по военным и морским делам Азербайджанской ССР с его местными военкоматами на период военных действий временно подчинялся Реввоенсовету Кавфронта, по ликвидации которого взаимоотношения вооруженных сил обеих республик подлежали определению последующим соглашением⁸.

«Соглашением между Правительством РСФСР и Правительством Азербайджанской ССР об объединении продовольственной политики» устанавливалось, что в основу работы Наркомата продовольствия Азербайджанской ССР будут положены принципы организации и деятельности продовольственных органов РСФСР, с постепенным распространением действующих в ней хлебной и других государственных монополий и разверсток также и на Азербайджан. Заготавливаемое в Азербайджане продовольствие полностью поступало в непосредственное распоряжение Наркомпрода Азербайджанской ССР для обеспече-

ния нужд местного населения. Наркомпрод РСФСР обязывался принимать все возможные меры к дополнительному снабжению Азербайджана продовольственными товарами первой необходимости⁹.

В «Соглашении Правительства РСФСР с Правительством Азербайджанской ССР об объединении управления почтой, телеграфом, телефоном и радиотелеграфом» подтверждалось распространение действующих в РСФСР постановлений, правил и такс на устройство, развитие и эксплуатацию названных видов связи Азербайджанской ССР, а также отказ от каких-либо расчетов по осуществляемому этим путем обмену между ними, в том числе и денежных переводов. Наркомпочтель РСФСР обязывался снабжать Азербайджанскую ССР необходимыми телеграфными, телефонными и радиотелеграфными материалами и оборудованием. Исходящие из Советской России основные магистрали почтовой, телеграфной и телефонной связи и мощные радиостанции на территории Азербайджана, а также международные почтово-телеграфные сношения подлежали непосредственному ведению Наркомпочтеля РСФСР¹⁰.

«Соглашением между Правительством РСФСР и Правительством Азербайджанской ССР по финансовым вопросам» устанавливалось, что проекты финансовых смет государственных доходов и расходов наркоматов Азербайджанской ССР составляются по действующим в РСФСР правилам, передаются на рассмотрение смешанной сметной комиссии под председательством наркома финансов Азербайджанской ССР с участием представителей Азербайджанской РКИ и заинтересованного ведомства, а также уполномоченных представителей НКФ и ВСНХ РСФСР при СНК Азербайджанской ССР, после чего утверждаются по объединенным наркоматам — соответствующим Наркоматом РСФСР и по остальным наркоматам — СНК Азербайджанской ССР. Контроль за исполнением смет по всем ведомствам Азербайджанской ССР сохранялся за Азербайджанской РКИ. Расходная часть бюджета Азербайджанской ССР подлежала покрытию за счет ее государственных доходов, выпуска азербайджанских бон и перевода из РСФСР недостающих сумм согласно сметным назначениям. Азербайджанские боны допускались к обращению в пределах территории Азербайджанской ССР и ее торговых расчетов с остальной частью Закавказья, Ираном и Турцией в количестве, определяемом путем дополнительного согласования с РСФСР¹¹.

В «Соглашении между Правительством РСФСР и Правительством Азербайджанской ССР по вопросам внешней торговли» предусматривалось, что все экономические отношения и торговые операции Азербайджанской ССР с другими странами, ввоз товаров из России и заключение договоров экономического характера должны производиться на основании устанавливаемых НКВТ РСФСР общих принципов правил и при посредстве его соответствующих органов. Осуществление торговых отношений с остальной частью Закавказья, Ираном и Турцией сохранялось за НКВТ Азербайджанской ССР с оставлением в его распоряжении для обмена имеющихся в Азербайджане товаров, в частности определенного количества добываемой нефти. Все торговые и иные экономические соглашения и договоры Азербайджанской ССР с

⁹ См.: Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами, вып. 1. Пг., 1921, стр. 3—4.

¹⁰ См.: там же, стр. 5—6.

¹¹ См.: там же, стр. 7—8.

⁷ Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами, вып. 1. Петроград, 1921, стр. 1—2.

⁸ Содержание приведенного соглашения между правительствами Азербайджанской ССР и РСФСР по военно-морским вопросам от 30 сентября 1920 г., как и наименование самого акта, не вошло еще в научный оборот и излагается впервые.

другими, помимо перечисленных, странами подлежали предварительному обсуждению и согласованию с НКВТ РСФСР¹².

«Соглашением Правительства РСФСР с Правительством Азербайджанской ССР о проведении единой экономической политики» устанавливалось, что в этих целях производственные планы Азербайджанского СНХ будут составляться в соответствии с общим производственным планом РСФСР, причем ВСНХ РСФСР примет все меры к поддержанию и развитию промышленности в Азербайджане. Введение в Азербайджанской ССР дополнительных особых государственных монополий допускалось по согласованию с ВСНХ РСФСР. Устанавливались единый товарный фонд и предельные цены на сырье и фабрикаты в обеих республиках. ВСНХ РСФСР обязывался финансировать всю азербайджанскую промышленность, в том числе, по согласованию с Азербайджанским СНХ, и непосредственно отдельные предприятия и отрасли промышленности Азербайджанской ССР¹³.

Приведенные союзный договор и соглашения РСФСР с Азербайджанской ССР от 30 сентября 1920 г. явились, вопреки установившемуся в литературе иному мнению, первыми среди договоров и соглашений между РСФСР и другими суверенными советскими социалистическими республиками об их военно-хозяйственном союзе, — затем уже правительством РСФСР были заключены: союзный рабоче-крестьянский договор с правительством Украинской ССР—28 декабря 1920 г.¹⁴, союзный рабоче-крестьянский договор с правительством Белорусской ССР—16 января 1921 г.¹⁵ и соглашение с ним по финансовым вопросам—26 июля 1921 г.¹⁶, союзный рабоче-крестьянский договор¹⁷ и соглашение по финансовым вопросам с правительством Грузинской ССР—21 мая 1921 г.¹⁸ и соглашение по финансовым вопросам с правительством Армянской ССР—30 сентября 1921 г.¹⁹.

Перечисленными двухсторонними договорами и соглашениями правительства РСФСР с правительствами Азербайджанской ССР, Украинской ССР, Белорусской ССР, Грузинской ССР и Армянской ССР, как и при состоявшемся ранее договорном присоединении Азербайджанской ССР к уже существовавшему военно-оборонительному союзу, была создана объединяющая все эти республики система общей их договоренности о военно-хозяйственном союзе.

Сравнительный анализ показывает, что, наряду с определяемыми общими задачами и целями всех суверенных советских социалистических республик аналогичным содержанием, договор РСФСР с Азербайджанской ССР о военно-хозяйственном союзе ввиду, главным образом, более раннего его заключения и дополнения рядом одновременно подписанных соглашений, несколько отличался от ее договоров об этом с Украинской ССР, Белорусской ССР и Грузинской ССР.

В последних трех союзных договорах писалось, что они заключаются на основе «провозглашенного великой пролетарской революцией права народов на самоопределение, признавая независимость и суверенность каждой из договаривающихся сторон». Далее в тексте пре-

¹² См.: Сборник действующих договоров, соглашений и конвенций, заключенных РСФСР с иностранными государствами, вып. 1. Пг., 1921, стр. 9—10.

¹³ См.: там же, стр. 11—12.

¹⁴ См.: там же, стр. 15—16.

¹⁵ См.: там же, стр. 13—14.

¹⁶ См.: там же, вып. 2. М., 1921, стр. 5—6.

¹⁷ См. там же, вып. 3. М., 1922, стр. 18—19.

¹⁸ См. там же, стр. 20—21.

¹⁹ См.: там же, вып. 2. М., 1921, стр. 3—4.

амбулы этих договоров несколько шире формулировались задачи сотрудничества и взаимопомощи республик—для сплочения сил в целях не только обороны, но и «в интересах... хозяйственного строительства», что содержалось в надлежащих дополнительных соглашениях РСФСР с Азербайджанской ССР. Соответственно этому в каждом из трех союзных договоров провозглашалось вступление сторон в «военный и хозяйственный союз» (в договоре с Азербайджанской ССР—в «военный и финансово-экономический союз»).

В договорах РСФСР с Украиной, Белоруссией и Грузией было записано, что «все общие обязательства, которые они впредь будут принимать на себя по отношению к другим государствам, могут обуславливаться лишь общностью интересов рабочих и крестьян, заключающих настоящий союзный договор республик, и что из самого факта прежней принадлежности территории» этих республик «к бывшей Российской империи» для них «не вытекает никаких обязательств по отношению к кому бы то ни было». Приведенного положения в договоре с Азербайджанской ССР не содержалось.

Договорами РСФСР с Украинской ССР и Белорусской ССР объединялись те же ведомства, что и по союзному договору с Азербайджанской ССР, а также дополнительно наркоматы труда. В союзном договоре РСФСР с Грузинской ССР вместо перечисления объединяемых ведомств писалось, что для лучшего осуществления целей военно-хозяйственного союза «оба Правительства согласны заключить дополнительное соглашение об объединении военной организации и военного командования, а также и тех хозяйственных органов, относительно коих подобное объединение будет признано целесообразным». При этом в союзных договорах с Украиной и Белоруссией указывалось, что объединенные наркоматы РСФСР имеют в составе правительства каждой из названных республик своих уполномоченных, утверждаемых ЦИК и съездом Советов данной республики. В союзных договорах с Азербайджаном и Грузией таких положений не было. Надлежащими соглашениями между РСФСР и Азербайджанской ССР от 30 сентября 1920 г. предусматривались уполномоченные наркоматов финансов и внешней торговли РСФСР при СНК Азербайджанской ССР и уполномоченные Наркомпрода и ВСНХ РСФСР соответственно в составе коллегии Наркомпрода и при СНХ Азербайджанской ССР, а также назначение правительством Азербайджанской ССР своего наркома почт и телеграфов по согласованию с Наркомпочтелем РСФСР.

Союзными договорами с Украиной, Белоруссией и Грузией устанавливалось, что руководство работой объединенных наркоматов и контроль за их деятельностью будет осуществляться через Всероссийские съезды Советов и ЦИК РСФСР, в которые названные республики направят своих представителей на основании соответствующего о том постановления съезда Советов РСФСР. В союзном договоре с Азербайджаном такого положения не содержалось.

Наконец, в союзных договорах РСФСР с Украинской ССР и Белорусской ССР предусматривалась их ратификация соответствующими высшими органами государственной власти сторон, в то время как союзные договоры с Азербайджанской ССР и Грузинской ССР вступали в силу со дня их подписания.

Наряду с принципиально общими положениями, некоторое отличие имело также в соглашениях РСФСР с Азербайджанской ССР, Белорусской ССР, Грузинской ССР и Армянской ССР по финансовым вопросам (с Украинской ССР такого соглашения тогда заключено не было, в союзном договоре с нею эти вопросы также не регламентировались).

Остальные из разрешенных в договорном порядке соответствующими соглашениями между РСФСР и Азербайджанской ССР от 30 сентября 1920 г. вопросов взаимоотношений, помимо, видимо, связанных с вооруженными силами, договорными актами о военно-хозяйственном союзе РСФСР с Украинской ССР, Белорусской ССР, Грузинской ССР и Армянской ССР на том этапе не регламентировались.

Таким образом, договор и соглашения РСФСР с Азербайджанской ССР от 30 сентября 1920 г. явились не только относительно первым по времени заключенным, но и наиболее широким по объему регулируемых вопросов договорным актом о военно-хозяйственном союзе РСФСР с другими суверенными советскими социалистическими республиками. Ввиду этого настоящий акт по своему значению вышел далеко за пределы лишь регламентации взаимоотношений данных сторон: он вновь убедительно продемонстрировал всему миру подлинно интернациональный характер оказываемой РСФСР бескорыстной помощи и поддержки Азербайджанской ССР — единственному тогда на рубеже Востока суверенному национальному советскому социалистическому государству, положил начало военно-хозяйственному союзу РСФСР со всеми остальными договорными республиками и послужил первым опытом, образцом для последовавшей затем регламентации их военно-хозяйственного сотрудничества и взаимопомощи.

Рабочие и крестьяне Азербайджана хорошо понимали возможность сохранения и упрочения своей свободы и независимости, укрепления и развития суверенной советской социалистической национальной государственности и успешного осуществления задач социалистического строительства только при всесторонней братской помощи и поддержке великого русского и других народов России в условиях неразрывного единства всех советских республик. Поэтому трудящиеся массы Азербайджанской ССР с большим одобрением и подъемом встретили заключение договора и соглашений о военно-хозяйственном союзе с РСФСР²⁰.

Указывая на необходимость осуществления тесного единения с РСФСР и другими советскими республиками в военно-оборонительном, хозяйственно-экономическом, культурном, дипломатическом и иных отношениях, состоявшийся в октябре 1920 г. II съезд Компартии Азербайджана в принятой им резолюции по текущему моменту особо подчеркнул важность всемерного разъяснения и широкой пропаганды огромного значения для Азербайджанской ССР московских союзных договора и соглашений с РСФСР²¹.

Наряду с успешным претворением в жизнь положений договора и соглашений о военно-хозяйственном союзе Азербайджанской ССР с РСФСР происходила определяемая ими дальнейшая регламентация их договорных взаимоотношений. Так, 16 ноября 1920 г. НК РКИ Азербайджанской ССР были одобрены предложенные НК РКИ РСФСР 24 октября 1920 г. основные тезисы соглашения между названными ведомствами обеих республик. Ими устанавливалось, что действующие на территории Азербайджана специальные инспекции РСФСР находятся в непосредственном подчинении НК РКИ РСФСР, но для обеспечения теснейшего контакта в работе подконтрольны НК РКИ Азербайджанской ССР и должны периодически отчитываться перед ним в своей деятельности. Одновременно указывалось, что находящиеся в Азербайджане органы Наркомвнешторга, Продпути, Главлескома и Опродарма

²⁰ См.: Газ. «Коммунист (Баку)», 4 октября 1920 г. и др.

²¹ См.: Резолюции 2-го съезда АКП(б) (16—23 октября 1920 г.). Баку, 1920, стр. 17.

РСФСР полностью подконтрольны НК РКИ Азербайджанской ССР с соблюдением соответствующих директивных указаний НК РКИ РСФСР и т. д.²². В январе 1921 г. между наркоматами почт и телеграфов Азербайджанской ССР и РСФСР было заключено соглашение о дальнейшем развитии их сотрудничества в области расширения и эксплуатации всех видов связи²³.

Увеличивавшаяся военно-оборонительная²⁴ и хозяйственно-экономическая²⁵ помощь, а также крепнущая поддержка со стороны РСФСР устранили усилившуюся осенью и зимой 1920 г. угрозу нового вооруженного нашествия объединенных сил внешней и внутренней контрреволюции на Азербайджанскую ССР, содействовали упрочению ее внешнеполитического положения и успешному восстановлению и развитию народного хозяйства. Трудящиеся массы Азербайджанской ССР, в свою очередь, прилагали все силы для внесения своего вклада в общее дело военно-хозяйственного сотрудничества и взаимопомощи советских республик, главным образом в области добычи и переработки нефти. Придавая большое значение героическому труду бакинских нефтяников, В. И. Ленин в докладе на VIII Всероссийском съезде Советов 22 декабря 1920 г. отметил: «Теперь, при громадном энтузиазме, который проявляют рабочие в Азербайджанской республике, при дружественных отношениях, которые у нас установились, ... дело с нефтью идет хорошо, и мы начинаем становиться на собственные ноги с топливом»²⁶.

Плодотворное развитие невиданного и невозможного в эксплуататорском обществе тесного добровольного единения образовавшихся на территории России в результате Октябрьской революции РСФСР и других суверенных советских социалистических национальных республик было неизменно проникнуто, как это видно даже из рассмотренных и иных договоров и соглашений между ними, не говоря уже о практически складывавшихся и только в основных чертах регламентировавшихся этими актами неизмеримо более богатых по своей глубине и всесторонности их взаимоотношениях, искренним чувством подлинно братского сотрудничества и дружеской взаимопомощи равноправных государств, объединяемых в условиях враждебного капиталистического окружения общностью задач и целей, политической и экономической основ социалистического строя, последовательно интернациональных принципов всей политики, естественно-исторически сложившимся на территории всей страны общественно-экономическим разделением труда и единством, централизованным ленинским партийным руководством.

При всем замечательном своеобразии определяемых упомянутыми внешними и внутренними причинами и обстоятельствами характера развития братского сотрудничества и взаимопомощи суверенных советских социалистических республик в направлении к федеративному объединению в одно союзное многонациональное советское социалистическое государство взаимоотношения этих республик как самостоятельных государств — субъектов международного права со времени их провозглашения в этом качестве и в процессе последующего все более тесного договорного сближения вплоть до осуществления такого объединения являлись не внутрисоюзными, как утверждает абсолютное большинство видных исследователей, а междугосударственными

²² См.: газ. «Коммунист» (Баку), 22 декабря 1920 г.

²³ См.: там же, 10 января 1921 г.

²⁴ См.: В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 41, стр. 119; т. 42, стр. 47; т. 43, стр. 198; т. 51, стр. 322; т. 52, стр. 9 и др.

²⁵ См.: В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 42, стр. 151; т. 52, стр. 23 и др.

²⁶ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 42, стр. 151.

федеративными отношениями, которые регламентировались путем заключения ими договоров и соглашений, основанных на принципах добровольности, равноправия и взаимного признания суверенитета, т. е., вопреки установившемуся в литературе мнению, в международно-договорном порядке. Только с объединением суверенных советских социалистических республик в союзное многонациональное государство мог произойти и произошел качественный переход от междугосударственного вида к внутригосударственному виду советской социалистической федерации и соответственно во взаимоотношениях этих республик, являвшихся до того, в отличие от автономных, договорными республиками, образующими договорную федерацию в конкретных ее формах военно-оборонительного и военно-хозяйственного союзов.

Ведущая роль РСФСР в исторически закономерном процессе создания и развития договорной федерации суверенных советских социалистических республик, приведшем затем к добровольному и равноправному договорному федеративному военно-хозяйственному и политическому объединению этих республик с сохранением своего государственного суверенитета в союзное государство, определялась тем, что именно Советская Россия явилась знаменосцем Великой Октябрьской социалистической революции и первой советской социалистической республикой, что именно она признала национальное самоопределение ранее угнетенных народов страны и образование ими самостоятельных государств, обеспечила сохранение их свободы и независимости в героической борьбе с объединенными вооруженными силами внешней и внутренней контрреволюции, оказала им огромную самоотверженную продовольственную, финансово-экономическую и иную материальную помощь, а также неопределимую военно-политическую и дипломатическую поддержку, способствовала накопленным опытом братским республикам в укреплении Советской власти, осуществлении социалистических преобразований во всех областях жизни и успешном национально-государственном строительстве.

Вот почему Н. Н. Нариманов при открытии I Всеазербайджанского съезда Советов 6 мая 1921 г. с полным на то основанием заявил: «Без Советской России—нет Советского Азербайджана...»²⁷. Высоко оценивая значение решающей и определяющей помощи и поддержки великого русского и других братских народов нашей страны и выражая чувства безграничной благодарности за это всего азербайджанского народа, съезд признал, что «сохранить независимость и суверенитет от капиталистических стран Азербайджан может только в том случае, если он будет опираться на постоянный контакт с Советской Россией»²⁸.

Большое значение в объединительном движении советских народов принадлежало также расширению братского внешнеполитического сотрудничества всех суверенных советских социалистических и народных республик во взаимоотношениях с зарубежными государствами, завершившемуся в период военно-хозяйственного союза договорным образованием в феврале 1922 г. дипломатического союза РСФСР с Азербайджанской ССР, Армянской ССР, Белорусской ССР, Украинской ССР, а также Бухарской СНР, ДВР и Хорезмской СНР.

Важное место в процессе подготовки к созданию СССР заняло поддерживавшееся РСФСР успешное развитие братских интернациональных взаимоотношений Азербайджанской ССР, Армянской ССР и Грузинской ССР, приведшее к замечательному осуществлению ленинской

²⁷ Первый Всеазербайджанский съезд Советов. Стенограф. отчет. Тифлис, 1923, стр. 5.

²⁸ Газ. «Бакинский рабочий», 13 мая 1921 г.

идей договорного военно-хозяйственного и политического объединения закавказских народов в марте 1922 г. в Федеративный Союз Социалистических Советских Республик Закавказья с последующим его преобразованием в декабре 1922 г. в единую союзную ЗСФСР при сохранении государственного суверенитета составивших ее союзных республик. Крепнувшее день ото дня братское военно-хозяйственное и иное сотрудничество и взаимопомощь всех суверенных советских социалистических республик подготовило всемирно историческое по своему значению блестящее претворение в жизнь 30 декабря 1922 г. разработанного В. И. Лениным гениального плана их договорного объединения с сохранением своего суверенитета в единый многонациональный Союз советских народов во главе с рабочим классом под руководством Коммунистической партии»²⁹.

А. С. Бабаев

ССРИ тәшкилине һазырлыг просесинде Азербайжан ССР-ин
башга суверен Совет республикалары илә һәрби-тәсәррүфат
иттифагынын јарадылмасы

ХУЛАСӘ

Мәгаләдә Азербайжан ССР-ин РСФСР-лә 1920-чи ил 30 сентјабр тарихли һәрби-тәсәррүфат сәһәсиндә алты мугавиләнамәси тәһлил олу-
нур. Булар чохмилләтли Совет Иттифагы дәвләтинин јаранмасында
мүһүм мәрһәләләрдән бири олмушдур. Мәгаләдә тәһлил олуна сәһә-
ләрдән бир чоху илк дәфә елми чәһәтдән тәһлил олуна. РСФСР-ин Азәр-
байжан ССР, Украјна ССР, Белорусија ССР, Күрчүстан ССР вә Ермәнис-
тан ССР-лә бу сәһәдә олан мугавиләнамәләринин бејнәлхалг-һүғуги
тәһлили верилир. Суверен Совет республикаларынын сәсиалист гаршы-
лығлы әләғәләри вә әмәкдашлығы, бу сәһәдә РСФСР-ин һәлләдичи вә
ленинчи Коммунист партијасынын рәһбәр ролу кәстәрилир.

²⁹ О подготовке к 50-летию образования Союза Советских Социалистических Республик. Постановление ЦК КПСС. Газ. «Правда», 22 февраля 1972 г.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

НОВОЕ СОЧИНЕНИЕ ПО ИСТОРИИ АРАБСКОГО ХАЛИФАТА

Период истории халифата, ограниченный рамками 255—350 гг. х. (869—961 гг. н. э.), весьма богат политическими и социальными явлениями, которые привели к упадку влияния халифов, как правителей светских и оставили им главенство только в духовной, религиозной жизни мусульманского мира. Период ознаменовался появлением на политической арене государств Саффаридов, Фатимидов, Хамданидов и Аглабидов, правлением целого ряда слабых халифов, неспособных восстановить былую мощь и власть своих предшественников. Эти халифы были заняты, в основном, своими личными удовольствиями и никакого влияния на события в империи не имели. Основную роль в политическом круговороте того времени играли дейлемиты и турки (см.: З. М. Бунятов. Начало господства тюрок в халифате Аббасидов (830—870 гг.). «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права», № 1, 1969, ст. 51—58).

Наиболее важными источниками, детально освещающими борьбу между тюрками и Аббасидами являются сочинение ат-Табари и вслед за ним труды ал-Мас'уди, Ибн-Мискавейха, Ибн-ал-Джавзи, Ибн-ал-Аспира и др.

В ряду важных сочинений, которые отражают события отмеченного периода, достойное место теперь должно занять и сочинение анонимного автора «ал-'Уйун вал-хада'ик фи ахбар ал-хака'ик» («Источники и сады в изложениях истин»). Сочинение это состояло из пяти томов, однако до нас дошли только третий и четвертый тома. Третий том «ал-'Уйун», включающий в себя события от 86 г. х. (755 г.), т. е. от начала правления омейядского халифа ал-Валида ибн-'Абд ал-Малика до конца правления аббасидского халифа ал-Му'тасима, т. е. до 227 г. х. (842 г.), был издан в 1868 г. в Лейдене голландским востоковедом Де Гуйе.

Первая часть четвертого тома «ал-'Уйун» только что увидела свет благодаря усилиям иракского историка Набиля 'Абд ал-Мун'им Давуд (ал-'Уйун ал-Хада'ик, т.

IV, ч. I. Наджаф, 1972, 397 стр. Сочинение издано благодаря содействию Багдадского университета).

Четвертый том «ал-'Уйун» издан на основании единственной берлинской рукописи № 9491 и состоит из 279 листов. Каждый лист имеет по 13 строк на странице, по черк удобен для чтения, однако имеет ряд погрешностей грамматического порядка и неточного написания имен (одно и то же имя имеет несколько написаний). Поля рукописи заполнены приписками и разъяснениями, исполненными разными почерками. Время переписки—вторая декада шавваля 626 г. х. (2—11 сентября 1229). Имя переписчика не упоминается (Издание, стр. 9).

В изданной части четвертого тома «ал-'Уйун», как и в рукописи, нет никаких намеков на имя автора сочинения или на время его жизни. Однако по цитатам автора из сочинений магрибинских историков можно предположить, что он был выходцем из Кайрувана, как в свое время на это указывал и К. Брокельман (стр. 10—11). По стилю изложения можно утверждать, что «ал-'Уйун» написан в конце VI в. х. (конец XII в.), ибо настоящий том написан в 351 г. х. и за ним следует том пятый.

Таковы весьма скудные сведения об авторе «ал-'Уйун», добытые издателем его Набилей 'Абд ал-Мун'им Давуд (стр. 11).

Равнями (передатчиками) для автора нашего сочинения в основном были Абу Джа'фар Ахмад ибн-Джаззар (ум. в конце IX в.)—знаменитый врач эпохи Фатимидов, написавший, кроме ряда медицинских, несколько сочинений по истории государства Фатимидов и по географии. Важность материала «ал-'Уйун» заключается в том, что его автор сохранил для нас отрывки из недошедших до нас сочинений ал-Джаззара, причем таких отрывков в «ал-'Уйун» 14 и все они содержат важные сведения о Фатимидах и Аглабидах (см. стр. 13, 43, 44, 45, 86, 147, 148, 150, 167, 220, 221, 259, 318, 339, 349), причем автор «ал-'Уйун» сохранил также имена равиев самого ал-Джаззара (стр. 14).

Другим источником автора «ал-'Уйун» является Абу Мухаммад Абдаллах ибн-Ахмад ал-Фаргани (ум. 362 г. х.), который был передатчиком хадисов и имеет сочинение «Добавление к «Истории» ат-Табари». Здесь также сохранены имена равиев ал-Фаргани (стр. 14).

Автор «ал-'Уйун» цитирует и таких редких средневековых писателей как Абу-л-Хусайн ал-'Аджами, Абу Мухаммад ал-Хасан, Абу'Абд ар-Рахман ал-'Атики (ум. 384 г. х.), Мухаммад ибн-'Абдаллах ал-Фарйаби (ум. 385 г. х.) и др., упоминая с ними и их собственных равиев (стр. 14—15).

Изданный Набилей 'Абд ал-Мун'им Давуд том «ал-'Уйун» содержит сообщения о событиях, происходивших в халифате от времени правления халифа ал-Мухтади (255 г. х./869 г.) до времени правления халифа ал-Мути' (334 г. х./946 г.). Сочинение освещает такие важные события в истории халифата, как восстания зинджей и карматов, сообщение об ал-Халладже, о появлении и возвышении бувейхидов, о борьбе между тюрками и аббасидами, между аббасидами и дейлемитами, а также о роли жен халифов и наложниц в дворцовых интригах. Приведены биографии ряда калыев, везиров, ученых, поэтов и др. (стр. 15—16).

«Ал-'Уйун» составлен в таком же плане, что и труд ат-Табари, т. е. в хронологической последовательности. Материалу о событиях на востоке халифата в некоторые годы дается больше места, чем событиям в Магрибе. Сведения за 255—295 гг. х. похожи на материал, излагаемый в сочинении ат-Табари, однако отличается от последнего стилем и манерой. Иногда автор «ал-'Уйун» слишком многоречив, а иногда весьма краток, как это видно при изложении событий 300—301 гг. х. (стр. 18). Сведения о восстании карматов взяты автором «ал-

Уйун» у ат-Табари и ал-Бакри, однако материал 284—295 гг. х. в большей части скомпонован из сведений ат-Табари и Ибн-Мискавейха, хотя последний сам заимствовал эти сведения у ат-Табари. Сведения о событиях 295—351 гг. х. заимствованы у Ибн-Мискавейха с вариациями в стиле и манере изложения. Часть биографий лиц, приводимых автором «ал-'Уйун» не упоминаются в других источниках, но большинство заимствованы (стр. 18).

Важность «ал-'Уйун» заключается в том, что его автор сохранил для нас отрывки из недошедших до нас исторических сочинений, ряд биографий. Уникальными являются сведения о завоевании арабов в Европе (стр. 19, 70). Некоторые материалы по истории Магриба и государств Аглабидов и Фатимидов не имеют параллелей в других сочинениях (стр. 82, 99, 115, 147, 150, 198, 232), что делает «ал-'Уйун» ценным источником.

Набиля 'Абд ал-Мун'им Давуд имела единственную рукопись сочинения анонимного автора и издавая его, естественно, сделала все возможное, чтобы сохранить его уникальность, стиль и точность. Она весьма подробно сопоставила текст «ал-'Уйун» с текстами сочинений ат-Табари, 'Ариба, ал-Мас'уди, Ибн-Мискавейха, ал-Хамдани, Ибн-ал-Джавзи и Ибн-ал-Аспира, отдавая предпочтение более ранним авторам. Она весьма детально восстановила чтение имен собственных и географических, что также должно быть поставлено в ее заслугу.

Набиля 'Абд ал-Мун'им Давуд внесла своей работой вклад в изучение богатого событиями прошлого Арабского Востока, и ее работа займет достойное место в науке. Нам остается ждать выхода второй части четвертого тома «ал-'Уйун вал-хада'ик» и высказать издательнице самые лучшие пожелания в ее благородном труде.

Профессор З. М. БУНИЯТОВ

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

О ДВУХ ВОПРОСАХ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

В 1971 г. отмечалось¹, что:
I—наименование «Азербайджанская ССР» не соответствует тому, что в истории обозначалось именем «Азербайджан»².
II—история (государства и этноса) Азербайджана несамостоятельна³.
Рассмотрим эти два вопроса.

I

Имя «Азербайджан» впервые встречается в клинописных текстах VIII в. до н. э. в форме «Антарпатиану»⁴. Специалист по клинописи допускает, что территория Антарпатиану «непосредственно примыкала»⁵ к Мидии. В последующее время имя «Азербайджан» встречается в античных (древнегреческих и латинских источниках) в форме «Атропатена». У автора, жившего на грани III и II вв. до н. э., Полибия сказано, что в III в. до н. э. государство атропатенов, так же «примыкало»⁶ к Мидии, находилось «подле Мидии»⁷, включало территории «пограничных народов»⁸ «господствовало над Понтом»⁹ и доходило «до Гирканского моря»¹⁰. Один из самых авторитетных античных географов—Страбон (I в.) пишет, что во II в. до н. э. в состав Атропатены входили области—Каспиана и Босоропеда¹¹. Известно, что эта Каспиана включала в свой состав зону Мильской степи¹², а Босоропеда включала в свой состав зону современной Нахичеванской АССР¹³. Значит для того периода истории северной границей земель Атропатены была река Кура. Следовательно, более половины территории Азербайджанской ССР входило тогда в состав земель Атропатены (Азербайджана), соприкасаясь и перемежаясь с теми землями Азербайджанской ССР, которые в древности и затем именовались Ути (Аран, Албания) и Ширван.

В период борьбы против армии Александра Македонского, глава Атропатены командовал воинскими контингентами албанцев и других жителей долины реки Куры¹⁴. В VI в. сооружением значительных для того времени защитных укреплений севернее Куры в зоне современного Дер-

бенда ведала государственная администрация Атропатены—Азербайджана¹⁵.

В VIII—IX и в последующих веках именем «Азербайджан» обозначалась его территория севернее реки Куры¹⁶. Табари (X в.) в начале VIII в. дважды отмечает сражения «на границе Азербайджана около Дербенда»

«غزا... حتى بلغ الباب من ناحية أذربيجان»

¹ M. M. Mortazavi. Le role de l'Azarbaïdjan. Tabris, 1971.

² Там же, стр. 62.

³ Там же, стр. 11, 51, 59, 64, 111, 118.

⁴ З. И. Япольский. О тождестве Антарпатиану и Атропатены. «Уч. зап. АГУ им. С. М. Кирова, серия истории, философии», 1972, № 6.

⁵ И. М. Дьяконов. История Мидии, 1956, стр. 214.

⁶ Полибий. Всеобщая история, т. I, М., 1890, пер. Ф. Г. Мищенко, стр. 579.

⁷ Полибий. Всеобщая история, т. I, М., 1890, пер. Ф. Г. Мищенко, стр. 592.

⁸ Там же, стр. 591.

⁹ Там же, стр. 592; Понт—Черное море

¹⁰ Там же, стр. 592; Гирканское море—Каспийское море.

¹¹ См.: Страбон. География. М., 1964, пер. Г. Н. Стратановского, стр. 498.

¹² См.: Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. СПб., 1908, стр. 225, 337.

¹³ Там же, стр. 8, 234, 319 и др.

¹⁴ См.: Арриан. Поход Александра. М.—Л., 1962, пер. М. Е. Сергеенко, кн. III, гл. 8, § 4.

¹⁵ Г. Нюберг. Материалы по истолкованию пехлевийских надписей Дербента. «Изв. Общества исследования и изучения Азербайджана», вып. V, Баку, 1929; Henning, Mitteliranisch, Leiden—Köln 1958, s. 48.

¹⁶ См.: З. Бунятов. Азербайджан в VII—IX веках. Баку, 1965, стр. 107, 108, 141, 142.

17 «غزا حتى بلغ الباب من نحو أذربيجان»

Ибн-ал Факих в X в. писал: «граница Азербайджана простирается до Барды»—

18 «وحد أذربيجان من حلبردة»

В том же веке Иакуби отмечает: «Баилакан и Барда—города Азербайджана»—

19 «لاذربيجان من الكور... بيلقان و برذعة»

Сефиаддин Абдул Мумин ибн-Абд-ул-хак в XIII в. пишет: «Граница Азербайджана с востока простирается от Барды до Арзиджана на западе»

20 «أذربيجان هو صقع حده من برذعة مشرقا الى زنجان مغربا»

Автор XIV в. Фирузабади пишет: «Аран—одна из областей Азербайджана»

آران أذربايجان ثولكه سينده بير اقليم دير

В XVI в. Маджаддин Мухаммед ал-Гусейни (Мухаммади) писал: «Азербайджан простирается от Баку до Халхала»—

«... أذربايجان طولش از باكو به تاخخال بود»

Автор словаря, изданного в середине XIX в. в Табризе отмечал: «Аран—область страны Азербайджан»—

22 «اران ملكيست از ولايت أذربايجان»

В 1963 г. в Тегеране издана книга, в которой известный поэт XII в. Муджираддин Байлакани назван поэтом Азербайджана—

«مجير الدين بيلقاني از قصيده سرايان أذربايجان است»

Известно, что отмеченные в приведенных цитатах (из Табари, Ибн-ал Факих, Иакуби, Абдул Мумин ибн-Абд-ул-хакка и др.) Дербенд, Барда, Байлакан, Аран находились на территории Азербайджанской ССР и севернее ее—на территории Дагестанской АССР (гор. Дербенд).

Только в XIX в. часть земель Азербайджана начала именоваться Бакинской и Елизаветпольской губерниями.

Великая Октябрьская социалистическая революция восстановила, на советской основе государственность Азербайджана, поновле название Азербайджанская ССР. Лучившую название Азербайджанская территория, именовавшихся «Азербайджан» и имеющихся «Азербайджанская ССР». Это показывает, что территориального несоответствия в этих именах нет.

Приведенные выше данные о соотношении территорий, однако, не являются главным при определении названия страны или государства. Общеизвестно, что во время халифата Армения и Грузия одно время были включены в единую административную единицу этой мусульманской теократии. Единицу эту именовали «Армения». От такого административного наименования Грузия не перестала быть Грузией, так же как грузины не перестали быть грузинами. Главным при определении названия страны или государства является ее населяющий народ. Хорошо известно, что азербайджанцы составляют²⁵ значи-

ابوجعفر محمد بن جرير الطبري 17 «تاريخ الرسل والملوك» الجزء السادس، دار المعارف مصر، ص ٤٤١، ٤٤٤

ابى بكر احمد بن محمد الهمداني 18 المعروف بابن الفقيه «مختصر كتاب البلدان» ليدن—بريل ١٣٠٢ هـ. ق ص ٢٨٥

احمد بن ابى يعقوب ابن واضح 19 الكتاب المعروف باليعقوبى «كتاب البلدان» بريل ١٨٩١ ص ٢٧١

الشيخ الامام صفى الدين عبد 20 المؤمن بن عبدالحق البغدادي «مراصد الاطلاع على اسماء الامكنة والبقاع» تحقيق و تعليق على محمد البجاوى، الجزء الاول، الطبع الاول، ١٩٥٤ ص ٤٧

فيروز آبادى «قاموس» ٤-نجى 21 جلد، استانبول ١٣٠٥ هـ. ق. ص ٥٤٦

مجد الدين محمد الحسينى 22 المتخلص بمحمدى «زينة المجالس» ص ٣٧٩

محمد كريم بن مهديقل تبرىزى 23 «برهان جامع» تبرىز، ١٢٦٠ هـ ص ٧

«كتاب كيهان»، سال ١٣٤٢، شماره 24 دوم ص ٣٩٥

25 См.: Население нашей страны... По данным переписи на 15 января 1970 г. Газ. «Правда», 17 апреля 1971 г.; С. И. Брук. Карта народов Передней Азии. М., 1960.

тельно преобладающую часть населения всех земель, которые когда-либо именовались «Азербайджаном» и которые ныне именуются «Азербайджанская ССР». Исторические и этнические факты определили наименование Азербайджанской ССР. Все это говорит о том, что в данном наименовании нет противоречий ни с историей, ни с этнографией.

II

Древнейшим известным науке на территории Азербайджана было государство Мана²⁶. В VII в. до н. э. на той же территории существовало самостоятельное государство Азербайджан, имя которого в ассирийских клинописных текстах имело форму Антарпатиану. Во времена Ахеменидов на той же территории существовал его приемник—государство Атропатена (Азербайджан)²⁷, которое, как отмечали античные авторы, в III—I вв. до н. э. было независимым²⁸. Позже в IV—VII вв. в Атропатене был религиозно-политический центр зороастризма, и жрецы ее жили «по собственным законам»²⁹, являясь, по выражению А. Кристенсена, «государством в государстве»³⁰. Арабский географ IX в., титуловал главу государства Азербайджан «азербайджаншах»³¹.

Азербайджан, так же как соседние страны, в средние века входил в состав халифата, затем—империи султанов династии Сельджуков, государства ильханов, возглавляемого потомками Чингиз-хана.

В XV—XVI вв. азербайджанская феодальная знать создала для тех времен весьма мощное, азербайджанское государство, возглавляемое династией Сефевидов³². Таковы факты истории государственности Азербайджана, показывающие, что она в такой же мере самостоятельна, как история соседних стран.

Рассмотрим теперь факты этнической истории Азербайджана.

В III—II тыс. до н. э. Азербайджан населяли люди, говорившие на языке того малоизвестного лингвистического типа, который именуют «эламо-каспийским»³³. Отдельные слова по звуковому составу и по смыслу совпадают со словами языков кавказского и тюркского лингвистических типов³⁴.

Со времени «эламо-каспийского» этнического облика Азербайджана до первых веков и позже здесь шел процесс внутреннего этнического развития и различного этнического влияния извне. При этом на территории Азербайджана никогда не было этнических катаклизмов, ибо всегда, с древнейших времен до наших дней этнические пришельцы в Азербайджан, составлявшие абсолютное количественное меньшинство по сравнению с местным населением³⁵, не могли не только изменить, но даже существенно нарушить самостоятельность местного этнического ствола.

В последние века до н. э. и в первые века н. э. в Азербайджане и в зоне Азербайджана жили эламитяне³⁶, каспины³⁷, гелы-кадусины³⁸, матиены³⁹, анарики⁴⁰. В горах Талыша и Малого Кавказа жили утии-албанцы⁴¹. Весь этот перечень этнонимов показывает, что в первые века н. э. на территории Азербайджана жили прямые потомки его древнейшего и древнего населения.

Пока, что мало известны, как выразился М. М. Мортазави, «темные» (*obscurae*)⁴² последующие явления этнического развития Азербайджана. Однако известно, что в IV—VII вв. в зоне Азербайджана жили люди, говорившие на языке (или языках) тюркского лингвистического типа⁴³. Известно также, что в VII в. халиф Муавия I спросил у знатока истории Убеида ибн-Шарийата ал-Джурхума: «Скажи о тюрках и Азербайджане». Убеид ответил: «Азербайджан настоящая земля тюрков»—

²⁶ См.: Г. А. Меликишвили. Некоторые вопросы истории Манейского царства, «Вестн. древней истории», 1949, № 1.

²⁷ См.: З. И. Ямпольский. О времени возникновения государства Атропатена, «ДАН Азерб. ССР», т. XXVII, 1971, № 9.

²⁸ См.: Полибий. Указ. работа, стр. 579, 591, 592; Страбон. Указ. работа, стр. 494, 496—498, 501; Плутарх, Биография Антония.

²⁹ Ammiani Marcellini rerum gestarum, Lipsiae, 1874—75, XXIII, 6, 35—36.

³⁰ A. Christensen. L'Iran sous les Sassanides, Copenhagen, 1944, p. 117.

³¹ Н. Адонц. Указ. работа, стр. 218.

³² См.: О. А. Эфендиев. Образование Азербайджанского государства Сефевидов. Баку, 1961.

³³ И. М. Дьяконов. Указ. работа, стр. 261.

³⁴ Там же, стр. 62.

³⁵ См.: З. И. Ямпольский. Об этногенетической непрерывности на почве Азербайджана. Сб. «Вопросы истории Кавказской Албании». Баку, 1962, стр. 32—43.

³⁶ См.: З. Ямпольский. О северных эламитянах, «Тр. Музея истории Азербайджана», т. II, Баку, 1957.

³⁷ См.: Страбон. Указ. работа, стр. 485—486.

³⁸ См.: C. Plinii Secundi Naturalis Historia. Berolini, 1866—82, XVI.

³⁹ См.: Полибий. Указ. работа, стр. 579.

⁴⁰ См.: Страбон. Указ. работа, стр. 480—481.

⁴¹ См.: Там же, стр. 481, 485.

⁴² См.: М. М. Мортазави. Указ. работа, стр. 11.

⁴³ См.: Р. А. Гусейнов. О тюрках IV—VII веков в зоне Кавказской Албании. Сб. «Вопросы истории Кавказской Албании», Баку, 1962, стр. 181—190.

«ماالترك و أذربيجان» قال عبید
هما بلادهم یا امیر المؤمنین»⁴⁴

Известно, что именем «тюрки» обозначали носителей различных языков тюркского типа. Известно также, что азербайджанский язык является одним из самостоятельных языков, сложившихся в Азербайджане на основе его местного и прошлого языкового инвентаря.

Этническое развитие привело к тому, что азербайджанцы, являясь в основном прямыми потомками древнейшего и древнего Азербайджана, составляют и сейчас его преобладающую часть, в то время как по соседству с азербайджаном живут другие народы, носители других языков. Это кристально ясный показатель самостоятельности этнической истории Азербайджана.

Приведенные выше факты если их, как сказано у Пушкина, «исследовать прилежно и бесстрашно»⁴⁵, т. е.—по совету древних,—*sine ira et studio*, показывают что:

1) территория Азербайджанской ССР соответствует территории исторического Азербайджана и этнографии азербайджанцев;

2) история государственного развития и этническое развитие Азербайджана так же (а порой и более) самостоятельны, как история соседних стран.

У М. М. Мортазави (и ему подобных) нет никаких оснований отрицать эти два положения.

История есть—прошлое. Его не изменить. Историю можно не знать, не понять. Ее иногда сознательно фальсифицируют. Но изменить прошлое—невозможно, что касается настоящего и будущего, то эти вопросы—не дело историков, даже если учитывать футурологические потенции исторической науки.

З. И. ЛЕНКОРАНЛЫ
М. И. АЗЕРЛИ

ابو محمد عبد الملك بن هشام
«كتاب التيجان في ملوك حمير»

حيدر آباد الدکن ۱۳۴۷ هـ. ق ص ۴۳۶

⁴⁵ А. С. Пушкин. Избранные сочинения. М., 1949, стр. 428.

ТӘНГИД ВӘ БИБЛИОГРАФИЈА

КҮРД ХАЛГЫНЫН ТАРИХИ ҺАГГЫНДА ГИЈМӘТЛИ ТӘДГИГАТ ӘСӘРИ

Османлы дәвләти илә Сәфәви дәвләти арасындағы чәкишмәләрин гурбаны олан, лакин өз мәнлијини вә варлығыны горујуб сахлајан күрд халгынын XVI әср ичтиман-игтисади вә сийәси вәзијәти һаггында охучуда кениш тәсәввүр јарадан бу әсәр, М. И. Шәмсини узун илләр чәкдији зәһмәтин мәһсулудур. Там гәтијјәтлә демәк олар ки, «Шәрәфнамә» әсәри күрд халгынын XVI әср тарихи үчүн јекәнә мәнбә олдуғу ки, һаггында бәһс етдијимиз монографија да күрдшүнаслыгда һәмин дөврү әһәтә едән илк тәдгигат әсәридир.

Әсәрин мәзијәти ондадыр ки, мұәллиф күрд халгынын XVI әср тарихини тәдгиг едәркән тенденсијалы јазылмыш орта әср Сәфәви вә Османлы тарихчиләринин тәсири алтына дүшмәмиш, күрд халгынын бәһс едилән дөврдәки тарихини марксистчәсинә тәһлил етмиш, дөврүн сарај тарихчиләри вә мүасир буржуа алимләринин күрд халгынын тарихини сахталашдырмаг чәһдләрини ифша етмишдир.

Мұәллиф һаглы олараг гејд едир ки, бир сыра тарихчиләр (әрәб, Иран, түрк вә с.) ...күрд халгыны јолкәсән, гарәтки вә фитнәкар адландырараг, бу халгы, онун мәдәнијәтини вә варлығыны тәһгир етмишләр².

Һәр бир халгын орта әсрләр тарихини јазаркән дөврүн илк мәнбәләринә истинад етмәдән апарылан иш мұвәфғәијјәтли ола билмәз. М. И. Шәмсин орта әср мәнбәләриндән мәһарәтлә истифадә етмиш вә тәдгиг етдији «Шәрәфнамә» әсәрини диқәр мәнбәләрлә мұгәјисәли шәкилдә тәһлил етмишдир.

Әсәр кириш, үч фәсил вә нәтичәдән ибарәтдир.

Киришдә мөвзунун актуаллығы, «Шәрәфнамә» әсас олмагла күрд халгынын тарихинә аид бир сыра мәнбә вә әдәбијат шәрһ вә тәһлил едилмишдир.

Әсәрин биринчи фәсли Шәрәф хан Бидлиснин һәјат вә јарадычылығына һәср едилмишдир. Бурада Шәрәф ханын мәнсуб олдуғу Бидлис сүләләсини 1384-чү илдән 1849-чу илә гәдәр кәһ мұстәгил вә кәһ да јарыммұстәгил һалда Бидлис вилајәтинин

ирси һөкмдарлары олдуғлары гејд едилмишдир. Шәрәф хан Бидлиснин һәјат вә јарадычылығы конкрет вә елми шәкилдә изаһ едилмишдир.

Мәлүм олдуғу ки, Шәрәф хан өмрүнүн илк илләрини Сәфәвиләр сарајында тәрбијә алмыш вә Сәфәвиләрин бир сыра мұһарибәләриндә иштирак етмишдир. Сонралар Османлы тәрәфә кечмишдир. М. И. Шәмсин Шәрәф ханын һәјатыны ики мәрһәләјә бөлмүшдүр. Шәрәф ханын 1543—1586-чы илләрини биринчи мәрһәлә адландырыр. 1586—1593-чү илләри, јәни онун јарадычылыг дөврүнү икинчи мәрһәлә һесаб едир. Һалбуки, мұәллифин јаздығы ки, Шәрәф хан 1543-чү илдән 1578-чи илә гәдәр, өмрүнүн илк 35 илнин, Сәфәвиләр сарајында тәрбијә алыб, хидмәт етмишдир. Өмрүнүн галан 20 илнин исә Османлыларә хидмәт етмиш, 1578—1586-чы илләрдә Османлы Солтаны III Мурадын ишғалчылыг мұһарибәләриндә фәал иштирак етмиш, өмрүнүн сон 12 илнин исә јарадычылыгла мөшғүл олмушдур. Бизим фикримизчә, әсәрдә Шәрәф ханын һәјаты ики мәрһәләни—1543—1578 вә 1578—1598-чи илләри әһәтә етсәди, даһа мәгсәдәујгүн оларды.

М. И. Шәмсин Бидлиснә даир истифадә етдији мәнбәләр вә тарихшүнаслыгда «Шәрәфнамә»дән истифадә едән тарихчиләр (сәһ. 33—43) һаггында көзәл тәдгигат иши апармышдыр.

Әсәрин диггәтәләјиг бөлмәләриндән бири дә күрд тарихшүнаслыгында «Шәрәфнамә»-нин ролунун мұәјјәнләшдирилмәсидир. Мұәллиф һаглы олараг јазыр ки, Шәрәф хан Бидлиснин XVI әсрин јекәнә күрд тарихчиси һесаб етмәк һәм елми вә һәм дә мәнтиги нөгтеји-нәзәрдән даһа доғру оларды (сәһ. 43).

¹ М. И. Шәмсин. Шәрәф хан Бидлиснин «Шәрәфнамә» әсәри күрд халгынын тарихи мәнбәји ки. Редактору проф. З. М. Бунјадов. «Елм» нәшријаты, Бақы, 1972.

² Јенә орада, сәһ. 4.

Әсәрин икинчи фәсли «XVI әсрдә Күрдүстан вә күрд халгынын вәзијәти» адланыр (сәһ. 47—92). Һәмин фәсилдә күрдләр, онларын мәншәји, јашадығы әрази, Күрдүстан угрунда давам едән Сәфәви—Османлы мұһарибәләри вә бу мұһарибәләрдә күрд әмирләринин мөвгеји әтрафлы шәрһ едилмишдир.

«Сәфәвиләрин күрдләрә мұнасибәти» (сәһ. 63—73) вә «Османлы дәвләтинин күрдләрә мұнасибәти» (сәһ. 73—83) әсәрин марағлы вә елми чәһәтдән даһа артыг диггәти чәлб едән бөлмәләриндән һесаб етсәк, сәһв етмәмиш оларыг. Мұәллиф дүзкүн олараг белә бир нәтичәјә кәлмишдир ки, һәм Сәфәви, һәм дә Османлы дәвләти күрд әмирләриндән өзләринин сийәси мәнәфеји үчүн истифадә етмиш, Күрдүстан исә һәр ики вурушан гүввәнин мұһарибә мејданына чевриләрәк, мәһсулдар гүввәләрин дағылмасына мәруз галмышдыр. Мұәллиф јазыр: «Беләликлә мәчбури олараг һәр ики дәвләтин орду сыраларына чәлб едилән күрдләр истилачы мұһарибәләрин гурбаны вә Күрдүстан әразиси исә талан едилдирди... ики гоншу дәвләтин тәзигинә мәруз галан күрд халгы XVI әср боју давам едән Османлы—иран мұһарибәләриндән һәдсиз зәрәр чәкмиш вә чохла итки вермишдир» (сәһ. 70, 72). Мұәллиф бу сәһәдә һаглы олараг пантүркизм вә пәнислаимизмин гаты нүмајәндәси Чаһанкир Зейнал оғлунун белә бир мүддәасыны рәдд едир ки, куја Авропада бөјүк бир ислам императорлуғу тәшкил едән I Солтан Сәлим Күрдүстан вә Азәрбајҗан халгыны фарс зүлмүндән азад етмәк нијјәтиндә иди. Османлы дәвләти Азәрбајҗан вә күрд халгыны «азад» етмәк дејил, әксинә һәр ики халгы әсарәт алтына алмаға чалышырды. Белә бир факты кәс-тәрмәк кифәјәтдир ки, III Солтан Мурадын заманында бир нәфәр күрд тәрәфиндән өлдүрүлмүш османлы мәмуру әвәзинә 100 нәфәр күрд задәканы едад едилмишди (сәһ. 84). Мұһарибәләрин нәтичәләриндән бәһс едән мұәллиф јазыр ки, бу мұһарибәләрдән јалғыз Османлы вә Гызылбаш задәкналары вә бәзән дә күрд тајфа башчылары зәһмәткешләрин ганы һесабына варландылар (сәһ. 79).

Әсәрин марағлы бөлмәләриндән бири «XVI әсрдә күрд тајфа үсјанлары» адланыр (сәһ. 83—91). Бу бөлмәдә Османлы ишғалчыларына гаршы күрд тајфаларынын гијамы фактларә әсасән шәрһ едилмишдир. Мұәллиф јазыр ки, тајфаларын үсјанларында кениш халг күтләси иштирак едирди. Лакин бу үсјанлардан тајфа башчылары өз мәнәфеләри үчүн истифадә едирдilər. Һәм дә ваһид мәркәзләшмиш Күрдүстан дәвләти јаратмаг мәгсәдилә дејил, ајан-ајры әмирликләрин мұстәгиллијини гору-ајры әмирликләрин мұстәгиллијини Солрумаг мәгсәдини күдүрдү. Османлы Солтанлары һәмин үсјанлары јатыртмаг үчүн чох заман күрд әмирләринин өз гүввәсиндән истифадә едирди (сәһ. 90).

Монографијанын III фәсли «Шәрәфнамә» Монографијанын III фәсли «Шәрәфнамә» әсасында XV—XVI әсрләрдә Бидлис әмирлији, онун ичтиман-игтисади вә сийәси вә-

зијјәтинә һәср едилмишдир (сәһ. 92—134). Әсәрдән ајдын олур ки, Бидлис әмирлијини сийәси тарихи әсрләр боју мұстәгиллик угрунда кедән мұбаризә тарихиндән ибарәт олмушдур (сәһ. 118). Һәмин фәсилдә әмирлијин идарә гурулушу, мүлкијјәт вә верки формалары, сәнәткарлыг, тичарәт, елм вә мәдәнијјәти гыса шәкилдә шәрһ едилмишдир.

Нәтичә һиссәсиндә «Шәрәфнамә» әсәрин тарихшүнаслыгда тутдуғу мөвгедән вә әһәмијјәтиндән бәһс едилди. Әсәр садә вә рәван дилдә јазылмышдыр.

Лакин бу мұсбәт чәһәтләрә јанашы әсәр дә бир сыра нөгсанлар да көзә чарпыр.

Әсәрин II фәслинин V бөлмәси «XVI әсрдә күрд тајфа үсјанлары» әвәзинә «XVI әсрдә күрд әмирликләринин мұстәгиллик угрунда мұбаризәси» адлансајды, даһа мәгсәдә ујғун оларды. Чүнки бөлмәдәки фактлар вә һадисәләр сүбүт едир ки, бу һәрәкат истисмарчы синифә гаршы дејил, ајры-ајры әмирликләрин истиглалијјәти угрунда мұбаризәдән ибарәтдир.

Мұәллиф Шәрәф хан Бидлиснин ролуну һәддиндән артыг шиширтмишдир. Мәсәлән, Шәрәф хан 18 јашында икән «Дәрин дүшүнән вә дөврүн сийәси хусусијјәтләрини тәһлил едә билчәк бир сәвијјәјә јүксәлдији» (сәһ. 18), башга бир јердә—«өз зәманәсинә көрә бачарыглы сәркәрдә вә мүдрик дәвләт хадими» (сәһ. 24) ки, гиймәтләндирилди. Әввәлән, 18 јашлы бир кәнч дәрин дүшүнә билмәз вә дөврүн сийәси хусусијјәтләрини тәһлил едә билмәз. Диқәр тәрәфдән, мұәллифин өзүнүн јаздығы ки, 1554—1586-чы илләр әрзиндә Шәрәф хан кәһ Сәфәви, кәһ да Османлы дәвләтинин ишғалчылыг јурушләриндә, һәтта Бидлис әмирлијинә тәјин едилдикдән сонра 10 ил III Солтан Мурадын сојғунчулуғ мұһарибәләриндә фәал иштирак етмиш вә өз сәдағәтини Солтанә билдирмишдир (сәһ. 25). Беләликлә, күрд халгынын мұгәддәраты мәнәфејинә дејил, өз шәхси әмирлијинин «мұстәгиллијини» сахламаг чалына һаггына ишғалчылыг мұһарибәләриндә фәал иштирак едән шәхси «бачарыглы сәркәрдә» адландырмаг олмәз. Шәрәф хан о вахт бачарыглы сәркәрдә адландырыла биләрди ки, о, Күрдүстанын истиглалијјәти угрунда һәм Сәфәви, һәм дә Османлы ишғалчыларына гаршы мәһарәтлә вурушмуш олајды. Әслиндә һәм Сәфәви һөкмдарлары Шаһ Тәһмәсиб, II Шаһ Исмајыл, һәм дә III Солтан Мурад өзләринин Күрдүстан, Ермәнистан вә Күрчүстана гаршы ишғалчылыг мұһарибәләриндә Шәрәф хандан бир вәситә ки, истифадә едирдиләр. Демәк олар ки, о, тутдуғу мөвгејә көрә күрд халгынын мәнәфејинә бикәнә галмышдыр. Бундан әләвә, Шәрәф ханы «мүдрик дәвләт хадими» ки, гиймәтләндирмәк олмәз.

Мұәллиф әсәрин бир јериндә гејд едир ки, «Сәфәвиләрә табә олан күрдләрин вәзијјәти Османлы табелијиндәки күрдләрә инсбәтән демәк олар ки о гәдәр дә агыр дејилди» (сәһ. 73) вә ја башга бир јердә јазыр: «Беләликлә, демәк олар ки, XVI әср-

дә вә истәрсә дә сонрақы илләрдә Иран табелиннә олан күрдләрнн вәзијјәти Османлы табелиннәки күрдләрә нисбәтән бир гәдәр јахшы олмушдур» (сәһ. 91). Һалбуки мұәллиф өзү һәсән бәј Румлуја истинәдән гејд едир ки, «Шаһ Тәһмасибнн әмринә әсәсән Гызылбаш әмирләри һәр јердә фитнәкар түркләрдән («күрдләрдән» олмалыдыр—О. С.) көрдүкдә дәрһал өлдүрүб вар-јохларыны гарәт етмәлидирләр» (сәһ. 69). Беләликлә, мұәллифин өзүнүн көстәрдији фактлардан ајдын олур ки, Сәфәви дөвләти табелиннә олан күрдләрнн вәзијјәти Османлы дөвләти табелиннәки күрдләрнн вәзијјәтиндән һеч дә јахшы дејилди. Бундан әлавә, сонрақы илләрдә дә Иран Күрдүстанында јашајан күрдләрнн вәзијјәти јахшы дејилди.

Монографијада бәзи тарихләр тәһриф едилмишдир. Мәсәлән, Искәндәр Мүнши (1559—1634) әвәзинә (1561—1658), I Шаһ Аббасын һакимијјәт илләри (1587—1629) әвәзинә (1588—1627) вә ја (1587—1628) јазылмышдыр (сәһ. 9, 10, 72). Чәләләддин Мәһәммәд Мүнәччим Јәздиннн «Тарих-и Аббаси» әсәриннн Шаһ Аббасын һакимијјәтиннн сонуна гәдәр олан һадисәләри әһәтә етдији билдирилир (сәһ. 9). Һалбуки «Тарих-и Аббаси» әсәриндә һадисәләр I Шаһ Аббасын һакимијјәтиннн сонуна гәдәр дејил, 1612-чи илә гәдәр чатдырылыр³.

Әсәрдә бир-биринә ујғун кәлмәјән тарихләрә дә тәсадүф едилир. Мәсәлән, «Шәрәф хан 1543-чү ил февралын 25-дә анадан олубдур» (сәһ. 17, 40). Башга бир јердә Шәрәф ханын 1542-чи илдә анадан олдуғу гејд едилир (сәһ. 22). «Бидлис шәһәриндә

5 тәдрис мәктәби тикилмишдир. Һәммин мәктәпләр 1590-чы илдә гуртарыб истифадәјә верилмишдир» (сәһ. 28), «...беш мәктәб тикилиб, 1591-чи илдә истифадәјә верилмишди» (сәһ. 25). 1645-чи илдә (сәһв олараг 1945-чи ил јазылмышдыр—О. С.) «Шәрәфнамә» әсәриннн үзүнүн көчүрүлмәси гејд едилир (сәһ. 45). Бир сәһифә сонра мұәллиф јазыр: «Гејд етмәк лазымдыр ки, «Шәрәфнамә» әсәриннн әһәмијјәтиннн нәзәрә алараг, һәлә фарс дилинә үзү көчүрүлмәздән әввәл бу әсәр илк дәфә 1669-чу илдә Мәһәммәд бәј ибн Әһмәд бәј Мирзә тәрәфиндән түрк дилинә тәрчүмә едилмишди» (сәһ. 46).

Һафиз Әбрунун «Зүбдәт-үт-тәварих» әсәриннн сәһв олараг Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасы Республика Әлјазмалары фондунда 5361 №-дә мұһафизә олундуғу билдирилир (сәһ. 139).

Әлбәттә гејд олунан нөгсанлар әсәрин елми әһәмијјәтиннн азалтмыр. М. И. Шәмсиннн кәркин зәһмәтиннн, узун мүддәт ахтарышларынын нәтичәси олан бу әсәр күрд тарихшүнәслығы бахымындан илкин вә гүјмәтли әсәрдир.

С. М. ОНУЛЛАҢИ

3 Бах. С. М. Онуллаһи. Чәләләддин Мәһәммәд Мүнәччим Јәзди вә онун «Тарих-и Аббаси» әсәри һаггында. «Азәрбајҗан ССР Елмләр Академијасынын Хәбәрләри» (тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы), 1972, № 2, сәһ. 31.

АЗӘРБАЈҢАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг сәријасы, 1973, № 1

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1973, № 1

ХРОНИКА

ПЕРВАЯ ВСЕСОЮЗНАЯ СЕССИЯ ПО ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ

Закончила свою работу первая всесоюзная научная сессия по исторической географии, состоявшаяся в Москве с 9 по 12 октября 1972 г. В работе сессии участвовало около 200 ученых из различных уголков нашей Родины. Сессию открыл акад. Б. А. Рыбаков. Были подняты большие и интересные вопросы о методике создания атласа «Образование и развитие СССР» об историко-биографическом атласе «Ленин», о фальсификации истории СССР в зарубежной исторической картографии. Засл. деят. науки, доктор историч. наук, проф. Л. Г. Бескровный выступил с докладом о состоянии и задачах исторической географии. Очень интересны были доклады акад. Б. А. Рыбакова о русских картах Московии, а также М. И. Белова (Ленинград, географическое общество СССР) о разработке вопросов теории советских историко-географических исследований.

Работа сессии проходила по секциям: методологии и историографии, исторической географии, исторической географии СССР, связи исторической географии со смежными науками и исторической картографии СССР. В работе сессии приняли активное участие научные сотрудники Института истории Академии наук Азербайджанской ССР. Доктор историч. наук, старший научный сотрудник института истории Р. А. Гусейнов выступил с докладом о легендах к картам Азербайджана XI—XII вв. Выступление д-ра историч. наук, старшего научного сотрудника института истории О. А. Эфендиева было посвящено легендам к историческим картам Азербайджана XV—XVI вв. Канд. историч. наук К. Г. Алиев прочитал доклад о географических пределах древней Кавказской Албании, а также доклад о походе римского полководца Публия Канидия Красса в Албанию.

Не менее активное участие в работе сессии приняли посланцы АПИ им. В. И. Ленина. Д-р историч. наук, проф. Ю. Б. Юсифов представил на суд участников сессии доклад: «Историческая география и вопрос об этническом расселении». Д-р географ. наук, проф. Н. К. Керемов выступил с докладом об истории географического изучения Азербайджана с VII в. до н. э. до XII в. н. э. Канд. географ. наук, доц. А. Н. Асадов выступил на сессии с докладом об исторической географии и ее связях с физической и экономической географией. Он же в соавторстве со старшим преподавателем АПИ им. В. И. Ленина Б. Бахтияровым представил доклад об исторической географии и ее связях с топонимикой и археологией.

Сотрудница АГУ им. С. М. Кирова А. Мамедова выступила с докладом о сельском хозяйстве Азербайджана во второй половине XIX—начале XX в. по материалам Кавказского календаря.

На заключительном пленарном заседании выступившие рассказали о дореволюционной историографии русской исторической географии, историко-географических исследованиях Грузии, об исторических условиях возникновения и развития географической науки и картографии в древней Армении, а также о развитии и изучении исторической географии на Украине, в Латвии и Средней Азии. Перед исторической географией как наукой поставлены большие задачи и намечены пути их решения.

Работа сессии прошла на высоком уровне.

Кемал АЛИЕВ,

Ст. науч. сотр. Ин-та истории АН
Азерб. ССР, канд. ист. наук

МҮНДӘРИЧАТ

Н. З. Мәммәдов. Халг тәсәррүфатынын сәсиалистчәсинә јенидән гурулма- сынын баша чатдырылмасы дөврүндә Азәрбајчан ССР кәнд советләринин мөһкәм- ләндирилмәси (1933—1937-чи илләр)	3
А. З. Ибраһимова. Азәрбајчанда буржуа һакимијәти органларынын јә- ранмасы мәсәләсинә даир	11
М. Ә. Исмајылов. XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда кө- чәри малдарлыг адланан мәсәләнин тарихшүнаслығына даир	20
Ә. В. Саламзаде, һ. Ә. Чидди. Шамаһынын орта әср шәһәрсалма гуру- лушу вә гала дивары һаггында	29
Һ. Ә. Дәлили. Тәбриз галасы вә истәһкамлары һаггында (XVIII—XIX әс- рин әввәлләриндә)	37
Д. А. Ахундов. Икинчи Бақы галасынын јерләшдији јер вә ме'марлығы	45
Е. Е. Әлизадә. Зинчиләрин башчысы Әли ибн Мәһәммәд һаггында	56
Ә. С. Аббасов. Исмајыллы рајонунун бә'зи епиграфик абидәләри һаггында	64
Г. Ч. Чавадов. Азәрбајчанда ағачишләмә дэзкаһы һаггында	73
Һ. Һ. Гулијев. Антик елмин мугајисәли-системли тәдгиги	81
Ф. Ә. Бағыров. Сәсиалист истәһсал мүнәсибәтләринин јаранмасы вә әсас инкишаф мәрһәләләри	90
Ш. Гүсәјнов. Халг јарадычылығында бәдии образын тәһлилинин ғысео- логи аспекtlәри	99
Һ. Һәсәнов. Јени ингилаби јүксәлиш илләриндә Азәрбајчанда фәлсәфи вә ичтимаи-сijasи фикрин бә'зи мәсәләләринә даир	107
А. С. Бабајев. ССРИ тәшкилиә һазырлыг просесиндә Азәрбајчан ССР-ин башга суверен Совет республикалары илә һәрби-тәсәррүфат иттифагынын јарадыл- масы	116

Тәнгид вә библиография

З. М. Бунјатов. Әрәб хәлифәтинин тарихинә даир јени әсәр	126
З. Н. Ләнкәранлы, М. Н. Азәрли. Азәрбајчан тарихи һаггында ики суал	128
С. М. Онуллаһи. Күрд халгынын тарихи һаггында ғыјмәтли тәдгигат әсәри	132

Хроника

К. Әлијев. Тарихи чография үзрә биринчи Үмумиттифаг сессия	135
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Н. З. Мамедов. Укрепление сельских советов Азербайджанской ССР в период завершения социалистической реконструкции народного хозяйства (1933— 1937 гг.)	3
А. З. Ибрагимова. К вопросу образования органов власти буржуазии в Азербайджане	11
М. А. Исмаилов. К вопросу об историографии так называемого кочевого скотоводства в Азербайджане в XIX—начале XX вв.	20
А. В. Саламзаде, Г. А. Джидди. Крепостные стены и градостроитель- ная структура средневековой Шемахи	29
Г. А. Далили. О Тебризской крепости и об укреплениях (XVIII—начало XIX вв.)	37
Д. А. Ахундов. Месторасположение и архитектура второй Бакинской крепости	45
Э. Э. Ализаде. Некоторые сведения о предводителе восстания зинджей Али ибн Мухаммаде	56
А. С. Аббасов. О некоторых эпиграфических памятниках Исмаиллин- ского района	64
Г. Д. Джавадов. О деревообделочном станке в Азербайджане	73
Г. Г. Кулиев. Системно-сравнительное исследование античной науки	81
Ф. А. Багиров. Возникновение и основные этапы развития социалистиче- ских производственных отношений	90
Ш. Гусейнов. Гносеологические аспекты анализа художественного образа в народном творчестве	99
Г. И. Гасанов. К некоторым вопросам философской и общественно- политической мысли в годы нового революционного подъема	107
А. С. Бабаев. Образование военно-хозяйственного союза Азербайджанской ССР с другими суверенными Советскими Социалистическими республиками в процессе подготовки к созданию Союза ССР	116
З. М. Бунятов. Новое сочинение по истории Арабского халифата	126
З. И. Ленкорань М. И. Азерли. О двух вопросах истории Азербай- джана	128
С. М. Онуллахи. Ценное исследование об истории курдского народа	132
К. Алиев. Первая Всесоюзная сессия по исторической географии	135

Критика и библиография

Хроника